

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

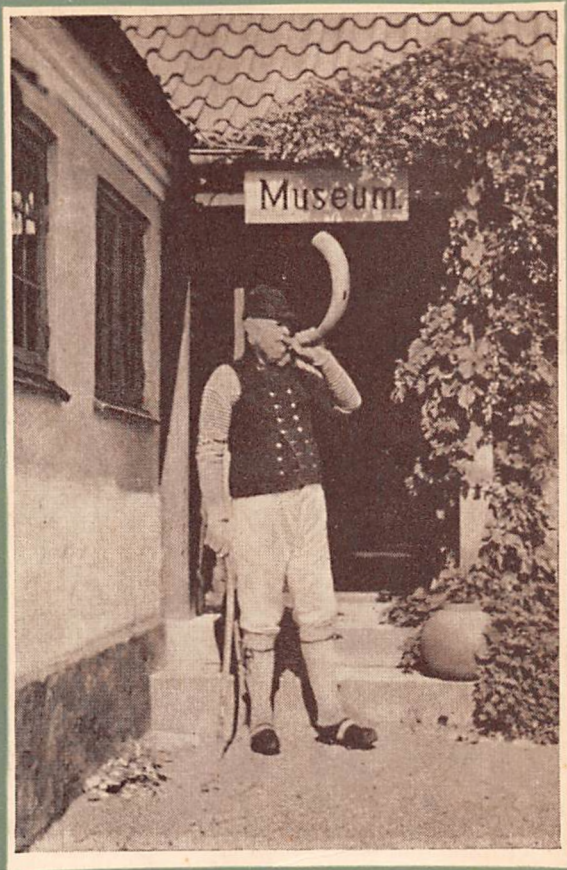
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

H
Ø
J
B
Y
S
O
G
N

Af

CHR. MIKKELSEN

for to hundrede år siden

OMSLAGSBILLEDET:

Oldermanden blæser i bvhornet for at kalde til bystævne

(«Oldermanden» er bestyrer Andersen, fotograferet uden for
Stenstrup museum af Bay, Asnæs)

HØJBY SOGN

CHR. MIKKELSEN

HØJBY SOGN

for to hundrede år siden

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR HØJBY SOGN
1960

HOLBÆK AMTSTIDENDES BOGTRYKKERI

Indholdsfortegnelse

	Side
Sognets ejendomsforhold	9
Sognets udseende	17
Gårde og huse	26
Besætning og redskaber	34
Landsbyfællesskabet	41
Livet i landsbyen	56
Personer uden for bondestand og gejstlighed	74
Bondens ufrihed	85
Bøndernes økonomiske forhold	97
Fattigvæsenet	118
Skovtyveri og brændevinsbrænding	128
Forbrydelse og straf	139
Kirke og skole	148
Kirkens vedligeholdelse og ejendomsforhold	152
Embedsindtægter og -ejendomme	163
Kirke og skole i provst Nyegaards tid. 1724—48	170
Pastor Schows tid. 1748—65	193
Provst Stubs tid. 1765—77	222
Lütchen Kop	232
Provst Coldevin. 1777—93	236
Folkets tro	244

Oplysninger om pengenes værdi m. m.

1 rigsdaler (rdl.) = 6 mark (mk.).

1 mark = 16 skilling (sk.).

1 sletdaler (sldl.) = 4 mark.

Det er ikke let at angive pengenes værdi. Det afgørende er, hvad man kan få for dem, men priserne er ikke ens gennem hele det behandlede tidsrum. Penge har tilbøjelighed til at blive mindre værd efterhånden, men det kan dog også for en tid gå den modsatte vej, når priserne falder. For at give nogen vejledning til at skønne over, hvad man kunne få for pengene, skal oplyses, at i forvalter Bangs fæstebrev*) ved overtagelsen af Egebjerggård 1734 regnes værdien af en hest til 8 rdl., en stud regnes ligeledes til 8 rdl., 1 ko til 6 rdl. 4 mk., 1 får til 1 rdl., 2 plove og 1 harve er sat til 6 rdl., medens en vogn med tilbehør er sat til 8 rdl., 1 td. byg er ansat til 1 rdl., 1 td. havre til 3 mk. Ved 1 td. forstås ikke 100 kg, men 1 gammel dansk tønde. En td. rug kostede lidt mere end en td. byg. Kornpriserne er senere i det tidsrum, vi behandler, noget højere, medens der ikke synes at være sket nogen større ændring i de øvrige priser.

Ved anførelse af hartkorn (htk.) regnes med ansættelsen efter matriklen af 1688.

*) Anført i regnskab 1760 ved Jacob Hansens overtagelse af gården.

FORORD

Meningen med denne bog er at give en skildring af livet og forholdene i Højby sogn, Odsherred, i tiden nærmest forud for de store landboreformier i det 18. århundrede. For bønderne, hvortil vi også regner husmænd og indsiddere, var det en meget trang tid. Bønderne var ikke bare ufri, de var også forarmede og havde i mange tilfælde svært ved at skaffe føde og klæder til sig selv og familien. Der var ikke meget håb om, at det kunne blive bedre for dem, og det førte til sløvhed, så mange af dem var tilfredse, bare de havde det nødvendige til livets ophold og engang imellem kunne komme sammen og have en glad dag ved at drikke øl og brændevin, hvorved de for en stund kunne glemme de daglige besværligheder.

Sløvheden kan undskyldes, for der var ingen mulighed for bønderne til at afkaste ufrihedens åg eller til at skaffe sig bedre kår. De kunne ikke vente at få det bedre, end deres forældre havde haft. Snarere ville de få det ringere. Jorden blev mere og mere udpint, så den ikke kunne give føde nok til befolkningen, der vel nok var langsomt voksende, når ikke den blev hjemsøgt af krig eller smitsom sygdom.

Ny dyrkningsmåder tænkte man i almindelighed ikke på, og var der enkelte, som tænkte på det, kunne det ikke nytte, for man skulle jo være enige i landsbyen om forandringer, og de fleste ville blive ved det gamle. Det var man vel også nødt til, for man havde ikke midler til at skaffe sig nye redskaber. Man havde heller ikke megen grund til at udsætte sig for nogen risiko, for blev gård og besætning bedre, førte det bare til, at den søn eller datter, som skulle overtage fæstet efter forældrene, kom til at betale så meget mere i indfæsteafgift ved overtagelse af gården. Man vidste heller ikke, om man sammen med går-

den blev solgt til en anden ejer, der krævede mere hoveri eller fandt på at inddrage gårdens jord under hovedgården. Man havde således ikke megen sikkerhed for selv at få lov at nyde frugterne af sin anstrengelse, hvis der blev frugter at nyde.

Skulle forholdene blive bedre, måtte der gives bønderne andre vilkår. Det måtte komme fra folk uden for bondestanden, folk, der havde magt og indflydelse, og som forstod, hvad der skulle gøres. Sådanne folk fandtes, og reformerne kom, men det er ikke dem, vi skal dvæle ved her. Vi holder os til tiden, der gik forud. I Højby sogn var forholdene nok bedre end mange andre steder. Man skal ikke regne med at støde på brutale ridefogeder eller ondskabsfulde herremænd. Så galt var det ikke; men det kunne være blevet det, om staten havde solgt bøndergodset til de højstbydende, hvad bønderne en tid havde grund til at frygte.

Det er nærmest tiden 1718 til ca. 1770, vi vil holde os til, men da der ikke er større forandringer i bondestandens kår fra begyndelsen til slutningen af dette tidsrum, vil vi ikke gå kronologisk frem, men i de forskellige afsnit skildre forskellige sider af de forhold, hvorunder datidens folk levede.

For kirkens og skolens vedkommende vil det dog være naturligt at gå mere kronologisk frem, idet der her er tale om en udvikling, og det vil derfor være praktisk at dele stoffet i perioder efter de forskellige præsters virketid.

For den velvillige hjælp, som jeg har fået på arkiverne, udtaler jeg min bedste tak. Ligeledes takker jeg »Historisk Samfund for Højby Sogn«, der har påtaget sig udgivelsen af bogen, og Højby sogneråd, som ved at påtage sig at dække et muligt underskud har hjulpet os ud over de økonomiske betænkeligheder.

CHR. MIKKELSEN.

Sognets ejendomsforhold

Medens de fleste i vore dage ejer den jord, de dyrker, og den grund, hvorpå deres huse er bygget, var det helt anderledes i den tid, vi her skal dvæle ved, idet der dengang var få ejere, men mange fæstere. Det er ikke vor opgave her at fortælle, hvorledes bønderne var blevet fæstere, men for at redegøre for fordelingen af sognets jord vil vi gå lidt længere tilbage end til den tid, som det ellers er meningen, at vi væsentligst vil holde os til.

Det allermeste af Højby sogn var efter reformationen og indtil efter 1660 krongods eller kongens gods, som det i almindelighed blev kaldt. Men efter svenskekrigene var Frederik III i økonomiske vanskeligheder, bl. a. skyldte han rentemester *Henrik Müller* en mængde penge. Da der ingen banker var i landet, måtte kongen ligesom andre, der var i pengenød, låne hos private pengemænd. *Henrik Müller* var af holstensk slægt, blev kammerskriver hos *Christian IV*, sluttede sig nær til *Korfitz Ulfeld*, men reddede sig fra at falde med denne. Han oparbejdede en betydelig forretning og fik en del leverancer til staten. Da han ikke tog det så nøje med ærligheden, kan man vel regne med, at en del af det, han senere lånte kongen, havde han tilegnet sig på en ikke helt uangribelig måde.

Efter krigen ville kongen gerne ud af sin gæld, men betale med penge kunne han ikke, så betalte han med krongods, som *Henrik Müller* fik en hel del af, bl. a. fik han 1664 *Dragsholm*, og samtidig fik han *Nygaard* i Højby sogn. Som vi kan slutte af navnet, har *Nygaard* ikke altid været en landsby, men en hovedgård, der hørte under kronen, men blev pantsat til *roskildebispen*, som lagde hele det nordlige *Odsherred* under den. 1518 bliver den indløst, kommer under

Kalundborg len, men bliver igen en kort tid selvstændigt len, kommer derefter under Dragsholm. Bøndergodset bliver taget fra den, og den mister møllen, Borrevang og nogle søer. Den synker endog ned til at blive fæstegård. Men nogen almindelig bondegård har den dog ikke været, for når Frederik II var på jagt i Odsherred, benyttede han den som jagtgård, og en tid var den officersgård. Da den 1664 bliver overdraget til Henrik Müller, får han tillige møllen, Torsjorderne, som dengang hørte under Højby sogn, samt Borrevang og måske lidt mere jord, i alt 230 tdr. land, som var under plov. Den ville have fået 55 tdr. htk., og Henrik Müller fik den anerkendt som hovedgård under navnet Drøsselholm. Jorderne er dog nok aldrig blevet samlet til hovedgård, og 1694 kommer Nygaard tilbage til kronen. I jordebogen fra 1719 regnes den for landsby, men den har kun 3 gårde, hvoraf den ene er dobbelt så stor som hver af de to andre, og den er ikke fæstet til én bonde som de andre, men til to. Det har vel været meningen, at den skulle deles, men så vidt var man altså ikke kommet. Den store gård har nok været tænkt at skulle blive til hovedgården Drøsselholm, men det var ikke gået Henrik Müller så godt, at han kunne beholde sit jordegods. Derved slap de fleste af Højbys bønder foreløbig fra at komme under herremandsvælde. Borrevang blev indrettet til græsning for rytterheste, medens Torsjorden blev givet i fæste til 3 borgere i Nykøbing for en årlig afgift af 50 rdl. Dette er vel grunden til, at disse jorder senere kommer til at høre til Nykøbing sogn.

Grønnehave (skov) har også hørt til Højby sogn, men af et tingsvidne (udskrift af tingbogen) 1634 oplyses, at kgl. Majestæt nådigst har bevilget indvåner Hans Jørgensen i Nykøbing at lægge den under Nykøbing, endskønt der fra arilds tid har været givet tiende af den til Højby sogn. Ved forlig mellem sognepræst Bertel Eskesen i Højby og Hans Jørgensen skal i stedet for tienden af Grønnehave årlig leveres 4 strøgne skæpper rug og 4 strøgne skæpper byg.

I Nykøbing har man altså haft held til at erobre noget af Højby sogn. Da sindssygehospitalet skulle bygges, tog byen jo også en bid. Præsterne på Odden har også gerne villet have en bid. Det var især Ebbeløkke, de havde lyst til, en af dem ville dog godt have Lumsaas med, men de fik altså ikke noget. Asmindrup har fået Kildehusene,

men da Højby havde fået et stykke af Asmindrup overdrev, kan det måske gå lige op. Vi kan da sige, at selv om Højby sogn var det store, har det ikke plyndret sine mindre naboer. Nykøbing sogn var i 1700-tallet ikke alene i areal, men også i folketal en lille nabo i forhold til det store Højby sogn.

Højby sogn blev altså fri for en herregård i Nygård, men Henrik Müller havde naturligvis ikke alene fået så meget bøndergods, at der deraf kunne blive en hovedgård, han skulle også have nogle bønder til at gøre arbejdet, og det fik han også, for et passende antal bøndergårde, hvormed bønderne fulgte, blev ham overdraget. Måske har han tænkt, at det var bedre med to hovedgårde end med én, så fik bønderne ikke så langt til hovarbejdet, men kunne alle blive ugedagsbønder, d. v. s., de havde mindst én fast hovdag om ugen, og det gav herremanden andre fordele, så der har vi muligvis forklaringen på, at Drøsselholm ikke blev hovedgård, skønt den var anerkendt som sådan. Henrik Müller opretter nemlig Anneberg*) af landsbyen Mosbys 3 gårde, en gård, der kaldes Skovgård, en gård i Egebjerg og nogen jord fra Gelstrup, det sker vist 1674. Samtidig opretter han Ellingegården. Det kan lyde underligt, at han opretter den, da Ellingegården var en gammel herregård, men den var sammen med flere andre små herregårde blevet nedlagt 1566, da Odsherred blev lagt under Dragsholm len. Den mistede hovedgårdsrettighederne (skatte- og tiendefrihed m. m.) og blev fæstegård. Den har vel nok været lidt større end de andre gårde i Ellinge by, men i gammel tid var mange af herregårdene ikke meget større end en stor bondegård, og deres jord lå i fællesskab med bøndergårdene. Det gjorde Ellingegårdens jord også i den første tid efter genoprettelsen, der sker 1674 eller årene deromkring. I 1683 havde den kun 12 tdr. 2 skp. htk. Den blev dette år overtaget af Magdalene Rhode, Thomas Bartholins enke, for en gældsfordring hos Henrik Müller. Hun har forpagter på gården, da hun 1689 sælger den til Niels Mogensen Rasch. Den har nu 17 tdr. 5 skp. htk., men det kan skyldes ny matrikulering. Gunde Vossbeen, som 1692 havde købt Anneberg af ejeren af Dragsholm, købte 1694 Ellingegården, hvis jord nu blev samlet, idet Voss-

*) Henrik Müller kaldte den således efter sin datter Anna Catharina.

been får den ene af Ellinge bys vange, Mosevangen, medens kongen beholder de to andre, der kaldes Stenvang og Lillevang. Af disse to vange oprettes Ellinge Hestekobbel, også kaldet Ellinge Hestehave, der skulle bruges til græsning for rytterheste ligesom Borrevang i Højby sogn og Svenstrup Hestehave i Asmindrup sogn.

Ellinge bys bøndergårde har dermed fået samme skæbne som gårdene i Mosby, de er blevet nedlagte. Men medens Mosby straks synes at være forsvundet, omtales Ellinge by gennem hele den tid, vi her har med at gøre, men den består kun af 4 huse. Der skal have været 15 gårde i Ellinge, men de har nok været små, og før nedlæggelsen har flere af dem vist været øde. De to vange, som inddrages til græsning for rytterheste, betegnes som øde, men helt øde er de vel først blevet, da de blev bestemt til at skulle sammenlægges og bruges til vedvarende græsning. Denne hestehave må have omfattet det meste af det, der nu kaldes Ellinge Mark, og den må have strakt sig nær ind til Højby, da Tranehuset siges at ligge i den. Hvor Ellinge by har ligget, er foreløbig ikke klarlagt, men et vidneudsagn, som er anført i Dragsholm birks tingbog, tyder på, at den har ligget i nærheden af Ellingegaarden, der vel så har ligget i byens udkant, og at den har strakt sig hen imod Ellinge Mose. Foruden de 4 huse, hvoraf de 2 havde noget jordtilliggende, var der nogle træer tilbage, da vidnerne var store børn, det må have været før 1700.

Som erstatning for tienden af de to hestehaver, Ellinge og Borrevang, skulle præsten i Højby årlig havde 4 tdr. 1 fdk. rug og lige så meget byg. Dette er præstetienden. Holm og Nyegaard får tillige den halve kirketiende, men den har de nok forpagtet, for de følgende præster får den ikke. Da præstetienden kun var $\frac{1}{3}$ af den samlede tiende, har denne været 12 tdr. 3 fdk. rug og lige så meget byg, så hestehaverne må have været store. *Ellinge Mose* vedblev også at være krongods, det samme gælder Ellinge Lyng. Mosen havde hørt under Ellinge by, men kronen har altså beholdt den, da byen blev delt mellem Ellingegaarden og Ellinge Hestehave. Den var på 3 tdr. htk. og delt i 24 lodder, der er fordelt med 6 til Hønsinge, $4\frac{1}{2}$ til Lille Egebjerg, $1\frac{1}{2}$ til Siddinge, 1 til Bognæs, 3 til Vig og 8 til Egebjerg. Disse byers beboere har dog ikke lodderne gratis, men må årligt betale af hver lod 2 rdl. 1 sk. Når Højby sogn ikke havde lodder på

denne mose, skyldtes det vel, at der var andre moser i sognet, hvor beboerne kunne skære de nødvendige tørv.

Ellinge Lyng tilhørte som nævnt også kronen. Græsningen var for en årlig afgift af 40 rdl. fæstet til bønderne i Højby, Tengslemark, Jyderup, Vig, Lille Egebjerg, Hønsinge og Høve. Undertiden kunne andre byer også lade kreaturer græsse der mod betaling.

Anneberg og Ellingegaarden bliver i 1694 og 1695 anerkendt som hovedgårde. Kongen har ved denne tid afstået en del bøndergods til disse gårde. Da Ellingegaarden bliver ladegård under Anneberg, vil vi ikke skelne mellem de to gårdes bøndergods, men benævner det hele som Anneberg gods.

Anneberg får sit meste bøndergods i Højby sogn. Gudmindrup, Stenstrup og Lumsaas kommer til at høre under Anneberg med undtagelse af lidt kirke- og præstegods. Det samme gælder de senere nedlagte landsbyer Ubberup og Hundstrup. I Højby har Anneberg 3 gårde og nogle huse. Det øvrige bøndergods i sognet tilhørte kronen, dog er der enkelte undtagelser, som vi skal nævne:

I Gudmindrup var der en gård, som tilhørte præsteembedet, den kaldtes *mensalgård*, det betyder, at den er henlagt til underholdning for præsten (til præstens bord — mensa betyder bord). Mensalgården var kun lille, men bonden, som havde fæstet den, og som kaldtes »præstens bonde«, havde også nogen kirkejord, som gennem lange tider havde været drevet sammen med gårdens jord, hvorved denne fik en mere passende størrelse. Både kirke og præst har også nogle smålodder flere steder, det kan endog være uden for sognet. Nykøbing kirke har således en lille gård i Ubberup; og nogle små skovlodder på Hundstrup marker hørte til et legat, som var oprettet til fordel for 4 fattige i Nykøbing. Nogle borgere i Nykøbing havde også lidt jord i Højby. Det kunne være så indviklet, at det ikke var muligt at udskille sådanne lodder. Af ovennævnte skovlodder synes kun halvdelen af indtægten at tilfalde de fattige. I Højby har der været et par selvejergårde, hvoraf den ene dog næppe har været beboet af ejeren. Herom mere senere. Vejr møllerne synes i almindelighed at være i privat eje, selv om de er beliggende på fæstegods.

Ryttergodset. I stedet for det hvervede rytteri besluttede man 1670 at oprette et nationalt rytteri, og en stor del af krongodset blev ud-

lagt til ryttergods. Bønderne på dette gods skulle enten selv være ryttere eller stille en karl til det og forsyne ham med hest og våben. Til gengæld blev disse bønder fri for landgilde og andre afgifter. Helt nationalt blev rytteriet dog ikke, idet der stadig hvervedes en del folk, som blev kaldt sogneryttere, fordi de blev udlagt i landsogne og skulle have deres underhold der.

Det nationale rytteri kæmpede godt i den skånske krig (1675—79), men det led store tab, så mange af bønderne ikke kom hjem mere, og det havde også vist sig uheldigt, at bønderne var borte fra deres gårde i lange tider, hvorfor man efter krigen gik over til at hverve ryttere, som rytterbønderne skulle underholde. Dette gav anledning til, at der i Højby sogn blev indrettet en del *rytterhuse*. Der bor ikke ryttere i dem efter 1718, men de går stadig under benævnelsen »rytterhuse«, selv om de fæstes ud til andre, som trænger til husly. Det kniber forresten af og til med at få fæstere til dem alle.

I årene 1715 til 1719 skete der en omlægning af rytterdistrikterne. Hidtil havde en væsentlig del af det sjællandske ryttergods ligget i Nordvestsjælland. Nu blev ryttergodset her nedlagt, og rytteriet blev flyttet til andre steder på Sjælland. Det meste af ryttergodset i Nordvestsjælland blev solgt eller spillet bort ved lotteri. Man har vel ikke kunnet få det solgt til den pris, man ville have for det, men folk har altid haft lyst til lotterispil. Man prøvede så med bøndergårde som gevinster i et lotteri, og på den måde blev man af med dem til den pris, man ville have for dem. Meget bøndergods syd for Lammefjorden blev bortspillet 1721, bl. a. mange gårde i Gislinge, hvad der førte til oprettelse af Gislingegården.

Når krongodset blev solgt til private, der nedlagde bøndergårde og oprettede hovedgårde, gik det også ud over fæsterne af de bøndergårde, som ikke blev nedlagte, for de kom til at gøre hoveri på hovedgården. Kongens bønder var derfor meget kede af, at deres gårde blev solgt eller bortspillet, men det blev der ikke taget hensyn til. Værst var det for dem, der måtte forlade deres gårde, fordi jorden skulle lægges under en hovedgård, men det var slemt nok at blive hovbonde for den, der hidtil havde været fri for hoveri. Mange af de ny godsejere tænkte kun på at få det mest mulige udbytte af deres gårde og krævede så meget hoveri, at bønderne ikke kunne få passet

deres egen gård uden at holde flere folk, hvad de i almindelighed ikke havde råd til. De gik så i armod, og godsejeren fik intet landgilde, så resultatet blev i mange tilfælde dårligt for begge parter.

Rytterbønderne i Odsherred var imidlertid så heldige at få lov at blive under kronen, men det var under overvejelse at sælge dem. Det var gårdene, der blev solgt, men da fæstebønderne fulgte med, og man ikke tog hensyn til deres modvilje, kan man godt sige, at de også blev solgt. At kongens bønder i Odsherred var bange for, at det skulle gå dem, som det var gået deres standsfæller sydpå, har vi et vidnesbyrd om. De sendte nemlig et tilbud til kongen om, at de ville lade deres reducerede hartkorn forhøje med en tredjedel, når de måtte blive fri for at blive hoveripligtige. Kommissionen, som havde med denne sag at gøre, frarådede indtrængende kongen at modtage dette tilbud, men rytterbønderne i Odsherred slap med skrækken, selv om de i en halv snes år måtte leve i uvished om, hvilken skæbne, der ventede dem.

Af Odsherred hørte det meste af de 2 sogne, Asnæs og Faarevejle, under Dragsholm, der er dog krongods i Ordrup, Veddinge, Aastofte og Høve (Vallekilde og Hørve sogne hørte i ældre tid til Skippinge herred, hvortil de endnu hører i kirkelig henseende). Bønderne i den øvrige del af herredet var rytterbønder, for så vidt de ikke hørte under Anneberg gods eller var af de få, der boede på kirke- og præstegods eller lignende. Ryttergodset hørte under det kronborgske rytterdistrikt, og det har måske medvirket til, at kronen ikke ville give afkald på det som ryttergods, før man så, om der blev brug for det som en del af det ny kronborgske rytterdistrikt. I hvert fald kaldes det tilligemed noget ikke bortsolgt ryttergods i Sorø amt for »Dragsholm m. fl. Amters*) forbeholdne gamle Ryttergods«, hvad der kan tyde på, at man har villet vente med at træffe afgørelse om, hvad der skulle ske med det.

Da *Niels Chr. Bang* 1728 bliver udnævnt til forvalter over det kgl. gods i Odsherred og herefter aflægger regnskab for dette gods, må man regne med, at regeringen har truffet bestemmelse om, at ryttergodset i Odsherred skulle blive i kronens besiddelse som almindeligt

*) Det nuværende Holbæk amt bestod dengang af Kalundborg, Sæbygaards, Holbæk og Dragsholm amter.

krongods. Til dette gods hører lidt af Holmstrup sogn omkring Bro Mølle.

1719 var bestyrelsen af det forbeholdne ryttergods overflyttet fra regimentsskriveren til amtsforvalter Langfeldt i Ringsted, og han har også aflagt regnskab for det. Han boede imidlertid for langt borte til at kunne have den daglige ledelse. Denne har han overladt til sin fuldmægtig, der bor på en gård i Ulkerup under kongens gods. Det har sikkert været til stor glæde for kongens bønder, da de fik besked om udnævnelsen af en kgl. forvalter over bøndergodset i Odsherred, for dermed syntes foreløbigheden at være ophørt, så de ikke længere skulle frygte for at blive solgt, og det var også en fordel at have en forvalter, som havde myndighed til at træffe bestemmelse i en del sager, som fuldmægtigen måtte forelægge for sin overordnede.

Da bønderne på krongodset ikke mere skulle underholde ryttere, kom de naturligvis til at svare landgilde, og man måtte så have bestemt, hvormeget de skulle svare. Man havde hartkornsansættelsen at rette sig efter, men var ikke sikker på, at det ville være helt retfærdigt. Der skulle svares en bestemt afgift pr. td. htk., men den må have været for høj, hvorfor man havde nedsat (reduceret) hartkornet ret betydeligt. Herved blev afgiften mindre, men nu mener man, at den er sat for langt ned. Det blev derfor overdraget en kommission bestående af amtmand Schønbach, Birkendegaard, og assessor Wildenradt, Anneberg, at foretage en skønsmæssig vurdering af, hvor meget hartkorn hver enkelt bondegård burde ansættes til og svare afgift af. Da de to mænd bliver færdige med vurderingen, fremsender de med deres betænkning en fortegnelse over alle kronens bøndergårde i Odsherred med angivelse for hver enkelt af htk. efter matriklen af 1688, efter den tidligere reduktion og efter deres forslag. I en jordebog fra 1719 og regnskab for samme år har vi denne fortegnelse. Ved reduktionen var hartkornet de fleste steder blevet nedsat til under $\frac{2}{3}$ af matriklens ansættelse. Schønbach og Wildenradts forslag ligger imellem de to tidligere ansættelser, men med hensyntagen til de stedlige forhold. Slutningen af betænkningen lyder:

»Foranstaaende Forhøjelse haver vi efter enhver Byes Jorders Godhed og Beskaffenhed for hver Mand især nøje udi Agt tagen, og det

retteste af os kunde eragtes — Holmstrup Sogn og By haver vi forbi-
gaaet, som efter Krigsraad Lorentz Juels for os gjorte Beretning skal
være solgt til Hans Excellence Hr. Geheimeraad Frederik Christian
Adler, hvormed alt er berettet udi velbemeldte Hr. Juels Overværelse,
hvormed vi alleunderdanigst formoder at have efterlevet Eders
Kongl. Mayestæts allernaadigste til os ergange Befaling.

Annebjerggaard, d. 23' Juni Anno 1718«.

Underskrevet af Schönbach og Christian Wildenradt.

Forslaget bliver approberet af kongen 8. august 1718. Forhøjelsen
i forhold til det reducerede htk. andrager i gennemsnit ca. 28 %.
Foruden landgilde kommer bønderne til at svare en fast pengeafgift,
fordi de er fri for hoveri. Denne afgift beløber sig for krongodset i
Odsherred til i alt 2125 rdl.

Bønderne har næppe været kede af, at de ikke længere var rytter-
bønder, når de fik lov at blive under kronen og vedvarende var fri
for hoveri. Om afgifterne beløb sig til mere, end de før havde betalt
i rytterholdspenge, er ikke let at afgøre, men de, der havde haft en
rytter boende i et hus ved gården eller i en særlig lejlighed i denne,
var snarest glade for at være fri for at have en fremmed og hans
familie på så nært hold. Det havde vel nok givet anledning til ube-
hageligheder i visse tilfælde. Ganske vist kom der i de fleste tilfælde
til at bo andre i rytterhusene, men det har vel nok ofte været nogle
af gårdfæsterens familie.

Sognets udseende

Hvis vi kunne se Højby sogn, som det så ud for to hundrede år
siden, ville vi næppe kende ret meget af det. Det kan være, vi næppe
ville tro, at det var Højby sogn. Bakker og høje kunne man vel
kende, når man fik set lidt på dem, selv om der er sket forandringer,
især med hensyn til plantevæksten. Lavningerne ville det blive svæ-
rere at kende, søer er udtørret, og der er frugtbar agerjord mange
steder, hvor der dengang var sumpe, der til tider blev til småsøer.
Huse og gårde fra den tid eksisterer ikke mere, i hvert fald er der

så lidt tilbage, at det ikke betyder noget for sognets nuværende udseende. Sognets ældste bygning, Højby kirke, stod dog dengang som nu på sin gamle plads, hvor den har stået i 800 år, den måtte man vel kunne kende! Vær ikke alt for sikker på det. Bygningen er ganske vist den samme, men den ser anderledes ud. For 200 år siden var den hvidkalket, og der var blytag på skib og tårn. Kammene på gavlene var lavere end nu, hvis der var kamme. Kom man ind i kirken, ville den også virke fremmed. Ikke alene var kalkmalerierne overkalkede, piller og ribber var det også. Buen mellem skib og kor var mindre og lavere end nu, så den i højere grad skilte koret fra skibet, og der var nok mere, som ville være fremmed for os.

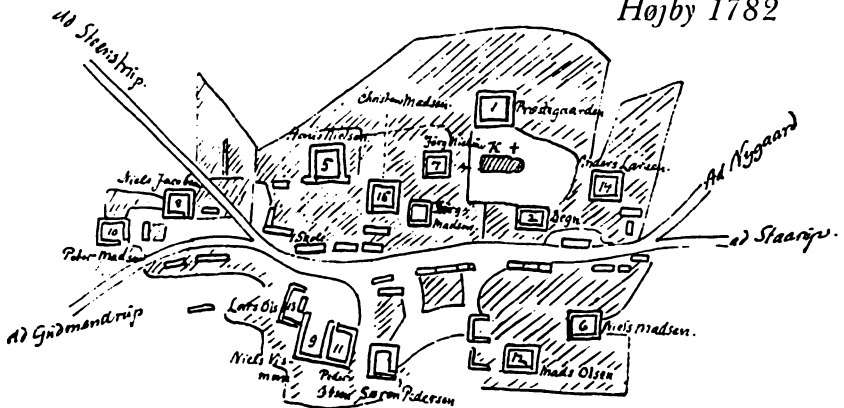
Vi tænker os, at vi går rundt om kirken og ser os om. Vi vil straks føle os frastødt af kirkegårdens udseende. Den var tilgroet med græs, som fik lov at vokse, til det var tjenligt til hø, så om sommeren kunne man se høstakke på kirkegården. Der bliver senere udstedt forbudt mod hø- og kornstakke på kirkegårdene, så på sine steder har man åbenbart dyrket korn på kirkegården. Det har man dog næppe på Højby kirkegård, dertil var den for lille; mod vest har kirkegårdsmuren ikke været ret langt fra tårnet. Man forstår ikke, at man har kunnet klare sig med så lille en kirkegård i det store sogn.

Efter at have set på kirke og kirkegård ser vi ud over byen, hvor de lave gårde og huse ligger. Ved første øjekast kan det se ud, som de er bygget uden nogen som helst plan, men ser vi nøjere til, opdager vi, at gårdene ligger i to noget uregelmæssige rækker. De ligger ikke i parallelle linier, men bøjer sig mod hinanden ved byens ender i øst og vest, medens der midt i byen er temmelig langt imellem de to rækker gårde. Da kirken ligger i den nordlige række, er præstegården kommen ud af rækken, idet den ligger nord for kirken. Pladsen mellem de to rækker gårde blev vist på disse egne kaldt *gaden*. Oprindeligt havde det været en åben plads, der var fælles for hele byen, men efterhånden var der blevet bygget en del huse, som blev kaldt *gadehuse*. Man kunne også sige om en mand, der boede i et sådant hus, at han boede på *gaden*. Derfor skal man dog ikke tro, at han boede særlig billigt. Hvis han selv havde bygget huset, måtte han betale årlig afgift af jorden til landsbyens ejer, altså i Højby til kongen. Men mange havde et sådant *gadehus* i fæste og måtte betale årlig

fæsteafgift, det kunne dreje sig om et par rigsdaler, det kunne også være mindre. Da pladsen var beregnet som samlingsplads for kreaturerne, når de skulle drives på græs, og når de kom tilbage og skulle i stald, ligesom den på anden måde skulle være til fælles brug, lå disse gadehuse egentlig i vejen, men det måtte man finde sig i. På den nuværende kirkegård, lidt vest for tårnet, lå der en gård; det kan også være, der har ligget en i det sydvestlige hjørne, og uden for den østlige kirkegårdsmur, i den nuværende præstegårdshave, lå den østligste gård i den nordre række. Omtrent overfor lå den østligste gård i den sydlige række, men der er et stykke mellem de to gårde, medens gårdene i vest ligger nærmere sammen. Ved nogle gårde er der uden for gården et beboelseshus. Det kan være et rytterhus, men det kan også være bygget til en slægtning eller som aftægtshus. Ved nogle huse er der en kålhav. Der blev jævnlig bygget et hus, men der var også nogle, som faldt sammen, det var naturligvis især sådanne, som var ubeboede. Det var også de simpleste, der snarest kom til at stå ledige.

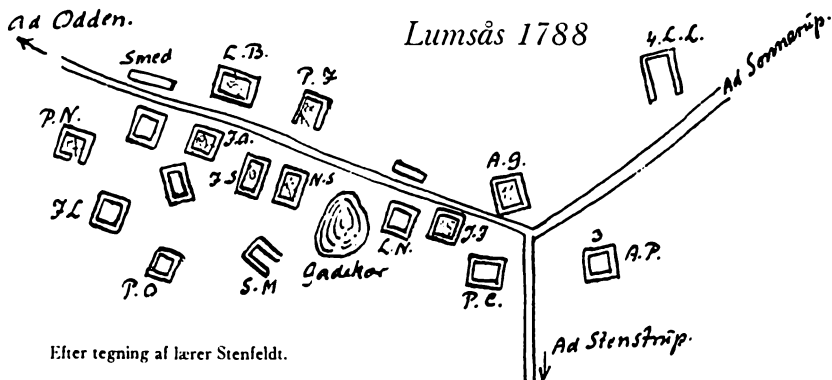
Vi vil nu kaste blikket ud over omegnen. Da kirken ligger på en bakke, kan vi se over de lave huse, men der kan være træer, som spærrer for udsigten, så får vi gå op i tårnet. Vi ser så ud over et landskab, der ikke ligner det, vi ser i dag. Nærmest byen har vi tofterne, en ved hver gård. Af deres størrelse kan vi slutte os til gårdens størrelse, for der er gerne et bestemt forhold mellem toftens størrelse og størrelsen af det dyrkede areal, som hører til gården.

Syd for byen ligger en vejrmølle. Længere ude ser vi de store marker, men ingen gårde, før øjet når ud til de andre landsbyer, og af huse ser vi kun 2, Tranehuset og Borrevangshuset, et tredje enligliggende hus er Mosbyhuset, men det kan vi vist ikke se fra kirken. Ud over disse 3 huse er der ingen menneskeboliger mellem landsbyerne. Tranehuset ligger ikke langt fra Højby, men i hjørnet af Ellinge Hestehave, hvor vi om sommeren ser kreaturer græsse. Det er ikke længere rytterheste, som græsser der, men bøndernes heste og køer. Den omfatter som tidligere nævnt største delen af Ellinge Mark. Borrevang Hestehave har udgjort et andet stort areal med vedvarende græs og ukrudt, for da der ikke var sået græs, har der nok været meget ukrudt.

Efter tegning af lærer Stenfeldt i hans bog om Højby sogn

Vi ser markerne, byens 3 vange, de ligner slet ikke vore marker, der er rene småstykker i forhold dertil og er udstykket til mange forskellige afgrøder. Dengang dyrkede man ikke meget andet end rug, byg og havre samt lidt ærter, og så havde hver gård et stykke hør. Græs dyrkede man ikke, det skulle komme af sig selv. Roer og kartofler kendte man ikke. Højbys dyrkede marker bestod af Lervangen, Storvangen og Stenvangen. Efter det, der i et år fortrinsvis dyrkedes i dem, kaldtes de det år for rugvangen, bygvangen og fælleden. Den sidste lå hen til græsning, næste år var det en af de andre vange, der blev fælled, man havde aldrig samme afgrøde to år i træk. Man må nu ikke tro, at rug- og bygvangen så ud som store udgaver af vore kornmarker. Nej, en vang var ikke et stort samlet areal af jævnt voksende rug eller byg. Den var delt i mange afdelinger, som igen var delt i agre, vel oftest i så mange agre, som der var gårde i byen, men afdelingerne kunne også være så store, at en gård havde flere agre i samme afdeling. Længde og bredde var ikke alene forskellig i de forskellige afdelinger, men inden for samme afdeling var der i hvert fald forskel i bredden, der rettede sig efter gårdens størrelse, og i Højby er gårdene af meget forskellig størrelse. Det samme var tilfældet i de øvrige byer med undtagelse af Nygård, hvis særlige forhold er omtalt, men 1723 bliver Stenstrups jorder delt, så hver

Efter tegning af lærer Stenfeldt.

Den oprindelige vej (=Gaden) har rimeligvis gået i en bue fra Stenstrup- og Sommerupvejen, syd om gadekøret og mellem de to rækker gårde til Oddenvejen. Den lige vej og de skarpe sving er næppe gamle.

gård får lige meget htk., og en lignende deling er tidligere sket i Gudmindrup, men den var ikke sket 1700. Var marken lang, lod man ikke agrene gå helt igennem, men afbrød dem og fortsatte med en ny ager. Den samme gård kunne så have 2 og undertiden flere agre i forlængelse af hverandre, sjældnere ved siden af hinanden.

Lad os tænke os, at vi ser ud over rugvangen. Uden om hele vangen ser vi risgærder, d. v. s. fletværk af grene mellem nedrammede eller nedgravede gærdestaver. Denne indhegning var nødvendig, for at løsgående kreaturer ikke skulle komme ind i kornet. Agrene ses tydeligt. De er højest på midten, fordi man i almindelighed begyndte pløjningen midt på ageren og pløjede de to første furer mod hinanden. Det var nok praktisk, idet der efterhånden blev så lavt mellem agrene, at overfladevandet samledes der og måske kunne ledes bort. Imellem agrene skulle man lade en strimmel jord være upløjet, en agerren, hvor der groede græs og andre vildtvoksende planter. På agrene ser man rugen, men den er ikke kraftig, og nogle steder, hvor der har været for fugtigt, er der mere ukrudt end rug. Andre steder har der været for tørt, der gror meget lidt. Der er også pletter, hvor ploven ikke er kommet ret dybt i jorden, måske har der været sten eller trærodde, som hindrede det, og man ville nødig have træploven ødelagt, men sådanne steder gror der naturligvis ikke meget. Det

kan også ske, at der på marken står en lille gruppe træer eller småkrat, som man pløjer udenom. Overalt må rugen kæmpe mod ukrudtet. I rugvangen kunne man også så lidt hvede til eget brug. Pastor Schow såede således 4 skp.

Bygvangen ser tilsvarende ud, men noget af den er tilsået med havre, og der er også lidt ærter og boghvede. Den enkelte bonde havde lov at så, hvad han ville, i sine agre, blot det var noget, som han kunne så og høste på samme tid som de andre, men det var nødvendigt, ellers skulle stykket indhegnes.

Den tredje af vangen ligger hen til græsning og kaldes fælle, men da græsset skal komme af sig selv, bliver der naturligvis en mængde ukrudt imellem, så det ville næppe være nogen tiltalende græsmark i nutidens landmænds øjne.

I alle 3 vange er der nogen eng, formodentlig lave strækninger, hvor der kun kan høstes hø.

Så man fra kirken mod nordøst, så man Højby Sø, der gik så nær ind til præstegården, at pigerne, måske også karlene, når de fejede logulvet, kastede fejeskarnet i søen. Det var så nemt, og de tænkte ikke på, at da en ny kirkegård et par hundrede år senere skulle anlægges, kom fejeskarnet for dagen. Ved samme lejlighed fandt man også brændt korn, som formodentlig stammer fra præstegårdens brand 1718.

Mange landsbyer havde et overdrev uden for byens vange. Det lå uopdyrket hen til vedvarende græsning. I Højby har man næppe haft noget overdrev, for man havde jo ikke alene ret til græsning på Ellinge Lyng, men havde også lejet græsning på hestehaverne.

Højby var den største af sognets byer og havde derfor også de største vange, men inddelingen af markerne var den samme i de mindre landsbyer, da trevangsbruget var almindeligt overalt i disse egne. Landsbyerne i Højby sogn var vistnok også alle med 2 rækker gårde og en plads imellem dem, hvor der de fleste steder er blevet bygget nogle huse, men ikke så mange som i Højby. Da der i Hundstrup kun er 2 små gårde, er markerne måske ikke delt på samme måde som ved de andre byer.

Byernes størrelse. Pastor Schow har i herredsbogen givet oplysning om, hvor mange gårde og huse, der er i hver by, og hvor meget htk.

der er til byen. Gårdenes antal er nok omtrent det samme gennem det tidsrum, vi her behandler, selv om der kan ske ændring ved, at en øde gårds jord lægges til en anden gård eller deles mellem flere. En sådan gård kan genoprettes. En gård kan også deles i to eller flere. Men i den tid, vi her skildrer, finder der kun få forandringer sted. I jordebøgerne omtales ganske vist en del øde gårde, men på krongodset er deres jord henlagt til andre gårde, hvor det i de fleste tilfælde bliver. På Anneberg gods er det måske de øde gårde, der giver anledning til, at alle gårde får lige meget htk. I året 1700 var der iflg. en jordebog 16 gårde i Gudmindrup, men deraf var 6 øde. I 1754 er der kun 10, men nu er der fæstere på dem alle. I Lumsaas var der år 1700 19 gårde, deraf 2 øde, i 1754 er der 17 gårde og fæstere på dem alle. I Stenstrup er gårdenes antal 9 både 1700 og 1754; her har man formodentlig allerede i år 1700 opgivet at få fæstere til de øde gårde og har derfor ikke ført dem selvstændigt i jordebogen, men gårdene er ikke lige store i 1700. Ved Lumsaas er der det mærkelige, at i 1754 er de 13 gårde lige store, medens 4 har forskellig størrelse. Den sandsynligste forklaring herpå må vist være, at de 4 gårde er holdt udenfor, da de andre fik den øvrige jord delt ligelig imellem sig, men grunden til, at disse 4 holdes ude, kender vi ikke; deres størrelse kan næppe have været grunden, da de 2 er små, en er lidt større end byens andre gårde, og en har samme størrelse som de, men er anbragt mellem de fire.

Husenes antal ændres stadig. Bliver et hus øde, d. v. s. uden beboere, falder det snart sammen, især hvis det er et gadehus, der let bliver udsat for overlast. Til gengæld bygges der jævnlig et nyt hus. Der bygges vist flere, end der falder sammen, da befolkningstallet nok er stigende. Det er vel også det, der bevirker, at der ikke bliver flere øde gårde; ganske vist kan det undertiden knibe med at få fæstere til gårdene, men det lykkes; om det så undertiden sker ved, at en rask mand bliver tvunget til at fæste gård, kan ikke afgøres, men det er nok sjældent.

Efter pastor Schows fortegnelse var der i de forskellige byer følgende antal gårde og huse. Byernes hartkorn er anført, men det afrundes her til hele tdr.:

Højby:	18 gårde, 33 huse, 143 tdr. htk.,	et af husene er skole, et andet er fattighus.
Ellinge:	0 — , 4 — , 0 — —	
Gudmindrup:	11 — , 11 — , 70 — —	
Stenstrup:	9 — , 3 — , 63 — —,	et af husene er skole.
Lumsaas:	17 — , 10 — , 82 — —	
Ebbeløkke:	4 — , 3 — , 18 — —	
Holmstrup:	6 — , 4 — , 23 — —	
Sonnerup:	9 — , 10 — , 17 — —,	skole i et af husene.
Klint:	8 — , 4 — , 21 — —,	blandt gårdene er Klinteværksgården, omtales senere.
Tengslemark:	6 — , 1 — , 54 — —,	huset er et fattighus.
Nyrup:	6 — , 8 — , 30 — —,	et af husene er fattighus.
Staarup:	9 — , 7 — , 44 — —	
Nygaard:	5 — , 3 — , 34 — —,	den ene gård er møllegård.
Ubberup:	6 — , 7 — , 22 — —	
Hundstrup:	2 — , 2 — , 3 — —	

Borrevang Hestehave er ansat til 10 tdr. og Ellinge Hestehave til 36 tdr. htk. Grønehaven ansat til 2 tdr. 5 skp.

Anneberg og Ellingegården har tilsammen ca. 50 tdr. htk. Sognets samlede htk. var 722 tdr.

Når vi her under sognets udseende har omtalt byernes størrelse, er det for derigennem at give læserne en hjælp til ud fra, hvad der er sagt om Højby, at danne sig en mening om, hvorledes de forskellige byer og deres marker så ud, for det er mest ved størrelsen, at forskellen på landsbyerne viser sig. Ja, så adskiller Højby sig fra de andre ved kirken, som de andre ikke har. Vi må også nævne vej-

møllerne, der har en ikke ringe betydning for udseendet. Foruden møllen i Højby må vi nævne en mølle i Lumsaas. Der har også været en mølle i Sonnerup, men den har næppe haft ret megen betydning, hvorimod en vandmølle i Nygaard synes at have haft nogen søgning, skønt det vist kun var en af de såkaldte skvatmøller.

De to hovedgårdes udseende må vi også omtale, og vi er så heldige, at Schow har givet os en beskrivelse af dem. *Anneberg* var efter Schows beskrivelse i god stand og af smuk anseelse. Borggården var af bindingsværk med egetømmer og mur på høj kampestenssokkel, og der var store kældere. Den bestod af 3 længer eller fløje, hvoraf den mellemste havde en høj kvist. Hele borggården, der var i én etage, havde tegltag. Ladegården bestod ligeledes af 3 længer, som med de inderste hjørnestolper stødte på de yderste af borggårdens. Et malet stakitværk på høj kampestensgrundmur med dobbelte porte i opkørslen adskilte gårdene. Ladegården var også af bindingsværk, mest med egetømmer, den var tækket med rør.

Omkring begge gårdene var en smuk køkken- og frugthave omgivet af en tjørnehæk. Udenom var der en 25 alen bred grav med en bro over af egeplanker og med rækværk. På den østre side af gården løb Isefjorden ind på et bøsseskuds afstand. Her kunne skibe på indtil 1000 tdr. losse og lade. På den søndre og vestre side var der en smuk skov af bøg, eg, ask og elle, mest unge træer med god underskov. Ved gården var fornødne fiskedamme.

Ellingegården bestod af 4 store længer, de 3 af egetømmer og klinede vægge, den fjerde af fyrretømmer. Schow skriver, at den er opbygget for 32 år siden, det må være 1724. Schow skriver videre, at der inde i gården stod en bygning af egetømmer. Den var indrettet til værelser og havde bjælkeloft. Ved gården var der en stor mose med underskov af pil, el og birk. Da Schow betegner Ellingegården som en ældgammel gård, har han næppe vidst, at den en tid har været degraderet til fæstegård. Ved begge gårde nævner han ejerne fra Henrik Müller til Peder Schwane, der ejede dem på Schows tid, og som vi senere vil høre mere om.

Annebergs bøndergods udgjorde i 1754 omtrent 306 tdr. htk., idet noget såkaldt strøgods i Vig og Asmindrup sogne hører til godset, desuden hører Vig sogns konge- og kirketiende samt Rørvig

sogns kirketiende dertil. Da der under Vig kirke hører 3 gårde og 2 huse i Kidserup på Tuse Næs, får Annebergs ejere altså gods uden for Odsherred.

Gårde og huse

Næsten alle bøndergårde og -huse var af bindingsværk med lerklinede vægge og strå- eller rørtage. Bindingsværket i Odsherred var lidt anderledes end de fleste andre steder, idet man ikke brugte løsholter (vandrette tømmerstykker midt på væggen indtappet i stolperne) men indvendigt sidebånd. Det var et stykke træ, som var skåret lidt ind i stolpernes inderside, og som spændte over flere fag. I meget gammel tid har det været bundet fast, men senere sømmede man det fast. Formodentlig er denne bygningsmåde ældre end den med brug af løsholter, og den er så blevet bevaret i Odsherred, der var blevet et afsides sted, medens det før havde været rigets midtpunkt. Stolperne stod på store sten, og bjælkerne var skåret ind i siden af stolperne.

Mellem stolperne var der fletværk af grene om lodrette stokke, og herpå var klasket ættet ler både udvendigt og indvendigt, det var derefter glattet ud, vist oftest med en spade. Da byens piger og karle mødte for at kline, når et hus skulle opføres, kostede dets opførelse ikke meget ud over tømmeret, og det havde man i ældre tid fået eller taget i en nærliggende skov. Det var ikke tilladt mere, men som erstatning fik kongens bønder i ildebrandstilfælde nogen hjælp til genopbygningen. Husene skulle holdes godt ved lige med spækning og kalkning, ellers faldt lervæggene hurtigt sammen.

Dørene var lave med høj tærskel, de fleste var halvdøre. Vi går ind i forstuen, der ofte tillige er køkken, og i så fald ser man ind i *den åbne skorsten*, hvor maden tilberedes. I skorstenens åbne side er der indmuret et stykke tømmer (skorstenshammeren), som bærer den ovenover liggende skorstensmur, for skorstenen er naturligvis kun åben for neden og kun i den ene side. I skorstenens bagside er der muret en arnebænk i passende højde, så den, der laver maden kan stå oprejst. På arnebænken er nemlig ildstedet. Over dette var indmuret en vandret stang (sodstang), hvorpå var anbragt jernkroge

(kedelkroge eller -skeder) til ophængning af kogekar. Kedelkrogene kunne man indstille til passende højde over ilden. Foruden krogene havde man også en trefod af jern, som man kunne sætte en pande eller gryde på. Det var jo ikke alle kogekar, der egnede sig til at blive ophængt. For neden var skorstenen meget vid, så der var god plads til madlavningen.

Om denne skorsten var beboelsesrummene samlet, for kun herfra blev der gennem åbninger i skorstensmuren fyret i andre rum. I reglen var der indfyringsåbninger til bilæggerovnen, som stod i stuen, til bryggerkedlen i bryggerset og til bageovnen, der undertiden ragede uden for huset som et udskud med tag over.

Stuen var både opholdsstue, spisestue og soveværelse. Oprindeligt var den soveværelse for alle på gården, men først rykkede karlene ud i karlekamre, som blev indrettet i udhusene, senere blev der indrettet pigekamre med dør fra bryggerset, men på den tid, vi her omtaler, var pigekamre sjældne. Ved stuens bagvæg var der på gårdene gerne to dobbeltsenge i forlængelse af hinanden. På disse egne var alkover ikke almindelige. Man havde himmelsenge eller omhængssenge, hvor der var et omhæng (forhæng) fra loft til gulv. Dette omhæng kunne trækkes til side, når sengen skulle redes, ligesom det måtte trækkes lidt til side, når man skulle i seng, og når man skulle op, men ellers var det trukket for, så man ikke så sengene. Når folk var kommet i seng, trak de omhænget for, så de ikke kunne ses af dem, der sad i stuen. I den ene seng lå manden og konen, i den anden pigen, men hun måtte dele den med en anden kvinde, hvis der var en sådan på gården.

Ved vinduerne stod langbænken med bordet foran. For bordenden længst fra døren op mod tværvæggen stod en bæk til husbonden, nærmest ham på langbænken sad karlen, dernæst husmanden, tjene-stedrengen og de større børn efter alder. På den anden side af bordet stod kvinderne i tilsvarende orden. Hvorfor de skulle stå op, er ikke godt at vide. Man har tænkt, at det kunne være, for at de ikke skulle spilde tid med at rejse sig og sætte sig, hver gang de skulle hente noget i køkkenet, men det er snarere, fordi man kun i meget ringe grad brugte stole. Oprindeligt var bord og bænke sat fast i gulvet, men det var upraktisk med en fast bæk på kvindernes plads. Man

havde vel nok en løs bæk uden ryg, som man kunne have flyttet hen ved bordet under spisningen, men man var nu blevet vænnet til, at kvinderne til daglig skulle stå op og spise, og man blev ved den gamle skik, også efter at man havde fået stole i stuen. Nogle steder havde man vel også dengang en stol eller to, men de havde deres plads i nærheden af bilæggerovnen og blev kun flyttet hen ved bordet, når en kvinde var for gammel eller svagelig til at stå.

Stuen var ikke alene opholdssted for mennesker. Småkreaturer skulle også til tider være der. Gåsebænken er ofte omtalt, den var almindelig i stuen. Blev smågrise og kalve syge om vinteren, måtte man have dem ind i nærheden af bilæggerovnen. Det var nødvendigt, hvis man skulle redde dem fra døden, for der var jo ikke varme andre steder, og der var ingen, som fandt noget galt i det. Nej, man regnede det for en pligt at redde, hvad der kunne reddes. Det kunne blive småt nok med udkommet endda. På hylder under loftet stod mælken i flade træbøtter, til fløden var kommet på, så man kunne skumme den med en ske. I stuen var der lergulv. Det var lidt fodkoldt, men så måtte man have varmt fodtøj på. Havde man et par rene og tørre træsko med en halmvisk i, kunne man godt sidde med dem på, men ellers kunne man bruge halmsko, som man selv flettede og syede. Vådt fodtøj skulle man vogte sig for at få ind i stuen, for så blev der først lerælte og senere et hul, hvor leret blev vådt, men man kunne ikke undgå, at det skete, hvorfor et lergulv gerne blev noget hullet og ujævnt, men det kunne man selv udbedre, så det kostede ikke noget.

Bryggerset var også uundværligt, der skulle man vaske, brygge og kærne smør; og til daglig foregik der også meget dér, især hvis man ikke havde andet køkken end forstuen. I forstuen og bryggerset var gulvet almindelig brolægning. Et spisekammer havde man vel for det meste, og efterhånden kommer der på større bøndergårde flere rum til, et kammer eller to og en øverstestue, som dog ikke bruges til daglig. Men i de fleste gårde og i husene klarer man sig nok i dette tidsrum med én stue.

Husmands- og særlig indsidderhuse er små, nogle kun på 3 fag, mange på 4, de fleste måske på 6, men husene er smalle. Skulle der være plads til en ko og nogle får, som husmændene i almindelighed

havde, bliver der ikke stor plads til en familie, men man var nok tilfreds, blot man havde det nødvendige, man var fra små af vænnet til nøjsomhed på alle områder.

Pastor Schow giver i herredsbogen en beskrivelse af *mensalgården* i Gudmindrup; da denne beskrivelse giver et godt indtryk af, hvorledes en mindre gård var indrettet, vil vi gengive det væsentligste:

Gården havde kun 3 længer. Den søndre længe (stuehuset) var på 13 fag og var inddelt i følgende rum fra vest til øst: 1. fag: et lidet kammer, 2.—3. fag: et kammer til beboernes viktualier, 4.—7. fag: stue, 8. fag: forstue, 9.—10. fag: køkken, 11.—13. fag: tørvehus. Der nævnes ikke noget bryggers, men køkkenet har tillige været brugt som bryggers. Skorstenen nævnes ikke, men den har været åben til forstue eller køkken.

Den nordre længe var på 16 fag, inddelingen fra vest til øst: 2 fag til en lade, 1 fag til foderlo, 3 fag til stald og fæhus (kostald), 2 fag til lo, 4 fag til kornlade, 2 fag til port og 2 fag til fårehus. Den østre længe er kun 5 fag og bruges alene til hølade.

Stuen har været ret stor, men ellers har der ikke været megen plads hverken ude eller inde. Heste og køer har stået i samme rum. Der holdtes 5 heste og 2 køer samt 10 får. Forholdet mellem antallet af heste og køer vil måske undre nogle, men var almindeligt, derom mere under omtale af besætning og redskaber. Svinehus nævnes ikke. Der må vel have været et par svin, men dem er der så lavet et lille aflukke til, hvor der var plads. Om sommeren gik de ude. Der mangler også et huggehus, som ellers var almindeligt på en gård. De fleste redskaber var jo af træ, og man skulle helst selv kunne holde dem i orden, så man kun behøvede at søge hjælp hos huggeren (tømrreren), når de trængte til en større reparation.

For også at danne os en forestilling om, hvorledes en større gård var indrettet, vil vi referere Schows beretning om *præstegårdens indretning*. Stuehuset var meget større og anseligere end de store bøndergårdes, det havde 6 skorstene og tegltag. Præsten var på den tid regnet for at stå et godt stykke over bønderne. Han var en fri mand og kunne tillade sig at have selskabelighed med herremænd, så måtte hans stuehus også i størrelse og udseende kunne skelnes fra bønder-

nes. Derimod er der næppe så megen forskel på præstegårdens og de største bøndergårdes udhuse, dog er præstegårdens nok noget større, da Højby præstekald havde nogen jord ud over den, som den havde på Højby marker, og tienden gav mulighed for at holde større besætning, men man skal så regne med lidt mindre rum i en bondegård. Præstegården bestod af fire længer og en udbygning, i alt 104 fag.

Stuehuset lå, hvor den ny kirkegård nu er, med gavlene i syd og nord. Indretningen var fra syd til nord:

2 fag, delt i midten, til avlskarlens materialer og til et huggehus.

3 fag, delt i midten, til en ammestue eller skole og et lille køkken.

3 fag, delt i midten, til to gæstekamre.

4 fag tilorstue med vinduer både til gård og have.

5 fag, derudi forstue og gang fra gården til haven, 2 kamre, det ene studerekammer, det andet gæstekammer, en kælderhals og en trappe til loftet, hvorunder et sandhus.

4 fag, delt ved den østre side, derudi dagligstue, sengekammer og fadebur.

4 fag, også delt ved den østre side, derudi køkken, mælkekammer og spisekammer.

4 fag, derudi bryggers, kølle*) til 3 tdr. malt, bageovn og loftstrappe.

Over de tre fag af forstuen, midt på længen, var der en kvist med vinduer til gården og haven, der ovenpå igen er indrettet dueslag.

Under dagligstuens 4 fag er en jordkælder, som har 3 afdelinger, den yderste er rullekælder, de to inderste er øl- og saltkælder.

Imellem stuehuset og den søndre længe er der en åben plads, hvor på 6 væggerum (fag) hus kunne sættes, aflukket med kirkegårdens ringmur, og derpå en låge mellem præstegården og kirkegården.

Den søndre længe, op til kirkegården, bestående af lo- og ladelænge, er således indrettet fra øst til vest:

10 fag til kornlade (byglade).

3 fag til kornlo.

*) Rum til tørring af malt.

3 fag til ruglo.

10 fag til ruglade.

Langs hele længen er en lude*) op til ringmuren, hvori en god del sæd kan rummes.

Den vestre længe, ud til den såkaldte Holtebakke, består af 17 fag, fra syd til nord indrettet således:

2 fag til port eller indkørsel.

7 fag til studehus.

6 fag til fæstald (kostald).

2 fag til havrelo.

Møddingsted straks uden for længen.

Den nordre længe, ud til Højby Sø, består af 26 fag og er fra vest til øst således indrettet:

3 fag til ungt kvæg.

3 fag til fårehus.

2 fag til mindre fårehus.

2 fag til kalve og føl.

3 fag til en liden hestestald med spiltov på begge sider.

1 fag til foderlo.

5 fag til stor hestestald med spiltov på begge sider.

2 fag til karlekammer.

3 fag til vognskur.

2 fag til hønsehus og svin (egel**).

Imellem denne længe og stuelængen er også en åben plads til 6 væggerum hus, aflukket fra søen med bindingsværk, derpå en søport.

Imellem denne længe og søen er møddingsted lige ud for alle stalde.

Udbygningen mellem denne længe og søen består af 6 fag alene til tørv med indgang fra gården. Der er luder ved siden ud for alle fag, de er indrettet for svin og grise at ligge udi om vinteren, og uden for den ene lude er en med stakitværk indelukket grisepay***).

*) Lav og smal tilbygning, som taget går ud over = udskud.

**) Et lille aflukke, måske til fedning.

***) Grisegård.

Haven ved præstegården ligger lige ud for stuelængen og er indrettet til lyst-, frugt- og køkkenhave. Derudi er oprettet en buegang af tømmer, bestående af 12 fag, for at overgroes af vinranker og andre grønne træer. Midt udi er et stort lysthus. Ved den nordre side af haven er en fiskepark med indgang fra haven og indelukket med stakitværk. Haven var indhegnet mod nord og øst med stengærde; mod syd var kirkegårdens ringmur og mod vest gårdens stuelænge.

»Gårdsrummet er stort og nogenledes i kvadrat, derudi er en god brønd med pumpetræ og pumperedskab. En gang ned til jordkælderen med 2 lemme. 2 vilde kastanietræer for forstuedøren og et rønnebærtræ for storstuens vinduer«.

Schow skriver: »Præstegårdens nuværende tilstand og beskaffenhed er meget god, siden al brøstfældighed årlig iagttages og forbedres«. Hermed sigter han til, at gården efter hans mening var noget forsømt, da han overtog den. Han skriver, at han har måttet betale 500 sldl. for den til provst Nyegaards enke, skønt der havde været meget at udsætte på den, da der ikke årlig var repareret ret meget på den, siden den var bygget 1720, uden hvad som skete 1740, da lynet slog ned i køkken og spisekammer og tillige dræbte en urtegårdsmand, som stod i haven op til bagerovnen«. De 500 sldl., som Schow havde givet for præstegården, var den såkaldte indlønningssum, som en præst måtte betale sin formand eller hans arvinger for præstegården, siden Frederik III efter svenskekrigene havde pålagt de daværende præster at betale en sum for deres gårde. De eller deres dødsbo skulle have pengene igen af efterfølgeren. Kirker og præster blev gerne hjemsogt, når riget manglede penge, for bønderne kunne ikke betale ret meget i skat, og herremændene ville ikke. Men Schow syntes altså, at han skulle have haft lidt afslag i summen, fordi gården var mangelfuldt vedligeholdt. Om han har ret i dette, er vi ikke i stand til at afgøre.

Schow har indrettet sengekammer og mælkekammer (eller mælkeskab) i opholdsstuen, begge med dobbelte døre for. Indtil den tid har man altså ligesom hos bønderne haft mælken i stuen, hvor også sengene stod med omhæng for.

Da Schow kom til Højby, var haven ikke ret stor. Han skriver, at den var ikke bredere end stuelængen, men han har altså udvidet den,

så den gik lige så langt mod øst som kirkegården. Det kan endnu skønnes, at her har haven engang haft sin grænse, hvorimod det tidligere skel ikke er at se. Udhuset med luder til tørvehus og svinesti har Schow ladet bygge. Det er også Schow, som har ladet lysthus, buegang og fiskepark indrette i haven. Fiskeparken har han indrettet af et »uordentlig hul«. Det har vist været fint eller moderne med fiskedamme. Ved Anneberg var der også fiskedamme, og ved auktion over fiskeriet i kongens søer var det ofte folk uden for bondestanden, der blev højstbydende. Måske har lystfiskeri været i brug blandt højerestående personer.

Blandt gårde og huse må også nævnes Klinteværksgården eller blot Klinteværket, der blev oprettet 1752, idet Frederik V skænkede en stenhugger (senere kaldet hofstenhugger) *Fortling* nogen jord i Klint, for at han der skulle anlægge et tegl- og kalkværk. Jorden blev taget fra bønderne i Klint; det var ikke mindre end 6 tdr. 4 skp. htk., det drejede sig om, og så blev der vist endda lagt lidt mere til senere. Det var betydelig mere, end der var selv til de største gårde i Klint, så det var ikke underligt, at bønderne nødig ville af med jorden, så meget mere, som de hævder, at det overvejende er den bedste jord, de skal af med. Det er vist kun de 5 gårde, der mister jord. Bønderne henvender sig til kammerråd Bang om støtte, og han fører sagen frem på birketinget. Han nævner, at gårdene kun er små, og at beboerne klager over, at hverken de eller deres efterkommere kan få opholdet til sig selv eller til deres kreaturer, hvis de skal af med jorden. Det hjælper ikke. De må afstå jorden, og de får vist kun afkortning i skatter og afgifter i forhold til det hartkorn, som skal afstås, skønt det er rigtigt, at gårdene efter datidens forhold bliver for små. Klinteværket blev opført; men hverken kongen eller nogen anden fik glæde af det. Man havde tænkt, det skulle være blevet et stort foretagende. *Fortling* havde fået bevilling til krohold, man mente vel, at der skulle blive en by, når mange arbejdere blev antagne. En tysk familie med navnet *Kirschbaum* blev indkaldt til at lede arbejdet. Det viste sig imidlertid snart, at *Fortling* havde svært ved at betale sine afgifter til kongens kasse, og de indkaldte tyskere måtte tage arbejde uden for værket for at kunne eksistere. I regnskab for 1761 omtales *Fortling* som død, og

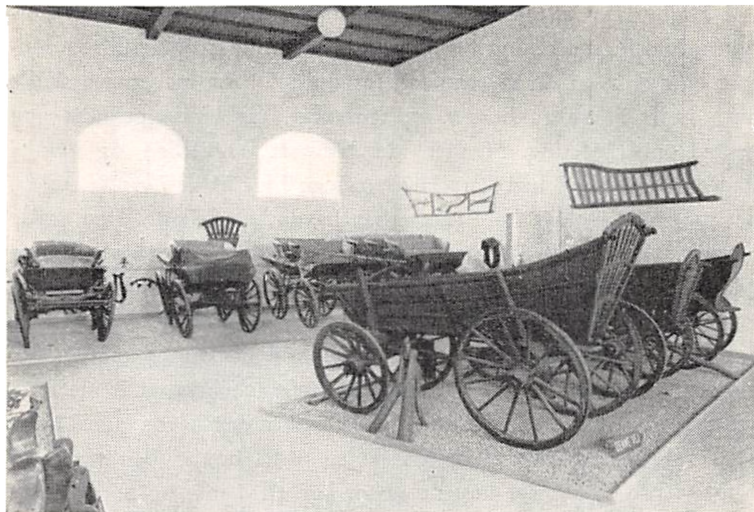
hans enke står i restance med afgifterne, som man dog håber skal blive betalt.

Familien Kirschbaum er blevet meget fattig, den gamle Kirschbaum er svagelig og har intet at leve af. Han har mindst to sønner, hvoraf den ene er gift. De bor i Nyrup og har selv begyndt på et teglværk i nærheden. Da de betragtes som fabrikanter, er de tilsammen ansat til 8 rdl. i skat for 1761. Der må nok være 4 mandlige personer, som hver skal betale 2 rdl. Formodentlig kan de ikke betale. Den ene af dem skaffer sig nogen indtægt som smed for bymændene. Nogen tid efter synes der kun at være én af sønnerne tilbage, de andre mandspersoner er vel rejst tilbage til Tyskland. 1763 skylder Fortlings enke ét års afgifter. Allerede et par år tidligere boede der ikke andre på værket end en afdød fuldmægtigs fattige enke. Så kan man forstå, at foretagendet i første omgang var mislykket.

Besætning og redskaber

Noget, som man straks lægger mærke til og måske undrer sig over med hensyn til besætningen på en gård i datiden, er *det store antal heste og ringe antal køer*. I almindelighed er der mindst dobbelt så mange heste som køer. På de fleste gårde var der vel nok lidt opdræt af stude, hvorved kvægholdet bliver noget større, end antallet af køer giver udtryk for, men alligevel er det meget lille og hesteholdet altfor stort efter vor mening. Ofte vil man vist tænke, at det er hoveriet, der er skyld i det store hestehold, men det kan ikke gælde for kronens bønder i Odsherred, da de var fri for almindeligt hoveri. Nej, det er andre ting, som bevirker det store hestehold.

Bønderhestene er små og dårligt fodrede, så de havde slet ikke kræfter som nutidens heste. Dertil kom, at redskaberne var urimeligt tunge. For en plov skulle man normalt have 6 heste. For en vogn havde man kun 2 heste, men et bondelæs hø var heller ikke mere end 32 lispund (256 kg), og 3 tdr. korn regnedes for et læs. Men vi må tænke på, at vognene havde træaksler beslået med jern og med en lundstikke (en jernbolt stukket ned i et hul yderst i akslen med en buet plade over for at hindre snavs ovenfra i at falde ned i

GAMLE VOGNE

Efter fotografi, som Landbrugsmuseet, Sorgenfri, velvilligt har stillet til rådighed

lejet) i stedet for møtrik. Akslerne var vel sjældent helt runde, og smørelsen var tjære, tjærekanden hang under vognen, så man forstår, at hjulene ikke gik let rundt. De gamle kunne fortælle, at det skete, at et hjul slet ikke ville gå rundt, men skete det om aftenen, når det var mørkt, vidste man, at det var den Onde, der holdt i hjulet. Der var et sikkert middel herimod, man skulle tage hjulet af og lægge det op i vognen, men hvem turde gøre det? Var nogen så modig, at han gjorde det, skulle den Onde selv bære den fjerdedel af vognen i stedet for hjulet.

Vognbunden var meget smal, men der var plads nok til det, hestene kunne trække. På de fleste bøndergårde havde man kun én vogn, men man havde forskellige fjælle, efter hvad vognen skulle bruges til. Til pænt brug havde man fjælle af to vandrette planker med tremmer imellem. Hjulene var beslået med jern på fælgene, men det var ikke med en jernring. Det er forståeligt, at man havde brug for mange heste, og så kunne man ikke have ret mange køer, for høsten var kun lille.

Vi har gode oplysninger om besætning og redskaber på nogle gårde og skal deraf anføre:

I Højby blev en gårdmand 1725 dømt til at have sit fæste forbrudt, hvorfor besætning og bohave blev vurderet og resultatet indført i tingbogen; da vi samtidig får oplyst, hvor meget der skulle have været af større husdyr og redskaber, får vi derigennem god besked om disse ting. Manden, der blev sat fra gården, og som vi skal omtale senere, hed Lars Hansen, men blev kaldt *Lars Skaaning*, det var en af Højbys store gårde, han havde haft i fæste. Den havde omtrent 11 tdr. htk. På gården skulle der have været 11 plovbæster (der skrives sjældent heste) à 6 rdl. 2 mk., 3 køer, 6 får, 1 vogn, 1 plov og en harve. Vi ser altså, at 11 fuldvoksne heste anses for nødvendige til gårdens forsvarlige drift, derimod kræves kun 3 køer, men det kunne jo ikke hjælpe at pålægge fæstebonden at holde flere kreaturer, end han kunne få føde til. Lars Skaaning havde kun 6 heste og 1 føl. Den dyreste af hestene er en 8 års hoppe, den sættes til 6 rdl. 4 mk., men 3 af hestene sættes kun til 4 mk. pr. stk., iøvrigt er der omtrent det antal, der skal være af husdyr og redskaber, men kvaliteten er åbenbart ringe.

Pastor Schow opgiver både præstegårdens og mensalgårdens besætning. *Præstegårdens besætning* er større end på tilsvarende bøndergårde. Det har som nævnt sin forklaring i, at præstegården foruden den jord, som den havde i fællesskab med de andre gårde i byen, havde nogen jord andre steder, men dertil kom præstetienden, som blev leveret i kærven (neg), hvorved præsten fik meget mere både foder og kerne, end man havde på bøndergårdene. Præstekaldet var ved at være et lille gods; der hørte en fæstegård og et par legehuse under det. De, der boede i husene, skulle vel helst arbejde i præstegården, når der var brug for dem. Det var ikke uden betydning, at præsten havde sådanne huse, for ellers kunne det godt komme til at knibe med arbejdskraft, for de, der boede på kongens eller Anneberg gods, havde ikke uden tilladelse lov til at tage plads udenfor det pågældende gods. Derfor er det ikke sjældent, at præsterne privat køber jord og huse for at gøre deres område større og derved blive mere sikret m. h. t. arbejdskraft.

Schow skriver, at der udkræves følgende besætning på præstegården: 4 store og 12 mædelige heste, når stude ikke holdes, 10 køer. 24—28 får, 18—20 svin, men til en del deraf må om sommeren

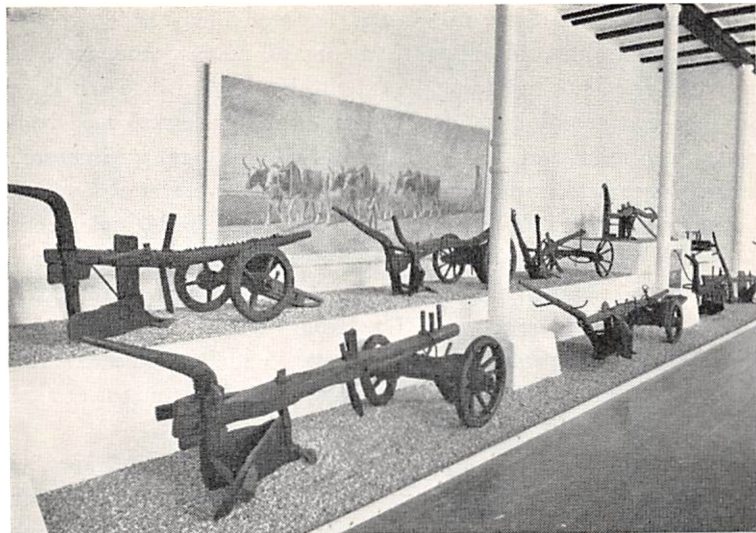
lejes græsning. Bønderne må jo også leje græsning, idet de betaler for græsningsretten på Ellinge Lyng og på hestehaverne, men da præsten har så stor besætning, er det rimeligt, at han ikke kan klare sig med den græsningsret, der tilfalder ham i fællesskab med bønderne, men må leje af dem, der ikke kan udnytte deres græsningsret. Af redskaber må der i præstegården være 2 plove, 2 harver og 2 vogne.

Det er mere, end der efter fæstebrev kræves på Egebjerggård med 17 tdr. htk., da den 1734 fæstes til forvalter Bang. Der skal være 12 heste og 4 stude, men kun 6 køer og 12 får. Der forlanges 2 plove, men kun 1 harve og 1 vogn. Da Jacob Hansen efter Bangs død (1760) overtager gården, er der 13 heste, 5 stude, 7 køer, 13 får, 2 plove, 2 træharver og 2 beslagne vogne. Men besætningen er altså alligevel ikke så stor som i Højby præstegård.

Vi har nævnt, at der på *mensalgården* var 5 heste og 2 køer, vi kan tilføje, at der var 10 får; af redskaber var der vogn, plov og harve. På en sådan gård har der vel nok været tider, hvor det kneb med den nødvendige mælk til husholdningen, især hvis høet slap op sidst på vinteren. Roer havde man jo ikke, og det var nok meget sjældent, man sidst på vinteren havde mere korn end det, som skulle bruges til såsæd og menneskeføde indtil den nye høst. Ofte havde fæstebonden ikke nok hertil, men måtte have hjælp af gårdens ejer. Smør måtte man naturligvis undvære, når det var småt med mælken, men havde man flæsk og fedt, klarede man sig med det. Ellers havde man måske lidt ost i behold, og når man fik ost til brødet, brugtes ikke smør. Man fik et stykke ost at bide af til et stykke brød, og så måtte man lade være med at tage større bidder af osten, end at den kunne slå til. Man fik heller ikke smør eller fedt på brødet, hvis man fik spegesild til.

Som eksempel på, hvor stor besætning, der var på en *middelstor bondegård*, skal nævnes, at 1733 skulle der på Jacob Nielsens gård i Højby med 8 tdr. htk. være 6 heste à 8 rdl., 2 stude à 7 rdl., 3 køer à 6 rdl., 6 får à 1 rdl. og 1 vogn à 12 rdl.

Om foråret var hestene tit så udmattede, at de ikke kunne trække ploven, før de kom på græs, men såningen faldt også sent. Jorden var jo ikke ordentligt afvandet, så man kunne næppe så før i maj, og undertiden blev man ikke færdig med såningen før i juni.

GAMLE PLOVE

Illg. oplysninger fra museet er ingen af plove fra Odsherred, men de her på egn brugte plove må antages at have lignet den, som ses nederst til venstre på billedet, og som stammer fra Falster. På forhøjningen overst til højre ses en kopi af den første svingplov, der kom til Danmark 1770.

Ploven var af træ med to hjul foran, langjern og skær var dog af jern. Ploven var tung at trække, men der kunne ikke pløjes godt med den. Muldfjælen kunne ikke rigtig vende furen, så græs og ukrudt blev ikke dækket. Ploven var heller ikke til at styre, som man styrer en svingplov. Ville plovmanden have smallere fure, måtte han skubbe ploven indad mod det pløjede, ville han have den bredere, måtte han trække ploven udad, og ville han pløje dybere, måtte han prøve at trykke den ned. Men i almindelighed fik ploven mest lov til at gå, som den ville.

Harven havde trætænder, jerntænder var ganske vist ved at komme i brug, men var ikke almindelige. Trætænder knækkede naturligvis jævnlige, og ret meget kunne en sådan harve ikke udrette, hvis ikke jorden var meget let at behandle. *Tromle* havde man sjældent. Værktøjet var så vidt muligt af træ, hvad der gjorde arbejdet besværligt, som f. eks. at skulle læsse gødning med en trægreb. Man havde fra gammel tid en smed i byen, hvorfor lod man ikke ham lave noget værktøj? Han kunne ikke have lavet det så snildt, som

det vi bruger nu, men han kunne nok have lavet noget, der var bedre og mere holdbart end træværktøj, og han kunne let have sat jerntænder i en harve. Men man holdt sig til det tilvante, mente ikke, man havde råd til at anskaffe noget dyrere, ville vel heller ikke være anderledes end andre. Man blev helst ved det gamle. Det var, som tiden var gået i stå, man havde tabt lysten til at prøve nyt.

Vi må foruden vognen nævne *slæden* som transportmiddel. Den brugtes ikke blot som kane om vinteren, når der var sne. Man havde også stenslæder til at transportere store sten på, og man kunne bruge dem til at flytte redskaber på fra en ager til en anden, hvad ofte var lettere end at skulle læsse dem på en vogn.

Svin havde man selvfølgelig, selv om de ikke altid er nævnt i fortegninger over besætningerne, men man havde næppe mange, og de måtte i hvert fald i sommertiden mest selv sørge for føden. De blev mærket med ejerens mærke i ørene og sluppet ud på fælleden. Det blev de ikke fede af, og stærkt voksede de heller ikke, men man regnede også med, at de kunne blive indtil 3 år gamle, inden de var store nok til slagting. For at blive fede skulle de helst på olden. I Højby sogn var der ikke megen skov, men Anneberg havde dog så megen, at der i gode oldenår kunne tages nogle svin på olden. Der var bestemt takst for at sætte svin på olden. Til gengæld måtte skovens ejer (eller lejer) kun tage så mange svin på olden, som der skønnedes at være føde til. Herremanden på Anneberg lader således hvert år birketinget udvælge nogle mænd til at vurdere, hvor mange svin, der kan modtages på olden i Anneberg skov. På samme måde gik det til i kronens skove efter forvalterens anmodning, men her bliver olden i skovene undertiden forpagtet ud ved offentlig auktion. Det bliver så forpagteren, som tilbyder folk at tage deres svin på olden, men det skal ske til sædvanlig takst, og han må ikke tage flere svin, end der kan fedes. Betalingen var for et fuldvokset 3 års svin 1 mk. 8 sk. Et år, skovrideren havde forpagningen, skrives, at han skal have 4 sk. i brændepenge for hvert svin, og så skal han have tilsyn med, at svinene er forsvarligt ringede, for at de ikke skal rode i jorden. Svinene, der blev sat på olden, må vel så have fået indbrændt et mærke, hvoraf man kunne se, hvem der ejede det. En sådan foranstaltning var heller ikke unødvendig, for der var tit

strid om, hvem et svin tilhørte. Bymændene i Stenstrup må 7. januar 1957 på tinge afgive en erklæring i anledning af, at Niels Møller i Lumsaas har beskyldt Niels Jensen i Stenstrup for at have stjålet et svin fra ham, og nogle af bymændene har sluttet sig til denne beskyldning. Samtlige bymænd beklager sammen med Niels Møller den fejlagtige beskyldning og beder om forladelse. Det var ved en uagtsomhed, at Niels Jensen havde fået taget svinet ind. Alle underskriver med forbogstaver med undtagelse af Niels Møller, der formodentlig selv har skrevet sit navn.

Da svinene blev så gamle, blev sogrisene i reglen udbødede (steriliserede), når de ikke skulle være søer.

De øvrige husdyr skulle også helst gå ude så lang tid af året, som det var muligt, for det kneb med at skaffe føden til dem, når de skulle stå inde, i hvert fald var foderet sjældent så godt, at de kunne bevare huldet i vintertiden.

Fårene kunne gå ude og bjerge føden det meste af vinteren, når der ikke var sne, og om sommeren kunne de leve på tarveligt græs. De var altså billigere at føde, og de gav uld til klæder og kød til føde, når dertil føjes, at de også gav talg til lys, og at man også en tid, når lammene var taget fra moderfårene, kunne få mælk, som anvendt på forskellige måder regnedes for velsmagende, forstår man, at får var uundværlige i enhver landbrugsbedrift i datiden. Lidt penge kunne de også give, når man solgte lammene, men det vigtigste var ulden, som man ikke kunne undvære, og fårekødet, som man havde brug for i husholdningen.

Gæs var mere almindelige end nu. Det skyldtes, at de i opvæksten kunne leve af græs og efter høst finde føde på stubmarken. Gåsebænken, som vi har omtalt, viser, at de var at finde allevegne, hvor man havde et stykke jord, og man opdrættede ikke alene de gæs, man havde brug for i sin egen husholdning, men en gås skulle også leveres til præsten og en halv til degnen. Bønderne på Anneberg gods skulle levere en gås til herremanden. De skulle også levere et lam.

Høns havde man også, men næppe flere, end man havde brug for, når man skulle have æg nok til husholdningen og kunne levere, hvad man skulle, til herremanden samt til præst og degn, måske skulle

man også levere en høne eller to. Hvor meget, der skulle leveres, afhang naturligvis af gårdens størrelse. Når afgifterne i så høj grad skal bestå af naturalier, er det, fordi bønderne ikke har ret mange penge. Naturalierne kunne vel gøres i penge, men de småpartier, som de fleste bønder havde, ville de nok kun få ringe betaling for. Andelsforetagender var jo ikke kendt. Betaling i naturalier var det fordelagtigste både for yder og modtager.

Landsbyfællesskabet

Hver gård havde sin egen toft hjemme ved gården og sin egen agerjord i byens vange. Fællesskabet betyder altså ikke fællesskab om den dyrkede jord, men fællesskab om, hvornår de forskellige arbejder skal udføres, for det er nødvendigt, at alle pløjer og sår på samme tid, og de skal vel i almindelighed også høste på samme tid. Det kan dog ikke altid lade sig gøre, da kornet ikke bliver modent samtidigt over hele marken, men er der en, som er alt for langt bagefter, risikerer han, at man vedtager at slippe kreaturerne ind på stubmarken, selv om han ikke har fået alt sit korn hjem.

Byens marker var som nævnt delt i 3 vange, der benævnedes rugvangen, bygvangen og fælleden. Det var de to vigtigste kornsorter, der havde givet navn til rugvang og bygvang, men en mand havde, som tidligere nævnt, lov at så andet end rug og byg i disse vange. Alle bymænd sår vist lidt havre i bygvangen, og de fleste har også lidt ærter og boghvede til eget brug, måske også lidt hør, eller hvad man ellers kan have brug for. Men der må tages hensyn til, at der ikke derved bliver lagt hindringer i vejen for andres udnyttelse af deres jord.

Sagen var, at vel havde hver gård sin egen jord, men den bestod af en mængde agre spredt over hele vangen, hvorfor alt arbejde måtte udføres samtidigt. Man var nødt til at dyrke jorden omtrent på samme måde, og den enkelte var bundet til det, som blev bestemt af bystævnet. Her var bymændene (gårdmændene) forpligtet til at møde, når oldermanden kaldte dem sammen, hvad vel oftest skete ved at tude i byhornet. I sommertiden samledes man nok omtrent hver søndag, for der var mange fælles sager at tage bestemmelse om.

Man bestemte, hvornår markarbejdet skulle gøres på de forskellige afdelinger af vangene, og når bestemmelsen var taget, måtte alle rette sig derefter. Blev det f. eks. en søndag vedtaget på Højby bystævne, at man den følgende tirsdag skulle pløje Snogehøjsagrene i Storvangen, drog folk og heste fra alle byens gårde tirsdag morgen fra byen ud mod disse agre. Det var et større optog, selv om der på de fleste gårde kun var én plov. Man skulle have 6 (undertiden 8) heste for hver plov, og der skulle mandskab til at styre både plov og heste. At børnene ikke kunne komme i skole i pløjetiden, var en afgjort sag, som skoleholderen måtte tage til efterretning. Det forreste par heste blev styret af en lille pige eller dreng, som red på den ene af hestene. En større dreng gik ved siden af hestene og kørte det næste par. Karlen gik og holdt i stjerten (der var kun én) for at styre ploven. Når der i Højby var 18 gårde, blev det en lang række heste og folk. De forreste var kommet ud til Snogehøjsagrene, inden de sidste kom ud af byen, men for det meste var der jo længere til marken, så de alle kunne være på vej samtidig. Foruden agrene ved Snoghøj kunne man vel nok denne tirsdag overkomme noget mere. Man har måske taget Søhøjs agre med, de har vel ligget i nærheden.

Præstegården havde 2 af Snogehøjsagrene, men de var i forlængelse af hinanden, de var tilsammen 312 alen i længden. Bredden var ikke ens hele vejen, det var den sjældent, men det gjorde ikke så meget, for ploven var vist ikke til at pløje lige med. Præstegårdens 2 agre ved Snoghøj var tilsammen godt $\frac{1}{2}$ td. land. Præstegården havde agre på 38 steder i Storvangen. I Lervangen havde præstegården agre på 26 steder + et par småstykker og i Stenvangen på 24 steder. Endvidere har den 8 stykker i Asmindrup sogn samt 3 agre, der dog nok ligger sammen, i Ubberup bys Storvang. Præstegården har altså sin agerjord på nærved 100 steder, og regner vi med de mange agre i forlængelse af hinanden, kommer vi på et langt højere tal. Agrenes bredde er meget forskellig, de fleste mellem 20 og 40 alen. Længden er også højst forskellig. De mindre gårde har smalle agre.

Præstegården havde 2 plove og heste nok til, at de begge kunne bruges samtidig, det samme må formodentlig gælde for en meget stor gård i Højby, den har 15 tdr. htk., men der er rimeligvis nogle

af de små gårde, som ikke har heste nok til at trække en plov. De må så slå sig sammen i plovlav, så den ene låner de manglende heste hos den anden og omvendt. Man kan altså ikke regne med, at der altid er det samme antal plove igang, som der er gårde i byen.

Mensalgården i Gudmindrup har 26 agre i Hjulflehøjsvngen, 22 i Sekshøjsvngen og 20 i Søvangen. Gårdene i Gudmindrup er mindre end gennemsnitsstørrelsen af gårdene i Højby, så det har nok medført, at der er færre agre til hver gård.

Det er muligt, at fællesskabet var praktisk, da landsbyerne for flere hundrede år siden blev anlagt, ja, det var måske nødvendigt. Måske har hver gård skullet have sin del, når et nyt stykke jord blev taget ind til dyrkning, men man har vel også ved den stærke deling tilstræbt, at hver gård skulle have del i al slags jord, så ingen blev forfordelt. Det førte til, at bøndernes jord gennem mange århundreder var blevet dyrket på samme måde, og den enkelte var nødt til at gøre som de andre. Bønderne mente vel nok, at det ikke kunne være anderledes, og var der en enkelt, som mente noget andet, kunne det ikke nytte noget.

Toften var privat. Den kunne bonden bruge, som han ville. Lidt af den blev brugt som have. Iøvrigt blev den brugt til småkreaturer og til husdyr, som af en eller anden grund ikke kunne følge med de andre ud på den fælles græsning. Skulle man have stakke af hø eller korn, måtte de også have deres plads der. Måske skete det også, at man indhegnede et hjørne til dyrkning af et eller andet, som man ikke så godt kunne have i agrene ude på vangene.

Naturligvis kunne stridigheder om markskel ikke undgås. Der skulle være en upløjet fure, en ren, mellem agrene, men man kunne pløje for nær til naboens skel med vilje eller ved uheld, og skete det nogle gange, blev skellet flyttet, så den ene fik for meget og den anden for lidt.

Følte en mand sig på den måde forurettet, kunne han kræve, at marken skulle opmåles, så skellet igen blev sat på rette sted. En sådan ommåling kaldtes for rebning, men man kan regne med, at naboerne ikke holdt af, at en mand forlangte rebning, da det var tegn på, at han mente, de havde været for nærgående. En rebning af særlig art foretages i Stenstrup 1723. Her er det nemlig ikke bymændene selv,

der foretager opmålingen; men efter anmodning af fru Wildenradt, der på det tidspunkt var enke og ejerinde af Anneberg, beskikkede birketinget 4 mænd fra andre byer til at efterse, ligner og dele Stenstrup bys agre og eng mellem bymændene, så hver fik lige meget. Der siges, at det sker efter samtlige bymænds vilje. Hvor rigtigt dette er, kan man ikke vide, men de har vel så ikke protesteret derimod. For øvrigt var der ikke i Stenstrup stor forskel på gårdenes størrelse. Herefter får hver gård 6 tdr. 7 skp. 2 fk. $2\frac{2}{3}$ alb. htk. De 4 mænd, som havde foretaget »delingen ved reb og alenmål, så alle havde fået lige lod i de trende marker«, var Andreas Jensen, Højby, formand, Hans Povelsen, Tengslemark, Jens Nielsen og Anders Michelsen, begge af Sonnerup. Jens Nielsen har selv skrevet sit navn, de andre har underskrevet med forbogstaver.

En sag om *markskeel* i Gudmindrup er for birketinget 1727. Anledningen er en klage over pløjning ind over besæet ager. Det drejer sig om skellet mellem jord tilhørende en fæstegård under Anneberg og jord tilhørende Højby kirke, hvoraf rektoren ved Roskilde latinskole skal have afgiften, da kirketienden er tillagt ham. Sådant jord bliver der vist tit strid om, dels fordi der ikke straks er nogen, som påtaler overtrædelse, dels fordi man ikke tager det så nøje med at holde sig fra sådan jord, som ikke har nogen rigtig ejer.

Der kan blive strid om mange andre ting end markskeel. De fleste trætter blev ordnet på bystævne, men var der stridigheder byerne imellem, måtte sagen tit for birketinget. Som regel var det sager om fælles græsning eller andet, som flere byer var fælles om. Men 24. oktober 1749 lader Højbys gårdbesiddere tinglyse: »Herefter må hverken Asmindrup sognemænd eller andre understå sig at gøre ulovlige overgange til fods, ved heste eller vogn på Højby bys rugmarksgræder, grædet mellem Højby og Svinninge, thi hvis nogen efterdags sligt overbevises, bliver de tiltalt derfor og kan modtage, hvad påfølger«. Retten tilholdt stokkemændene at bekendtgøre dette.

Rugen var altså sået, og der var risgærde omkring marken, men det var ikke vanskeligt at rive et hul, så man kunne komme igennem. Måske er der blevet et lille hul, mens kreaturerne gik i vangen. Det kan let gøres større, og så kan man skyde genvej. Folk fra Svinninge må have haft noget at færdes her efter, men det ville man ikke finde

sig i i Højby. Det var ikke alene galt, at der blev sti eller vej over rugmarken, men man kunne risikere, at kreaturerne, som endnu gik ude, løb ind og gjorde fortræd.

Angående *birketinget* må vi gøre opmærksom på, at det fik med mange sager at gøre, som en dommer i vore dage er fri for. Aviser havde man ikke; skulle man have bekendtgjort noget, der skulle have retslig gyldighed, måtte man have det lyst på tinge. Tingstedet var på den tid i et tinghus i Høve, og der var tingdag hver fredag, dog en anden dag, hvis fredag var helligdag. Øvrighedspersonerne er *birkedommeren*, der oftest kaldes herredsfoged, og *herredsskriveren*, der vist i almindelighed også var byskriver i Nykøbing. *Løjtnant Suchou* i Højby var herredsfoged fra 1731 til 1753. I et par år havde han sin svigersøn *Lassen* som medhjælper, det var vel meningen, at han skulle have været hans efterfølger, men han døde 1751. En tidligere herredsfoged *Kierulf*, der døde 1730, boede ved sin død i Tengslemark, men havde tidligere boet i Vig.

Stokkemændene var retsvidner. Navnet stammer fra, at de oprindelig, da tinget blev holdt under åben himmel, havde siddet på tingstokke, der blev lagt på nogle store sten. Stokkemændene var fra forskellige steder i herredet, fra Højby sogn var vist så godt som altid en mand. Fra Høve var der for det meste flere, det var vel, fordi de havde så nær til tingstedet. Stokkemændene skulle drage omsorg for, at bekendtgørelserne skete på kirkestævne. Det var ikke blot retslige bekendtgørelser, der fandt sted på kirkestævne, men også en mængde om bortløbne husdyr, om afholdelse af auktion o. lign. Når noget skulle bekendtgøres uden for sognet, blev det oplæst på tinget, og stokkemændene måtte så hver i sit distrikt drage omsorg for, at det blev bekendtgjort. Det tog nogen tid, inden en bekendtgørelse nåede ud over herredet, men man havde ingen hurtigere vej.

Bekendtgørelserne fandt sted på kirkegården eller i våbenhuset efter gudstjenesten. På den tid var der vel noget at bekendtgøre omtrent hver søndag, så det ikke var nødvendigt, at præsten gjorde opmærksom på det. Senere blev det almindeligt, at præsten efter prædiken bekendtgjorde fra prædikestolen, når der var kirkestævne.

Såvidt muligt skulle der hver søndag være mindst én person i kirke fra hver husstand, for at man ikke skulle gå glip af disse be-

kendtgørelser. Man siger, at når der ikke var andre, der havde tid eller lyst, sendte man drengen, og han vidste, at når han kom hjem, skulle han gøre rede for, hvad der var bekendtgjort på kirkestævne. For øvrigt var kirkebesøget i almindelighed godt, men det skal omtales senere.

Vi har et par gange nævnt *risgærderne* omkring vane. De skulle naturligvis holdes vedlige. Hver gård havde vistnok sit bestemte stykke at vedligeholde. Det skulle gøres hvert forår, for at kreaturerne ikke skulle komme ind og gøre fortræd i de besåede vange. På det kgl. gods stolede man formodentlig ikke på, at denne sag kunne overlades til bymændene, for efter anmodning af skovrideren beskikkes nogle mænd fra hvert sogn til at syne gærderne i et nabo-sogn. 4 mænd fra Højby sogn syner gærderne i Vig sogn, medens 4 mænd fra Vig til gengæld syner gærderne i Højby sogn. Når det er skovrideren og ikke forvalteren, der har med gærderne at gøre, må det vel være, fordi det var risgærder. Måske fik de materialet i de kgl. skove. Efterhånden ønsker man imidlertid disse risgærder erstattet af mere varige hegn som pil, grøfter og især stengærder. For at fremme dette giver man præmier til dem, der har sat mange favne stengærder. Niels Madsen i Højby får således 1761 2 rdl. 28 sk. i præmie. Han har 1759 sat 24 favne og 1760 23 favne stengærde ud over det, han var pligtig til. På Højby mark var der ikke sten til stengærder, men de, som i 1759 havde sat stengærder, havde fået stenene på Asmindrup bys marker. Højere i præmie end Niels Madsen når 3 mænd i Sonnerup (Povl Pedersen 4 rdl. 19 sk., Peder Pedersen 3 rdl. 48 sk. og Oluf Olufsen 2 rdl. 48 sk.) samt Nicolai Thomsen, Tengslemark, 2 rdl. 86 sk., men de har vel haft lettere til sten.

Der var nu stengærde som skel mellem Sonnerup og Tengslemark, og disse to byer har nok såvel som Holmstrup, Ebbeløkke, Nyrup og Nygaard på dette tidspunkt haft stengærder overalt, hvor der var skel mod andre byers marker, og måske også mellem byens egne vange, men i de 3 sidste byer var man først nylig blevet færdig. I Ebbeløkke var der i 1759, da det var et tørt år, sat stengærde på et sted, hvor der før havde været vand. 2 mænd havde hver sat 8 favne og næste år hver 7 favne, og dermed var målet nået. I Nyrup havde

man ligeledes benyttet den tørre sommer 1759 til at sætte stengærde, hvor man ikke havde kunnet gøre det før på grund af vand eller morads. Noget lignende var sket i Nygaard.

I Klint havde man ligesom i Højby ikke sten selv men fik dem fra andre byer. Således står der i regnskabet. Man skulle tro, at de kunne have fået sten i Klintebjerg eller ved stranden, men de må formodentlig ikke tage noget på Klinteværkets grund, selv om det er helt eller delvis gået i stå. Højby sogn roses for at være langt fremme med stengærder. De, der ikke har sat så mange favne stengærder, som de havde pligt til, skal betale mulkt, men der er ikke nogen i Højby sogn, som er idømt mulkt.

Vi har nævnt, at hvis en mand var meget sent på vej med at få sin sæd kørt hjem, kunne det ske, at kreaturerne blev sluppet ind i vangen, hvor hans korn stod, men det kunne først ske, når det var vedtaget på bystævnet at »ævret skulle opgives«, d. v. s. at der blev åbnet i gærderne ind til vangene, så kreaturerne kunne gå over det hele, indtil rugvangen blev tilsået og indhegnet. Ævret blev naturligvis ikke opgivet, før man regnede med, at alle kunne have indhøstet, men man havde ikke pligt til at vente på en efternøler. Man ville vel nok gerne have kreaturerne på stubmarken, hvor der var meget grønt, medens fælleden var afgnavet. På fælleden skulle man også snart til at berede jorden til såningen af rug.

Høsten var kun ringe. I almindelighed måtte man ikke regne at få mere end 2—5 fold. Ikke sjældent var der *misvækst*, hvor høsten var meget ringere. 1733 har været et sådant misvækstår, og bønderne i en del af Odsherreds landsbyer klager over, at de ikke har høstet så meget, især vårsæd, at de kan få det fornødne til gårdenes drift og til skatter m. m., hvorfor forvalteren på det kgl. gods anmoder birketinget om at udtage mænd til at taksere sæden i disse byer, hvad tinget også gør. Kun Staarup nævnes i Højby sogn blandt misvækstramte byer, derimod nævnes Hønsinge, Jyderup, Aastofte, Kaarup og Ordrup. Dette misvækstår omtales også af provst Nyegaard. 1759 har tørken været så slem, at forvalteren 27. juli efter henstilling af stiftsbefalingsmanden anmoder tinget om at beslutte, at der ved uvildige mænd skal foretages taksation over, hvad skade der er sket i hver by på kongens gods. Der udpeges derefter 4 mænd fra Høve

på Dragsholm gods til at foretage denne taksation. Næste tirsdag udpeges 2 mænd fra kongens gods til at foretage lignende syn på Dragsholm gods.

I sådanne misvækstår var det ikke ualmindeligt, at mange husdyr døde af sult. At høsten var ringe og til tider kunne næsten slå helt fejl, var ikke underligt. Ikke alene var redskaberne dårlige og marken uren, men jorden blev også mere og mere udpint. Ret megen gødning kunne den ikke få. Svinene gik ude, kørerne var få, og hestene lagde kun en lille del af deres gødning i stalden. De fleste afgifter blev betalt i korn. Tienden blev leveret i kærven, så man end ikke beholdt halmen til sine egne dyr. Kongens bønder skulle desuden levere halm til hærens heste. Der kunne ikke blive megen gødning at køre ud på marken, og der kom slet ingen på den jord, som lå længst fra landsbyen. Der må regnes med, at høsten på bøndergårdene bliver mindre, for så vidt ikke ny jord bliver opdyrket, og det får bønderne næppe gjort. Befolkningstallet har vel omtrent stået stille i århundreder. De øde gårde tyder på, at der til tider har været tilbagegang, men nu synes der ikke længere at blive nedlagt gårde, og der bliver snarest bygget flere huse, end der falder sammen. Vi har også en lang periode, hvor landet er fri for krige, så der er nok snarest en lille fremgang i befolkningstallet. Det skal føre til trange kår, for bønderne kan ikke skaffe føden til flere. På herregårdene høster man måske lidt mere end før, men da man har bønderne til at gøre arbejdet, behøver man ikke ret mange flere folk end før. Hoveribønderne kunne vel nok have brug for flere folk, men de har ikke råd til det. De får derfor passet deres jord mindre godt.

Medens hver gård har sine egne agre i de dyrkede vange, er det anderledes med den vang, der ligger til græsning, og med de arealer, der ikke dyrkes, men henligger til vedvarende græsning og høbjergning. Her er der tale om et virkeligt fællesskab. I Højby sogn er der vist ikke meget, som kaldes overdrev, hvad der var almindeligt ved andre byer. Når navnet forekommer i Højby sogn, drejer det sig vist kun om små jordstykker, som af en eller anden grund ikke egner sig til dyrkning.

Nej, de store udyrkede arealer er her de såkaldte *Lyng*, først og fremmest *Ellinge Lyng*, der vel har strakt sig fra Høve langs stran-

den til hen imod Lumsaas. Da ikke alle byer i Højby sogn har græsningsret på Ellinge Lyng, må der dog også have været andre græsningsarealer, men de har nok for den største dels vedkommende været enten arealer ved stranden eller enge ved de mange småøer, som der dengang var. Arealerne ved stranden er blevet kaldt »Lyng«, selv om der var mere græs end lyng på dem. Mellem Klint og Lumsaas har der vist været en Nørre Lyng.

Hertil kom hestekoblerne (*bestehaverne*), da der ikke længere var ryttere og altså heller ikke rytterheste i Odsherred. I den første tid blev de lejet ud til private, der vel så for betaling har ladet bøndernes kreaturer græsse der, men fra 1721 har bønderne eftergræsningen, og senere får de hele græsningen. Den samlede afgift var indtil 1746, da den på grund af kvægsygen måtte nedsættes, 591 rdl. årlig, men så havde bønderne også ret til græsset på de 3 hestehaver (Ellinge, Borrevang og Svenstrup) samt Ellinge Moselodder og Ellinge Lyng. Det er dog usikkert, om hele græsningen på Ellinge Lyng er indbefattet i denne afgift, eller det kun drejer sig om græsningsret til 50 kreaturer, som kongen havde særlig adkomst til, medens den øvrige græsning her var bøndernes gamle ret, hvorfor der dog betales 45 rdl. i årlig afgift.

Græsningsretten kunne give anledning til stridigheder. Hvor græsningen ikke var takseret, kunne en mand sætte så mange kreaturer, som han havde, på græs. Men på Ellinge Lyng og rimeligvis også på hestehaverne måtte hver gård kun indsætte et bestemt antal i forhold til gårdens htk. Dette antal var beregnet for fuldvoksne »høveder«, og der var så fastsat, hvor stor en del af et voksent høvede et ungt eller mindre dyr skulle regnes for. Alt sådant er meget omhyggeligt fastsat, men alligevel kan der opstå trætte. Når der kun var én landsby om et areal, kunne stridighederne i almindelighed afgøres på bystævne. Det var mere vanskeligt, hvor flere var fælles om et græsningsareal, som tilfældet var med Ellinge Lyng. Her må stridighederne ofte for birketinget. En enkelt gang måtte en sag om græsningsret helt til Højesteret, men det var også kongen og herremanden på Dragsholm, der førte proces, og den angik kongens ret til de foran omtalte 50 høveders græsning. På en eller anden måde havde Dragsholm fået eller tiltaget sig denne ret, og ved en landstingsdom

var retten blevet tilkendt ejeren af Dragsholm, men ved en højesteretsdom 18—19 år senere (vist 1726) blev landsretsdommen omstødt, og kongen fik igen ret til de 50 hoveders græsning, som han så udlejede til sine bønder.

Foruden de foran (side 13) nævnte 7 byer*), der havde græsningsret på Ellinge Lyng, var der nogle andre byer, som ved overenskomst havde fået en vis ret til at sætte deres kreaturer på græs dér. Siddinge mænd havde fået denne ret 1704. Sandsynligvis er der blevet indsat rytterheste på deres græsning, hvad der har ført til, at de først har anmodet om for betaling at måtte indsætte deres kreaturer på Egebjerg overdrev, men da Egebjergmændene ikke vil give tilladelse hertil, henviser regimentsskriveren dem til at indsætte deres kreaturer på Ellinge Lyng mod betaling af 1 mk. danske for hvert hovede. Dette bifaldes både af Siddingemændene og af repræsentanter for de 7 byer, og der bliver givet Siddingemændene tingsvidne angående denne overenskomst. Da dokumentet i 1754 er blevet noget medtaget, ønsker de det fornyet, hvad de også får. Nu er Siddinge fri for rytterne, men de vil åbenbart gerne bevare den erhvervede ret, og der er ingen, som gør indvending herimod.

Samme år (1754) er der blevet tinglyst en overenskomst mellem Veddinge bymænd og parthaverne (de 7) i Ellinge Lyng, hvorefter Veddingemændene, når deres bys Skovvang er i fællede, må indsætte på Ellinge Lyngs græsning så meget af deres kvæg og bæster, som de ikke kan græsse på deres fællede, Skovvangen. For hvert hovede eller bæst, stort eller lidet, skal de betale 8 sk., og de skal betale bøder, hvis de indsætter mere, end de har betalt for.

En lignende overenskomst har Kelstrup bymænd med de 7 for de år, hvor 2 navngivne vange er i fællede. Det må vel være et par små vange, som ikke kan græsse så mange kreaturer som en af de store. Her er tilføjet, at de ikke må tage fremmede kreaturer på græsning hverken på Lyngen eller hjemme, og de skal betale store bøder, om de gør det.

Engang er der klage over, at Annebergs bønder (Gudmindrup, Stenstrup og Lumsaas), lader den af deres vange, som det år ligger

*) De 7 byer er Højby, Tengslemark, Jyderup, Vig, Ll. Egebjerg, Hønsinge og Høve.

til græsning, være åben ud til Lyngen, så alle de kreaturer, de har haft på stald om vinteren, om sommeren kan gå fra fælleden ud på Lyngen og græsse der. Det var vist ikke ualmindeligt at bære sig sådan ad, når en bys fælled grænsede til et areal med fælles græsning, men det kunne naturligvis ikke tåles, når der var fastsat bestemte regler for, hvor mange hoveder hver måtte græsse der. Måske det er denne klage, som bevirker, at man 1754 fremdrager et gammelt dokument fra 1716, hvorefter der fra byer, som er parthavere i Ellinge Lyngs græsning, og hvis fælled er åben ud mod Lyngen, må på Lyng og fælled tilsammen indsættes $2\frac{1}{2}$ hovede pr. td. htk., medens andre kun må indsætte 1 hovede pr. td. htk. Gudmindrup, Stenstrup og Lumsaas hører ikke med blandt de 7 parthavere, men det er muligt, at ejeren af Anneberg og Ellingegården, på sine bønders vegne, har nogen græsningsret der, men han er ikke med at bestemme, hvorledes man skal forholde sig, når folk fra andre byer ønsker at sætte kreaturer på græs der. Ellinge Lyng bliver 1771 delt mellem dem, der er berettiget til græsning, og da får Ellingegården en tredjedel, medens Højby, Gudmindrup, Stenstrup og Tengslemark med Lumsaas får en tredjedel til deling, og den sidste tredjedel går til Vig, Hønsinge, Ll. Egebjerg, Jyderup og Høve. På det tidspunkt må altså alle disse have haft rettigheder der. Bagefter bliver det oplyst, at kongen har ret til nogen græsning der, nemlig til $18\frac{2}{3}$ hoveder. Det er jo en betydelig forøgelse fra de 50, som før er omtalt, så det er ikke let at vide, hvorledes man har båret sig ad med at bestemme, hvad hver skulle have. Men af hver af de nævnte tredjedele måtte der afstås en tredjedel til kongen; det blev samlet på ét sted til Kongeparten, medens Ellingegårdens del bliver til Ellinge Lyng. Det bliver de to store stykker, og byerne må nøjes med at dele det øvrige.

Vi kan forstå, at der var byer, som havde svært ved at få græsning til deres kreaturer, og at Ellinge Lyng så var stedet, hvor man søgte til, skønt der næppe altid var rigeligt græs, men arealet var jo stort, så det var vel sjældent, at kreaturerne ikke kunne bjerge livet der, medens der nok var steder, hvor det skete, at dyr omkom af mangel på føde. Man havde nok sjældent levnet foder fra vinteren, så man kunne ikke tage dyrene på stald, for var græsset ringe, var sæden det for det meste også, så den kunne man ikke fodre med, for så

blev der intet til vinterbrug hverken for mennesker eller dyr. Man måtte så lade dem gå ude på den afgnavede fælle, selv om der var fare forbundet hermed.

Det var naturligvis farligt, hvis der opstod smitsomme sygdomme blandt dyrene, hvor mange græssede sammen som på Ellinge Lyng. Man har derfor bestemmelser, som skal hindre, at der indsættes syge dyr på fælles græsning, og der er bøder for at gøre det, hvis den, der har gjort det, ikke kan bevise, at han ikke vidste, at dyret led af smitsom sygdom. En tid er det forbudt at sætte heste på Ellinge Lyng, fordi man frygter smitsom sygdom blandt hestene. For overtrædelse bødes 1 sletdaler. Er der indsat en besmittet hest, som ingen vil kendes ved, skal den skubbes i en grav og omkomme. Man synes, det måtte have været muligt at finde en bedre og hurtigere måde at dræbe den på. Det var vel også forbundet med smittefare at have den døde hest liggende i en grav, hvis denne grav ikke blev kastet til, men man havde vist kun ringe forståelse af smittefare. Det viser sig under kvægsygen, hvor man ofte undlader at få de døde dyr gravet ned.

Ville nogen have flere høveder på græs, end han havde ret til, skulle han 1. maj eller en anden gang, når alle var samlede, spørge, om nogen vil afstå sin ret til ham. Forsømmer han det, kan han ikke gøre indvendinger, om nogen indtager udenherreds kvæg.

Der er bestemmelser om, at alle, når de bliver tilsagt, skal være behjælpelige med at samle kvæget, og om, at hvis bøder ikke straks betales, skal der pantses, og hvis pantet ikke er indløst inden 14 dage, skal det efter bekendtgørelse på kirkestævne sælges til den, der vil give mest for det. Den pantede skal have det, der bliver tilovers, men bliver der ikke nok til at betale bøden, skal han betale, hvad der mangler. Bøderne skal fordeles til alle 7 byer efter htk. og bruges til at betale afgiften med for kongens part i Lyngens græsning; bliver der for meget, skal det overskydende bruges til hyrdeløn samt til fattige o. lign.

Hver by havde gerne sin bytyr. Den bonde, som havde den, fik til dyrkning et stykke jord, som kaldtes tyrejord. Denne tyrejord var i Højby ansat til 4 skp. 2 fk. 1 alb. htk., i Nyrup kun til 1 skp. 1 alb., så det har været bedre forretning at have bytyr i Højby end i Nyrup.

Det var naturligvis især, hvor der samledes kreaturer mange steder fra som på Ellinge Lyng, at der må være nøje regler for indsættelse af kreaturer m. m., og det er også her, der snarest kommer strid, som ikke kan bilægges, uden at man må påkalde birketingets hjælp, men det kan også ske andre steder. 1737 lader forvalter Bang tillyse ved bekendtgørelse på kirkestævne, at ingen må understå sig at indsætte heste eller kvæg i de 3 hestekobler, med mindre de enten selv har lejet portioner eller har fået dem overdraget af andre, der har lejet dem. Man kan skønne, at der er nogle, som har regnet med, at der ikke blev ført så nøje kontrol, at det ikke kunne lade sig gøre at smugle et dyr ind.

Lumsaas' bønder har en meget langvarig sag for tinget angående deres ret til tørveskær og græsning på den foran omtalte Nørre Lyng, som også kaldes *Sonnerup Lyng*. Kongens bønder i Klint, Sonnerup og Holmstrup nægter dem denne ret, flere gamle afgørelser drages frem, den ældste er fra 1525. Sagen står på i over 2 år, men ved dom af 5. august 1768 fastslås, at Lumsaas' mænd har ret til tørveskær og græsning på denne Lyng. Rentekammeret appellerer ikke dommen, da alle tidligere domme giver Lumsaas' bønder denne ret. Tidligere har der været strid mellem mændene i Klint og Sonnerup om tørveskær i denne Lyng og om et skel.

Når Højby Storvang lå til fælled, har den vist været slået sammen med tilgrænsende byers vange, som også lå til fælled. Det drejede sig om Staarup, Ubberup, Nygaard, Asmindrup, Svinninge og Skaverup. Det blev så fastsat, hvor mange hoveder pr. td. htk., der må græsses fra hver by, men det er ikke lige mange pr. td. htk. for alle byer, så det er ikke underligt, at den kgl. forvalter og herremanden 1739 må møde for på deres bønders vegne at fastsætte, hvorledes man skal forholde sig. Det pålægges oldermændene i hver by at gøre rede for, hvor mange køer, der er i byen, og de interesserede skal møde 14 dage før 1. maj til forhandling. Man undrer sig over, at de enkelte byer ikke hellere nøjedes med at have kreaturerne til at græsse på byens egen vang, så ville der da spares nogen tid, når pigen skulle ud at malke.

Kvægpest. Bestemmelserne om, at dyr med smitsom sygdom ikke måtte indsættes på fælles græsning, var taget fra et dokument fra

1716, men det var blevet fornyet 1754, og man undrer sig mest over, at disse bestemmelser ikke blev skærpet, for 1754 havde man oplevet den kvægsyge, som i lang tid var en forfærdelig plage for landet. I 1746 må afgiften for bøndernes ret til græsning på hestehaverne m. m. på grund af kvægsygen nedsættes fra 591 rdl. til 203 rdl., og så kniber det vist endda med at få den udlejet, hvad ikke er underligt, for bønderne har lidt så store tab, at de har vanskeligt ved at betale afgiften, og de har kun få kreaturer tilbage. Af tingbogen fremgår, at i vinteren 1745—46, hvor kvægsygen rasede værst, har en del af Annebergs bønder mistet alt deres kvæg. Det gælder for de to store gårde i Højby, hvor der var henholdsvis 25 og 30 stk. kvæg, desuden har Anneberg en mindre gård i Højby, men her er mistet 16 stk. fra jul til kyndelmisse (2. februar), så det er nok også hele besætningen. Ungkvæg og kalve må være medregnet alle 3 steder.

På den lille gård i Ubberup, tilhørende Nykøbing kirke, døde alt kvæget (10 stk.) i løbet af 2 måneder. Der er ikke tilsvarende oplysninger i tingbogen angående tabene på kongens gods, men når alt kvæget dør på Annebergs gårde i Højby, er der næppe mange af de andre gårde i byen, som ikke er blevet ramt. I Klint skal alt kvæget være omkommet, og på en gård i Nygaard døde 17 stk. kvæg i løbet af få dage. Vi kan så slutte os til, at denne sygdom har været følt som en frygtelig ulykke, og bønderne var ikke i stand til selv at bære den. De måtte hjælpes, og nogen hjælp fik de også. De af kongens bønder, som havde haft kvægsygen inden 1. maj 1747, fik eftergivet 2 kvartalers skat, og i 1749 bekendtgøres, at de af kongens bønder, som har haft kvægsygen, og som ikke har fået den bevilgede godtgørelse, skal melde sig inden næste tingdag. Der er ingen, som melder sig, så man kan regne med, at de alle har meldt sig tidlige, for de har trængt så hårdt til hjælpen, at de har søgt om at få den, så snart det rygtedes, at der var hjælp at få. 1751 sker lignende tinglysning, og vi får at vide, at godtgørelsen er 2 mk. pr. td. htk. Her skrives ikke kvægsygen, men *kvægdøden*. Der gives vist også nogen moderation i skatter for dem, hvis besætning har været hjem søgt.

Når hjælpen ydes efter htk. og ikke efter antallet af mistede kreaturer, tyder det på, at man regner med, at det er nødvendigt at forny

hele besætningen, hvor sygdommen har været, selv om der er nogle dyr, som ikke er døde. Godtgørelsen kunne ikke dække tabet, men den var en hjælp til indkøb af ungkreaturer til ny besætning. Sygdommen rasede ikke blot i Odsherred, men over hele landet, hvorfor det bliver nødvendigt at indføre kvæg fra udlandet, men der bliver udstedt forbud mod indførsel fra lande, hvor der er kvægsyge.

Fra 1752 ophører sygdommens voldsomme rasen i en halv snes år. Når sygdommen tog så voldsomt fat, hang det måske noget sammen med folks ringe forståelse af, hvad man burde gøre for at bekæmpe smittefaren. Der fortælles, at man på lang afstand kunne lugte, hvor sygdommen var, fordi man lod de døde dyr ligge ubegravede. Den fælles græsning bidrog vel også til at sprede sygdommen. Det var ikke alene kvæget, der var udsat for smitsomme sygdomme. De var heller ikke ualmindelige blandt heste, får og svin.

Den fælles græsning førte megen *tidsspilde* med sig. Højskoleforstander Povl Hansen fortæller om en pige, der om morgenen gik hjemmefra for at malke nogle køer på Ellinge Lyng. Det kneb med at finde dem, så hun kom først hjem til middag og måtte så snart af sted igen for at malke, og hun kom så ikke hjem igen før om aftenen. Hun behøvede ikke at have gået og drevet tiden hen, for man regnede med, at der på Ellinge Lyng kunne græsse 801 hoveder, så det kunne nok tage tid for pigen at finde dem, hun skulle malke, og hun kunne jo godt komme til at gå et par mil hver gang. Mælken bar hun vel hjem i en spand på hovedet. Køerne malkede næppe mere, end at det kunne lade sig gøre. Hun skulle helst samtidig kunne strikke på en strømpe, så var tiden ikke helt spildt. Man kan vel nok regne med, at dette var et undtagelsestilfælde. Malkekøerne blev vel ikke sat på Lyngen, hvis der var græs på fælleden eller et andet sted, hvor de var lettere at finde, men at megen tid gik til spilde også for karlene, når de om morgenen skulle finde hestene, som de skulle bruge om dagen, er sikkert nok. Måske man undertiden tøjrede dem, men det var næppe tit, at der var så meget græs, at det kunne lade sig gøre.

Inden vi forlader Ellinge Lyng, vil vi fortælle, hvad der hændte en ung pige fra Høve. Hun hed *Gjertrud Andersdatter* og var i sommeren 1756 ude at slå lyng for sin husbond. Det kunne man altså byde

en ung pige dengang. Hun fandt 4 specieducater (store sølvmønter), der ansloges til en værdi af 14 mk. pr. stk., det blev ialt til godt 9 rdl. Det var mange penge for en tjenestepige. Man kunne købe en jævn god hest for dem. Pigen er ærlig. Hun afleverer pengene til birkefogeden, dog venter hun findeløn, hvad hun også har fortjent og vel også får. Fundet bliver bekendtgjort på kirkestævne over hele Odsherred med oplysning om, at den, der har mistet pengene, kan melde sig. Han skal naturligvis kunne gøre rede for, at det er hans. Om han melder sig, vides ikke, men mærkeligt er dette pengesfund på et sted, hvor der nok sjældent færdedes folk med ducater i lommen. Havde man sådanne, plejede man at gemme dem på kiste-bunden.

Livet i landsbyen

Landsbyen dannede et *sluttet samfund*. Man vidste, at man hørte sammen, skulle hjælpes ad og støtte hverandre, om nogen kom i vanskeligheder. Kom en ny mand som fæster til en gård i byen, måtte han søge om optagelse i landsbysamfundet ved at gøre et gilde for de andre bymænd. Gilderne bestod i øldrækkeri. Han måtte altså give så meget øl, at der var nok til alle. Måske skulle der også brændevin til, så kom rusen hurtigere, og ved et rigtigt gilde skulle gæsterne have så meget at drikke, at det kunne mærkes på dem. Men når en ny mand var optaget i bylavet ved et sådant gilde, havde han krav på sine fællers bistand på mange måder og måtte yde dem gengæld.

Måske er det sket, at nogle har været modvillige, siden det i en skrivelse fra rentekammeret, oplæst på birketinget 10. november 1758, indskræpes, at bønderne skal hjælpe en mand, hvis gård er brændt. De skal også hjælpe ham, hvis hans folk er syge, så han ikke kan få høstet o. s. v. Grunden til skrivelsens fremsendelse er dog nok snarere, at man vil gøre opmærksom på pligter, som bønderne har ment, at de var fri for. Skrivelsen indskræper, at fordi kongens bønder i Odsherred er fri for almindeligt hoveri, er de alligevel forpligtet til tjenstlige rejser for stiftsbefalingsmanden og for kammerråden (den kgl. forvalter) samt til at befordre arrestanter m. m. De skal også køre materialer til skole, kirke og fattighuse og transportere magasin-

korn fra Nykøbing magasin til udskibningsstederne. Det er vist korn, som de har ydet i landgilde, og som er opmagasineret i Nykøbing.

Som oftest er bønderne vist villige til at yde hverandre rimelig bistand. Ingen af dem ved jo, hvornår han selv kommer til at trænge til hjælp. Man havde f. eks. ikke brandforsikret, og der kunne let gå ild i de stråtækte huse. *Ildebrand* var noget af det, man frygtede mest. Brændte en gård, var der næsten altid fare for, at ilden ville brede sig til flere. Skulle en bonde selv afholde alle udgifter ved at opbygge en afbrændt gård, ville det være den visse ruin for ham. Men hans bymænd hjalp ham med arbejde og kørsel, og boede han på kongens gods, kunne han regne med lidt hjælp af kongens kasse til det, der skulle købes, så det var vist sjældent, en mand måtte gå fra sin gård, fordi den var brændt, men han fik vel oftest nogle vanskelige år. For det meste brændte indboet og ofte dyrene, og det var, hvad han ejede. Havde han penge, blev de gerne opbevaret i en kiste eller andet møbel, og i et stråtækt hus var det ingenlunde sikkert, at der ved ildebrand blev tid til at redde pengekassen. Vi har i tingbogen en del oplysninger om ildebrande. Vi får således at vide, at 1735 brændte alle 3 rytterhuse i Tengslemark.

Den værste ildebrand i det her behandlede tidsrum synes at være indtruffet natten til lørdag den 7. november 1739 i *Stenstrup*, hvor 4 gårde brændte. Det hedder i tingbogen, at beboerne, der betegnes som »disse stakkels mennesker«, mistede alt og var ulykkeligt fattige. Det var »et overmåde forskrækkeligt stormvejr«. Ilden opstod i *Michel Larsens gård*. Michel Larsen var ikke hjemme, han var på pligtrejse til København for sit herskab (kommerceråd Schwane på Anneberg), »hvorved han ikke alene ikke fik bjerget noget, men hans hustru er af ilden ganske forbrændt og beskadiget«. De andre 3 bønder, hvis gårde brændte, var Peder Pedersen, Niels Jensen og Christen Rasmussen. De mistede allesammen både kreaturer, redskaber, korn og indbo, endogså gangklæder. Ved opremsningen af, hvad de mistede, nævnes ikke heste, så de er måske blevet reddet. Hestene gik tit ude det meste af vinteren, når frosten ikke var for hård. Man skulle dog vente, at de kom ind om natten på den tid, selvom de kunne gå i læ. Da de brandlidte hørte under Anneberg, har vi ikke oplysning om, hvor megen hjælp de får, men de har vel

nok fået så meget, at de kunne komme på fode igen. Det kunne ikke betale sig for herremanden at lade gårdene være uopbyggede.

Det er ikke sjældent, vi i tingbøger eller regnskaber hører om en enkelt gård eller et enkelt hus, der er brændt, men disse brande synes ikke at have bredt sig til flere ejendomme, skønt huse og gårde lå nær sammen.

Om *Anders Pedersen* i Nyrup, hvis gård brændte 1732, og som kun fik reddet lidt sengetøj, hører vi, at han er svagelig, og at forvalteren må hjælpe ham både med såsæd og med føde indtil høsten. Heraf ser vi, at der også kan være noget godt for bonden ved fæsteforholdet. I uforskyldt nød får han hjælp af husbonden. Her er der tale om en af kongens bønder, men de fleste herremænd stiller sig nok på lignende måde.

Som nævnt skulle landsbyens folk træde hjælpende til, hvis en af beboerne blev ramt af sygdom eller på anden måde uforskyldt kom i vanskeligheder. Landsbysamfundet var nok som en stor familie, hvor man ikke altid kan enes, men alligevel holder sammen, når det kniber, og hvor man også holder sammen mod dem udenfor. Der var selvfølgelig i en landsby, hvor gårdene lå tæt sammen, undertiden sammenbyggede, og hvor man var fælles om mange ting, megen anledning til småstridigheder. Men i almindelighed blev det ordnet underhånden eller på bystævnet, kun i alvorligere tilfælde kom det for birketinget.

Vi har flere gange omtalt *bystævnet*. Det holdtes på en åben plads i landsbyen. Var det regnvejr, søgte man dog ind i en port. Her samledes bymændene (gårdmændene). I almindelighed var der her i en rundkreds lagt sten af passende størrelse til at sidde på, så mange sten som der var bymænd, husmænd regnedes ikke med her. En stor del af det, der skulle tages bestemmelse om, havde også kun interesse for gårdmændene, da det drejede sig om markerne og husdyrene, men der blev også afgjort sager, som havde betydning for alle byens beboere, og alle havde at rette sig efter bystævnets afgørelse. Oldermændene ledede forhandlingerne. Nogle steder havde man skrevne love (vider og vedtægter), andre steder måtte man klare sig med mundtlige overleveringer. Men der var altid faste regler for, hvorledes man havde at forholde sig i de fleste anliggender, og for,

BYSTÆVNE I EN LANDSBY (Landbrugsmuseet, Sorgenfri)

hvad der var tilladt, og hvad der var forbudt. Landsbyen var et ordnet samfund.

Som tidligere nævnt holdtes der i sommertiden hyppigt stævne, for der var bestandigt afgørelser, som måtte træffes. Det var ikke blot om, hvornår og hvorledes man skulle udføre de forskellige arbejder på marken og i byen, hvor der jo var adskilligt, som alle skulle medvirke ved; men man skulle også stille trætter, og man skulle idømme bøder, hvis nogen havde forset sig, og det kunne nemt ske, for der var meget, som man ikke måtte, og som man fristedes til. Havde en mand f. eks. flere køer, end han måtte have på den fælles græsning, og der på en af hans agre var et stykke, hvor sæden ikke var blevet til noget, men hvor der var en del græs, var det fristende at tøjre en ko eller en hest på denne plet, og det var jo på hans eget. Da der imidlertid var mulighed for, at dyret kunne rive sig løs og gøre fortræd, var sådan tøjring ikke altid tilladt, og tøjret skulle være forevist oldermanden. Det havde man glemt, eller man havde tænkt, at det behøvedes ikke mere, men så var der en, som klagede, og så var det galt, og man blev idømt en bøde. Der var mange ting, som der skulle betales bøde for, det var ikke helt små beløb, man fik ind på den måde, så der kunne holdes drikkelag engang imellem, for de fleste bøder blev anvendt til øl.

Havde man stridigheder med andre byer, måtte man på bystævnet tage bestemmelse om, hvad man skulle foretage sig, om man skulle prøve at forhandle sig til rette, eller man skulle anlægge sag for birketinget.

Arbejdet. Der var selvfølgelig ikke nær lige travlt hele året, men bonden selv og hans faste folk havde arbejde nok til de fleste tider, hvorimod daglejere (husmænd og indsiddere) tit gik ledige. Såtiden varede til omkring 1. juni, undertiden var man senere færdig. Der var lavtliggende stykker af vangen, hvor det blev sent, inden man kunne pløje og så.

Når man var færdige med såningen, skulle risgærderne om vangen efterses og udbedres. Dernæst skulle alle huse spækkes og kalles. Det var nødvendigt arbejde, hvis de lerklinede vægge ikke skulle falde sammen. I løbet af vinteren var der sket megen skade på dem, så der gik nogen tid med at få dem gjort i stand. Den kgl. forvalter

lod til et fastsat tidspunkt holde syn over gårde og huse for at være vis på, at der ikke blev sløset med vedligeholdelsen, men den dygtige bonde ville også uden sådant syn holde sin gård i orden. Der var måske også andre reparationsarbejder, som skulle gøres. Stråtaget trængte måske til fornyelse nogle steder og til reparation andre steder. Dette skulle man vel nok have en tækkemand til de fleste steder, men så skulle han have en af gårdens folk som medhjælper. Tiden indtil høsten kunne let gå, selv om man ikke havde rodfrugter at passe. I sommertiden blev arbejdstiden lang. At man stod tidligt op om morgenen, kan bl. a. skønnes af, at provst Nyegaard engang lader tillyse auktion kl. 7 om morgenen. I vore dage ville der næppe komme mange til auktion på den tid. I den travle tid stod man nok op med solen og blev ved med arbejdet, til den gik ned, men man havde en hvilestund om middagen. I høsten hørte arbejdet først op, når det blev mørkt, men da høsten faldt senere end nu, var dagens længde aftaget betydeligt.

Pigerne, som skulle malke, fik lov at gå, lidt før mandfolkene holdt op, men ikke så meget før, at de kunne nå at være færdige til at spise nadver sammen med mændene. Konen i huset måtte så sætte nadveren ind, den bestod af grød eller brød med varm mælk eller øl. Pigerne måtte så spise, når de blev færdige, og derefter vaske op. Pigerne fik længst arbejdsdag, skønt meget af deres arbejde var strengt.

Når høsten var forbi, og man havde opgivet ævret (se foran), skulle man have gjort fælleden i stand, så *rugen* kunne sås. Man regnede med at så rug mellem Mikkelsdag (29. september) og Mortensdag (11. november). Man har vel ikke kunnet nå det tidligere. Man skulle ikke blot have indhøstet først, man skulle også have tærsket rug til såkorn og lidt til brødkorn, for den gamle rug var næsten allevegne opbrugt. Da man skulle tærske med plejl, tog det nogen tid. Det tog også tid at få fælleden pløjet og harvet, så det skulle blive sent, inden rugen kunne sås.

Om *vinteren* gik der megen tid med at få tærsket og rensat kornet. Alt skulle jo ske med håndkraft. Man kastede kornet med en lille kasteskovl af træ, ikke større, end at man med én hånd kunne kaste kornet, så det kom til at ligge i en halvrand kreds, medens avnerne

på grund af luftmodstanden blev liggende nærmest manden, der kastede. Han sad på sine knæ under arbejdet. Derefter skulle kornet renses i et sold. Det var vist mest kvindearbejde, og det skulle læres, hvis det skulle lykkes godt. Det gjaldt ikke bare om at få støvet rystet fra, men man skulle få kornet til at løbe rundt, så mulige halmstumper og avner samledes i midten, så de kunne fjernes med hånden. Det var ikke alle, der blev gode til at rense korn.

Husdyrene skulle jo også passes. Vel havde man ikke mange køer, og fodringen var let, for de fik sjældent andet end hør, halm og vand, men de mange heste kunne det nok tage nogen tid at holde i orden, de skulle strigles og børstes, og der skulle rimeligvis også skæres hakkelse til dem. På de større bøndergårde og hos de bønder, som havde hoveripligt, måtte man have husmænd til at hjælpe med tærskearbejdet. De tærskede »til punds«, d. v. s. de fik betaling i en bestemt del af det korn, som de tærskede.

Vi har nævnt, at kronens bønder i Odsherred var fri for *hoveri*, og at de i stedet betalte arbejdspenge, hvad de tydeligt nok var godt tilfredse med. De havde jo lejlighed til at se, hvor ubehageligt hoveriet var. I Højby sogn var bønderne under Anneberg-Ellingegaard pligtige til hoveri, så det var let at drage sammenligning, derimod var de bønder under Anneberg, som boede i Asmindrup og Vig sogne, vist ikke pligtige til almindeligt hoveri, men betalte ligesom kronens bønder en afgift i stedet. Da Anneberg og Ellingegaarden på det tidspunkt ikke var store gårde, har hoveriet ikke været så trykkende som mange andre steder, men da herremandens arbejde skulle gøres først, ville bøndernes eget arbejde tit ikke kunne blive udført på det rette tidspunkt. I Faarevejle sogn og måske også i Asnæs har bønderne været hoveripligtige til Dragsholm. Det er altså ingenlunde alle Odsherreds bønder, som er fri for hoveri. Hvis alt bøndergods under Anneberg havde været hoveripligtigt, ville der have været 6 gange så meget htk. hos hovbønderne, som der var til de to hovedgårde. Det ville altså svare til, at seks gårde tilsammen skulle gøre arbejdet på den syvende, men da en del af bønderne er fri for hoveri, og da hovedgårdenes jord skal drives bedre end bøndernes egen, må vi regne med, at hoveriet var mere trykkende, måske som om 4 eller 5 bønder tilsammen skulle gøre arbejdet på en gård på størrelse med

deres egen, og de skulle passe den forud for deres egen, hvad der kunne være meget ubehageligt. De kunne jo ikke ret længe i forvejen vide, om de kunne få lov at køre deres korn hjem den dag, det var tjenligt. Det var mere sandsynligt, at herremanden havde brug for dem. Da hoveriet var ubestemt og ikke kostede herremanden noget, var det så let at misbruge bønderne. Dertil kom, at der ikke blev bestilt ret meget på hovmarken, så arbejdet tog for lang tid, selv om ladefogeden havde opsyn med, at folkene dog bestilte noget. Der har næppe været ridefoged på Anneberg, da en sådan aldrig omtales.

Hovbønderne var nødt til at have flere folk og heste end kongens bønder, og så kunne det endda knibe med at få deres egen jord tilfredsstillende passet. Selv om man må antage, at Annebergs bønder ikke har været blandt dem, der led hårdest under hoveriet, har de sikkert haft det ringere end kongens bønder, som boede omkring dem.

Vi har i det foregående regnet med en karl og en pige på en bondegård. Men det kan der ikke have været på alle, for efter mandtalslisterne ville der ikke være karle og piger nok til dette. Nogle steder har man vel klaret sig med den hjælp, som store børn kunne yde. Når børn var 12 år, regnedes de ikke alene for at være i stand til at tjene, hvad de selv behøvede, men skulle også betale skat; og de måtte tidligt hjælpe til. Hvor forældrene ikke har landbrug, må de ud at tjene, når de er 7 eller 8 år. På mindre gårde kunne mand og kone klare sig med den hjælp, som deres egne eller andres børn kunne yde, og så måske med en daglejer, når der var særlig travlt, og en sådan var det ikke vanskeligt at få, for der var næsten lige så mange huse som gårde i sognet. De mange huse skyldtes vel, at der ikke mere var ryttere, men rytterhuse, som nu var beboet af husmænd eller indsiddere, så der er arbejdere nok, selv om en del af husene er beboet af ældre folk, som ikke kan gøre fuldt arbejde. Nogle af husmændene ernærede sig som håndværkere. Mange af dem havde ikke megen uddannelse, men havde anlæg for faget. Det var ikke alle håndværkere, der måtte slå sig ned på landet, men man havde en hugger (tømrer), som også forstod sig lidt på murerarbejde, en murer var ikke så nødvendig, når væggene var lerklinede. En skrædder og en træskomand, skulle man også have. Det var også

rart med en bødker, for spande, bøtter m. m. var jo af træ, men der var dog næppe en bødker i hver landsby, derimod skulle man have en smed, hvis landsbyen var af anselig størrelse. Smedehåndværket var det ældste og mest ansete. Om håndværkerne gælder, at de er bedre stillede og mere ansete end de almindelige husmænd. Bortset fra de foran omtalte tyskere, som var indkaldt til Klinteværket, var der efter Schows oplysning i skattelisterne kun de almindelige landhåndværkere i sognet. Noget sådant skulle oplyses i skattelisterne, for rigtige håndværkere skulle betale mere i skat.

De egentlige husmænd, det gælder også håndværkerne, har som oftest en ko og nogle får, som græsser sammen med gårdmændenes kreaturer. Der var næppe nogen fast bestemmelse om denne græsningsret, og bymændene skulle give tilladelse dertil, men det var en gammel sædvane, som man ikke ville bryde, måske man heller ikke kunne det. Sådant græsningsret er i hvert fald godkendt af rentekammeret, idet der 31. oktober 1755 på birketinget blev læst en kgl. resolution angående, at bønderne på det odsherredske gods må overlade husmændene sammesteds såvel græsning som foder, dog til hver husmand højst til en ko og 4 à 5 får, når de godvilligen derom er enige. Stokkemændene skal sørge for, at dette bliver bekendtgjort. Sådanne husmænd havde det måske ikke så dårligt, hvis de kunne have arbejde det meste af året hos gårdmændene.

Indsidderne var derimod dårligt stillet. De kunne næppe regne med græsning til en ko, vel knap nok til nogle får. Skulle de kunne få det fornødne til føde og klæder, måtte konen i hvert fald også have en del arbejde. Ikke så sjældent tog en indsidder, måske også en husmand, fast plads hos en gårdmand. Han fik nok lidt mindre i løn, end han kunne tjene ved løst arbejde, men det kunne opvejes ved, at han ikke blev arbejdsløs. Det var vel nok mest på de store gårde, hvor man tillige havde en karl, at man havde fast husmand, men på mindre gårde skete det også, idet han så gik i stedet for en karl, som det måske var vanskeligt at få. Også indsidderkonerne havde undertiden fast plads, ikke altid samme sted som manden. Der kunne ikke blive meget hjemliv for dem, men de fik føden, hvor de tjente, samt noget tøj og lidt penge, så de klarede sig rimeligvis ikke så dårligt. Men kom der en flok børn, kunne konen jo

ikke blive ved at tjene, og så blev det svært at skaffe det fornødne, selv om børnene kom ud at tjene så tidligt som muligt. Både husmændenes og indsiddernes koner måtte, hvis de ikke havde fast plads, tage arbejde hos gårdmændene i de travle tider, og når der ellers var arbejde at få. Efter høst sankede de aks, og her kunne børnene hjælpe til. Det var mest, hvor de havde været med at høste, og hvor de ellers hjalp til, at de fik lov at sanke aks. Nogle steder var det vist en betingelse. Nogle skæpper rug og byg var en god hjælp til dagligt brød i vintertiden, og der kunne godt samles noget af en flittig kone.

Der var mange, især indsidderfamilier, som led nød i vintertiden. Det var ikke altid, der var tærskearbejde at få, og så var nøden der, for muligheden for at lægge noget til side var meget lille. Derfor hørte det med til livet i landsbyen om vinteren at se koner og børn, der gik fra den ene gård i byen til den anden med deres *tiggerpose*. I almindelighed gik de ikke forgæves ret mange steder. Det var omtrent pligt at give dem lidt af, hvad man havde. De fik lidt brød eller gryn, et stykke flæsk, lidt uld eller hør, for klæder trængte man jo også til; var det småt med brændsel, blev det særlig slemt, om man var for tyndt påklædt. Når høsten havde slået fejl, blev det særlig slemt for de fattige i den følgende vinter. Så blev der ikke meget arbejde at få, for der var ikke meget at tærske, og det blev skralt at være tigger; bønderne havde ikke meget at undvære, og tiggerne blev mange og kom langvejs fra. Provst Nyegaard kommer efter misvæksten 1733 med det meget fornuftige forslag, at tiggerne kun måtte have lov til at tigge i deres eget sogn, hvor man kendte dem, for som det var, gav man tit i blinde, idet man ikke vidste, om de, man gav til, virkelig var trængende. Der var naturligvis nogle, for hvem tiggeriet var blevet en slags profession, og de skulle helst til steder, hvor de var ukendte. Forslaget var godt nok, men lod sig ikke gennemføre. De udensogns ville ikke blive afvist allevegne, de forstod jo at tigge, og et forbud mod tiggeri af udensogns ville næppe være blevet overholdt.

Man havde også *landstrygere*, der ernærede sig ved tiggeri. Dem havde man ikke meget tilovers for, men søgte at komme af med dem ved at få dem over grænsen til et andet sogn. Nogle steder havde

man ansat en mand til at tage sig af det, han kaldtes »stodderkonge«. Det var ikke altid, stodderne selv ville gå ud af sognet, men så blev de kørt over sognegrænsen. Denne kørsel gik på omgang mellem gårdmændene som anden pligtkørsel. Denne trafik hjalp ikke meget, for det andet sogn gjorde gengæld ved at køre tiggere den modsatte vej, men tidsspilde var der meget af.

Også på gårdene blev det i misvækstår vanskeligt både for folk og husdyr, for der var ganske simpelt ikke føde nok, og de fleste havde ikke noget at købe for, selv om de havde fået lidt afslag i afgifterne, og det var kun de hårdest ramte, der fik det.

Var arbejdsdagen lang for mændene, blev den dog for det meste længere for *kvinderne*. De skulle hjælpe ude, når der var brug for dem, og det var der tit, for de blev brugt til meget, som vi vil kalde mandfolkearbejde, eller som vi nu har maskiner til. At sprede gødning var således regnet for kvindearbejde, det blev det ved at være 100 år længere frem i tiden. Pigerne skulle hjælpe til med alt arbejde i mark og gård, såvidt de kunne. De var jo billigere at have end karlene, og så kunne de hjælpe husmoderen, når der var tid til det. Tit måtte kvinderne udføre arbejde, der var for strengt for mange af dem. På grund af det tunge og upraktiske træværktøj blev arbejdet strengt både for mænd og kvinder. Det var også nok medvirkende til, at folk tidligt blev gamle. De fleste blev mærket af det daglige slid. For kvinderne var der ikke meget, der hed fritid. Når de var færdige med det grovere arbejde, skulle de karte, spinde, sy og lappe. En pige kunne have svært ved at få tid til at holde sit eget tøj i orden.

Karlene havde også noget at arbejde med en del af aftenen, for man skulle helst være så meget husflidsmand, at der ikke blev megen brug for håndværkere på gården, og at det ikke blev nødvendigt at købe noget, som man selv kunne lave. Men det var særlig kvinderne, som havde meget aftenarbejde, og så skulle de endda afbryde det for at gå ud i kostalden at malke. Der var ganske vist ikke mere end et par køer at malke, og de gav ikke ret megen mælk, men derfor kunne det nok være ubehageligt med denne afbrydelse, især hvis pigen ikke fik fri, når hun havde malket.

Den almindelige rengøring i stue og køkken tog ikke lang tid, den

bestod mest i at feje gulvet med en riskost og derefter strø sand på, hvad der skulle gøres pænt, men så snart man gik henover gulvet, kom sandet ikke til at ligge så pænt mere. I stuen var der lergulv, i køkkenet almindelig brolægning, og når der daglig blev fejjet, fejedes grus og jord mellem stenene bort, så gulvet blev ujævnt at gå på, selv om stenene lå nogenlunde i samme højde, men tit var de sunket nogle steder. Sengene skulle redes og omhængt trækkes for. Madlavningen tog sin tid, men opvasken var let. Tallerkener var der ikke brug for til daglig, da man spiste af samme fad. Hver havde sin bestemte horn- eller træske. De blev ikke vasket. Når man var færdig med at spise, slikkede man skeen ren, tørrede den i sit tøj under armhulen eller et andet sted, hvor en plet ikke var synlig, og anbragte den så på dens bestemte plads. For karlens vedkommende var denne plads i vindueskarmen, hvor der var en strop til at sætte den i.

Tog den daglige rengøring ikke lang tid, var der til gengæld en mængde andet arbejde for kvinderne inden døre. De skulle bage brød og brygge øl, støbe lys, kærne smør og lave ost. Spande, bøtter og stripper (øser) samt mange andre ting var af træ og skulle skures. Når kvinderne så blev færdige med det gående arbejde, var der altid siddende arbejde nok. Der skulle laves *udstyr til børnene*, både gangklæder og sengeklæder. Var det et nogenlunde velstillet hjem, kunne der blive så meget, at børnene næsten havde nok til hele livet. Det var ikke alene pigerne, men også drengene, der blev forsynet i hvert fald med undertøj til langt frem i tiden; og man ventede ikke med dette, til de havde nået den voksne alder. Nej, man begyndte, mens de var børn, og lagde så noget til år efter år. Havde man en øverste-stue, stod dér en eller flere kister fyldt med gode hjemmelavede varer. Husmoderen kunne så ved lejlighed vise det frem for byens andre kvinder, så de kunne se, at hendes børn var velforsynet, til de skulle indtræde i ægtestanden, og at det var en gård, hvorfra det var godt at få en svigerdatter.

Rede penge havde man sjældent ret mange af, og gårdens besætning og redskaber skulle afleveres ved fæstets fratrædelse, i hvert fald så meget, som man havde modtaget ved overtagelsen, så formuen var for en væsentlig del det, som var i kisterne. Havde man penge,

var de også i et særligt rum i kisterne, eller i en pose på kistebunden. Banker og sparekasser kendte man ikke til.

Selv om arbejdsdagen var lang, blev der dog også tid til at *feste* engang imellem, måske ikke så helt sjældent. Vi har hørt, at de bøder, der blev idømt på bystævne, i reglen blev drukket op, og der blev nok ved de fleste gilder drukket rigeligt, men ved rigtige gilder skulle man også have noget at spise. Der blev ikke alene holdt klinegilde, når man havde fået klinet murene til et nyt hus, men også holdt gilde, når et andet større arbejde var til ende. Høstgildet var et fast årligt gilde, men der har været flere. De unge samledes til dans engang imellem i en gård, hvor der var plads til det. I juletiden lod man det ikke-nødvendige arbejde hvile, så havde man tid til at samles med familie og venner, og da man havde slagtet og brygget til jul, var der godt med mad og drikke. Måske havde man begyndt med pøsegilde inden jul, når grisen var slagtet. I mindre landsbyer var der måske også sammenkomster, som omfattede hele landsbyens befolkning, omend det én dag var de unge og en anden de gamle, d. v. s. de gifte, der samledes.

Ved bryllupper og begravelser samledes vel særlig mange. Brylluppet var særlig festligt, og beværtningen har måske undertiden forekommet herremænd og andre at være lidt for rigelig, så de har været bange for, at det skulle komme til at gå ud over de afgifter, som bønderne skulle svare. I hvert fald blev der på birketinget 18. december 1739 læst en kgl. befaling angående bondebryllupper, der ikke må være overdådige. De, der stod bag befalingen, kunne rimeligvis have haft mere grund til advarslen, for bønderne havde ikke råd til større overdådighed, men regeringen, måske også kongen selv, mente vel, at bønderne trængte til formynderskab. Befalingen har forøvrigt nok hverken gjort fra eller til, for bønderne holdt sammen mod »de store«, og en angiver ville have fået svært ved at begå sig i byen.

Begravelser var hyppige, for mange døde i en tidlig alder*), og

*) Det kunne dog også ske, at nogle blev gamle. Den ældste, vi hører omtalt, er *Hans Trolle*, der dør 1760 103 år gammel. Han boede i Staarup og havde haft et så godt helbred, at han, indtil han var 99 år, kunne gå til Højby kirke.

selv om det var en sørgefest, skulle der i hvert fald øl til, for det kaldtes endnu undertiden gravøl, men i de fleste tilfælde har gæsterne nok også fået noget at spise. Det må vist have været opfattet som en pligt at holde gravøl over en afdød, så hvis man af en eller anden grund ikke fik holdt det begravelsesdagen, kunne man holde det senere. I Vallekilde var der en gårdmand, som holdt gravøl over sin hustru så længe efter hendes død, at det voldte besvær at få oplyst, om det var samme år, som konen døde, eller året efter. Da skoleholder Hans Hofmesters kone i Højby døde, havde manden trods stor fattigdom givet ost og brød til ligbærerne og yderligere lovet dem 1 pund tobak og 1 fjerding øl, og konerne, der havde lagt liget i kiste, havde fået en pægl mjød. Da han måtte låne til det hele, kan vi regne med, at her er ikke gået mere til end det, som ansås for nødvendigt.

Begravelser blev tit efterfulgt af bryllupper, for var det en ung mand eller kone, der døde, regnedes der med, at den efterlevende ægtefælle snarest muligt skulle se at få erstatning, og for mange var det nok den eneste mulighed, for at de kunne klare sig. Der var i hjemmene brug både for mand og kone. Manglede den ene og skulle erstattes med en fremmed, gik det sjældent, som det skulle, for der måtte intet gå til spilde og intet forsømmes. Det gjaldt både i gårde og huse. Man må ikke regne med, at et nyt ægteskab kort efter en hustrus eller en mands død er tegn på, at det første ægteskab ikke har været lykkeligt. Derimod var andet eller tredje ægteskab vel oftest fornuftgifttermål, men det så man i datiden ikke noget galt i. Det havde det første måske også været, men da havde det vel været forældrene, som havde været de bestemmende. Man så sådan på det, at de to skulle hjælpe hinanden, og så kom de nok også ud af det sammen. Der er heller ingen tvivl om, at arbejdsfællesskabet i mange tilfælde hjalp til et godt forhold i ægteskabet.

Som eksempel på hurtigt giftermål efter hustruens død kan anføres, at Rasmus Ladefogeds hustru døde 9. juli 1738. Få dage efter (datoen er ikke anført, men det er 7. søndag efter Trinitatis) bliver han trolovet med Gjertrud Mejerske på Anneberg. Rasmus Ladefoged boede i Højby. Gjertrud døde 19. juli 1741, og 9. s. e. Trin. blev Rasmus igen trolovet. Denne gang med Karen Simonsdatter.

Rasmus har vel været ladefoged på Anneberg eller Ellingegaarden og har måske samtidig været gårdmand i Højby, og så kunne han vel ikke undvære en kone til at passe bedriften i Højby, mens han passede sin stilling som ladefoged. Han kan dog også have bevaret titlen, selv om han ikke længere var ladefoged. Så hurtigt gik det vel sjældent, men den tomme plads bliver for det meste hurtigt udfyldt.

Når man ikke var optaget af arbejdet, og det var vejr til at opholde sig i det fri, var gadepladsen godt egnet til tidsfordriv. Man kunne komme i snak med en eller anden, og de unge kunne hurtigt blive en flok til at lege. De fleste steder vandede man kreaturerne i gadekæret, i Højby har man vel også kunnet vande dem i søen. På gadepladsen var der en brønd eller flere, hvis byen var stor. Her hentede man vand, d. v. s. i gårdene havde man nok selv brønd, men det havde man ikke ved gadehusene, der brugte man gadebrønden.

Vi har omtalt, at der syd for Højby var en *vindmølle* (eller vejr-mølle, som man dengang kaldte den). Den blæste om i et stormvejr 20. december 1744. Mølleren hed Hans Rasmussen, men blev naturligvis kaldt *Hans Møller*. Han havde købt den 1740 af løjtnant Suchou for 200 rdl. og havde fået inventaret med, og han skulle bo i det hus, hvor den tidligere møllersvend havde boet. Til bonden, der havde den gård i fæste, på hvis jord møllen var bygget, skulle han årligt svare en skæppe mel i afgift. Vi får altså at vide, at møllen tidligere havde tilhørt løjtnant og birkedommer Suchou, der tillige havde en af kongens gårde i Højby i fæste. Egentlig var det to smågårde, der var lagt sammen. Hans Møller var altså blevet ejer af møllen, men ikke af jorden, som den var bygget på, den tilhørte kongen. Bonden, som skulle have en skæppe mel om året, hed Mads Jensen og boede i den gård, der nu tilhører N. Nicolaisen.

Hans Møller, der var kommet til Højby fra Engelstrup mølle, erklærede for birketinget den 8. januar 1745, at han var blevet ganske ruineret ved, at møllen var blæst om. Han bad om, at der måtte blive udtaget 2 møllere samt et par naboer til at tage syn over den omblæste mølle, og at en møllersvend, som tidligere havde været ansat på møllen, måtte blive tilkaldt. Dette gik retten ind på.

Synet blev afholdt af en møller fra Egebjerg og en fra Vig samt af 3 mænd fra Højby. Såvel møllersvenden, der var kommet til stede, som de 3 Højbymænd bevidnede, at det ikke skyldtes forsømmelighed, at møllen var blæst om, for den var i velholdt stand. De to møllere foretog vurdering, men den kendes ikke. Det vides heller ikke, om Hans Møller får nogen hjælp til genopførelsen af møllen. Han kommer i hvert fald ud for svære økonomiske vanskeligheder, da hans kreditorer, en købmand i Holbæk og en i Nykøbing, kræver deres tilgodehavende. Hans Møller kan ikke betale, men må holde auktion over inventaret på møllen og love at betale, når auktionspengene kommer ind. Det indkomne kan dog vist ikke dække gælden, men Hans Møller klarer alligevel at få møllen bygget op, selv om det tager et par år eller tre. Han må vist have været en energisk mand, der ikke så let lod sig slå ud. Af en svoger havde han fået et lån på 94 rdl., og 1750 søger han lån af nogle offentlige midler i Kalundborg mod pant i mølle og hus. Han må altså have købt huset, for møllen bliver vurderet til 650 rdl. courant og huset til 50 rdl., og alt er i god stand. Han får vistnok lånet, men sagen er først i orden 1752, næsten 8 år efter at møllen var blæst om. Det har næppe været let for mølleren at få kreditorerne til at vente så længe.

Når livet i landsbyerne i Højby sogn i 1700-tallet skal skildres, må *smugkroerne* nævnes. Der har været mange af dem, for det er næppe dem alle, der er omtalt i tingbøgerne. Men når 3 mænd i Højby, 1 i Ellinge, 1 i Sonnerup og 1 i Ebbeløkke i 1748 bliver mulkteret for ulovligt krohold, forstår vi, at der var let adgang til at få tørsten slukket, hvis man havde penge at betale med. De samme 3 mænd i Højby var allerede i 1739 tiltalt for salg af øl og brændevin. Vi får ved den lejlighed at vide, at den ene af dem havde solgt øl til 2 sk. for en kande (2 liter), så man fik noget for pengene.

1767 gives bevilling til oprettelse af en kro i Højby.

Slagsmål omtales flere gange i tingbøgerne, og for det meste er der forbindelse mellem slagsmål og drikkeri. En mand i Højby, som hedder Lars Pedersen, men efter sit håndværk kaldes *Lars Smed*, har været i slagsmål mange gange og bliver tiltalt for overfald. Det synes mest at være udenbys folk, han slår løs på. En gang sker det 2. juledag, hvor han sammen med Jep Smed fra Grevinge »uden

ringeste årsag« overfaldt *Jørgen Mogensen* fra Ebbeløkke og ikke alene gav ham ørefigen og trak ham i håret, men den ene slog ham med en kølle. Vidnerne kan ikke sige, hvem af de to, der brugte køllen, men *Jørgen Mogensen* fik et hul i ansigtet. Samme dag overfaldt *Lars Smed* en mand fra Hønsinge, så han må rigtig have været i krigshumør. Forvalter *Bang* kræver dem straffet for hvert eneste slag. Og da det er sket på en helligdag, vil han også have dem straffet for helligbrøde. *Lars Smed* bliver forligt med manden fra Hønsinge, men *Bang* forlanger dom, da forliget ikke kan fritage ham for de bøder, han efter loven skal udrede. Samtidig er *Lars Smed* tiltalt for skældsord mod gårdmand *Peder Nielsen*, Højby. Dommen kendes ikke, men *Lars Smed* erkender sin skyld og siger, at han vil opfylde dommen. Han siger også, at han anser *P. Nielsen* for en ærlig og skikkelig mand. Han er åbenbart ikke så stor, når han møder for dommeren, som når han kan bruge næverne. Forøvrigt var det meget almindeligt i gammel tid, at man var bange for smedene, så det har måske hørt med til håndværket at vise kræfterne ved lejlighed. *Lars Smed* har også engang en sag for retten, hvor det er smeden, der er sagsøger og har indstævnet en sergent. Det drejer sig vist om noget tøj, som er fundet på Højby gade. Sagen kan måske vise, at smeden var stridbar også, selv om han var ædru.

1724 dømmes *Hans Stiern*, Højby, og *Peder Olsen*, Nyrup, hver til at betale 6 rdl. i mulkt for at have givet et par andre mænd hug og slag.

Samtidig med *Lars Smeds* sag var der en sag for retten mellem et par mænd fra Nyrup. De havde begge været kørende til Nykøbing og har måske kørt omkap hjemad. I hvert fald var *Jens Rasmussen* kørt op på siden af *Anders Larsens* vogn, men *A. L.* blev holdende på et sted, hvor den anden ikke kunne komme forbi. *A. L.* stod derefter af vognen og slog *J. R.* først med piskesnoren og derefter med skaftet til det knækkede. *Jens Rasmussen* var »blå og blodig og ilde medhandlet«.

Skrædder *Anders Pedersen*, Klint, duede måske ikke til slagsmål, men han slog vinduesruder itu en dag, da han ville købe brændevin hos *Mads Rasmussen* i Holmstrup, men ikke fik noget. Forvalter *Bang* havde nemlig ladet *Mads Rasmussens* brændevinstøj slå i styk-

ker og truet ham med bøder, fordi han havde brændt og solgt brændevin. Anders Pedersen siger i retten, at han fortryder, at han har slået ruder itu, og at det er sket i drukkenskab. Det er sikkert rigtigt, for han var meget forfalden.

Det kan også ske, at kvinder kommer for retten, fordi de har sagt lidt for meget. 1727 er Søren Nielsens kone i Højby beskyldt for »uskikkelige ord« mod en del af Højby sogns beboere, og der kommer et sagsanlæg ud af det. Mange kvindelige vidner bliver afhørt, men de usikkelige ord kan formodentlig ikke bevises, for sagen bliver forligt mod, at Højbymændene betaler sagens omkostninger med 3 rdl. 1 mk. 8 sk. og giver en sletdaler til sognets fattige. Det er altså mændene, der må betale for kvindernes »snak«.

Det siger sig selv, at man i tingbøgerne får flere oplysninger om personer, der opfører sig dårligt, end om dem, der opfører sig godt. Det var naturligvis dengang som nu, at de fleste opførte sig, så de ikke kom i strid med loven. I det foregående har der ikke været tale om det, man kalder grove og vanærende forbrydelser. Disse skal blive omtalt senere. Men vi har ved at fortælle om drikkeri, slagsmål og sladder, som kommer for tinget, villet give et indtryk også af denne side af livet i landsbyen.

Mange af de ting, som omtales i de gamle tingbøger vedrørende livet i landsbyen, er noget, som ikke i vore dage kommer for retten, men de fortæller os noget om de vilkår, hvorunder datidens landbefolkning levede, og af det formynderskab, som den var undergivet. Folk fik besked om, hvad de skulle, og hvad de ikke måtte. De, der gav bestemmelserne, havde tit ikke nogen ret forståelse af bondens stilling, men mente i hvert fald, at han skulle regeres. Det blev strengt forbudt at indføre udenlandske klædevarer, for man skulle bruge det, der blev fremstillet her i landet. Når bønderne hørte denne bestemmelse blive oplæst, har de nok tænkt, at det var ikke noget, der angik dem, for de gik i hjemmelavede klæder, og de havde ikke råd til andet. Der var nok andre, der trængte mere til at lægge sig det på sinde.

Bønderne måtte heller ikke bruge, hvilke håndværkere de ville. 1741 blev på tinge oplæst et brev fra stiftsbefalingsmanden til byfogeden i Nykøbing, hvorved det forbydes glarmester Anders Hol-

gersen, Nykøbing, at øve glarmesterkunst på kongens gods i Ods herred. Pengene til håndværkere skulle helst blive på godset, og der var vel folk der, som kunne sætte ruder i. Bønderne havde næppe tænkt på at benytte glarmesteren i Nykøbing, men forbudet har nok virket irriterende.

1749 oplæstes et kgl. reskript om, at nogle mænd, som er udmeldt dertil, skal være til tjeneste for herredsfogeden, når han på embeds vegne forlanger det, hvad enten de kan vente betaling derfor eller ikke. Dette var en befaling, som man forstod. Det var nok nødvendigt, at herredsfogeden vidste, hvor han skulle henvende sig, når han for at varetage sin gerning trængte til medhjælp. I Højby blev der hertil udtaget 4 mænd, nemlig Mads Jensen, Jens Mogensen, Anders Nielsen og Niels Villumsen. Når det blev så mange i Højby, var det vel, fordi herredsfogeden boede her, og det var praktisk at have medhjælpere i nærheden.

Personer uden for bondestand og gejstlighed

Foruden gejstligheden, hvortil ikke alene præst og degn, men også skoleholderne regnedes, var der i sognet nogle få personer, som ikke hørte til bondestanden eller almuen. De var frie, medens bønderne var ufrie. De var ikke mange, men de var regnet for at være i en højere klasse end bønderne. De havde rådighed over deres egen person og kunne rejse, hvorhen de ville. I kraft af denne deres højere stilling kan de få mere betydning i sognet end den, deres antal berettiger dem til. De tituleres med de franske betegnelser *monsieur* (Mr.) og *seigneur* (Sr.), hvis de ikke har en højere titel. Blandt dem må vi først nævne *herremanden på Anneberg*. Han var den, der havde mest at råde over. En stor del af sognets bønder var hans undergivne, som han i meget høj grad bestemte over. Dette forhold behandles under de forskellige afsnit, men her vil vi give en kort omtale af dem, der ejede Anneberg og Ellingegaarden, og af deres familieforhold.

Ved vort tidsrums begyndelse ejes de to gårde af kancelliasessor *Christian Wildenradt*. Han var født i Bergen 1671, blev gift første gang med Dorte Skov, der var enke efter Lave Bille, som havde ejet

Havreløkkegaard (Havløkkegaard) på Lolland. Hun havde et dårligt rygte, men var temmelig velhavende. Det var måske grunden til, at Wildenradt giftede sig med hende. Det fandt man i datiden ikke noget galt i. Efter hendes død køber han 1704 Anneberg og Ellingegaard (skødet bliver måske først udstedt 1705). I den første tid boede han vist på Ellingegaarden, men flyttede snart til Anneberg. 1706 giftede han sig med den 15-årige *Vibeke Margrethe Weldingb* fra Edalgave i Smørum sogn. Folk tog det ikke så nøje med aldersforskel mellem ægtefæller, og folk giftede sig tidligt, det gælder især kvinder, men det er måske bedre at sige, at de blev bortgiftede, for det var nok sjældent noget, de selv bestemte. Wildenradt har været en anset og formodentlig også en dygtig mand. Som foran omtalt vurderede han sammen med amtmand Schönbach kronens bøndergods i Odsherred, da man ved overgangen fra ryttergods til almindeligt krongods mente, at hartkornsansættelsen af 1688, der m. h. t. afgiften var blevet betydeligt reduceret, igen burde forhøjes noget. På den måde fik Wildenradt betydning for bøndernes afgifter i lange tider. Han har nok ikke været urimelig med ansættelsen, når der krævedes en forhøjelse. En anden sag er, at afgifterne blev store for bønderne, da der kom krisetider.

Wildenradt døde 1723, og det er ikke meget, vi ved om hans forhold til bønderne, men han har næppe været af de strenge herremænd. Hans enke gifter sig året efter hans død med *Peder Schwane*, der var eller havde været huslærer på Anneberg. Fru Vibeke er da 32 år, Schwane er 31. Han bliver nu ejer af Anneberg og Ellingegaarden til sin død 1762, så det bliver ham, vi mest får med at gøre som Annebergbøndernes herre og husbond. Han siger »min bonde«, når han omtaler en af dem. Det er måske til forskel fra kongens bønder, men der ligger også nok i udtrykket, at han regner med, at de tilhører ham, hvad de på en måde også gør.

Schwane havde næppe megen forståelse af bønderne og deres kår, da han blev ejer af gårdene. Han var født i København, men skal være blevet student fra Sorø. Han nævnes i Højby kirkebog som fadder 1715, så dengang var han på Anneberg som huslærer for sine senere stedbørn; om han var der, da Wildenradt døde, vides ikke. Har han ikke været der, må han snart være kommet tilbage, for han

optræder i slutningen af året 1723 som en slags godsforvalter, dog uden nogen angivelse af stilling. Schwanes eneste bekendtskab med bønderne er nok det, han har fået som huslærer på Anneberg, og det er næppe stort, men ovennævnte fadderskab tyder på, at han ikke har været ilde lidt af bønderne; det var en bondes barn, han var fadder til. Når han i den første tid som godsejer næppe er blevet afholdt af bønderne, skyldes det mest hans ukendskab til deres forhold. Wildenradt havde vist ikke været hårdhændet med inddrivelse af restancer, og nogle småbeløb har han ikke villet have ulejlighed med at inddrive ad rettens vej. Anderledes med Schwane. Han vil have orden i tingene. Hvad der tilkommer ham, vil han have, og fæsterne, hvad enten det er gårdmænd eller husmænd, skal lære at betale til tiden, hvad de skylder. Sandsynligvis mener han på den måde at komme sløseriet til livs og lære bønderne at være lydige. Har nogen ulovligt forladt godset, skal de tvinges til at vende tilbage. Han har teorien i orden, at gennemføre den i praksis er noget andet. Schwane får ikke alene retssager med bønderne. Også over for andre vil han have sin ret, selv om det skal ske ved proces. Han var blevet herremand og var det til sin død, men det var ikke på den tid ualmindeligt, at godsejerne sad lidt småt i det, og Schwane har næppe haft overflod. Han har næppe haft formue af betydning, og stedbørnene skulle have arv efter deres fader, så i den første tid har der ikke været noget at frådse med, og det blev der vist heller ikke senere. Det kan have været medvirkende til, at han var streng til at kræve det, der tilkom ham, men den væsentligste grund var nok, at han var bange for ikke at få sin ret.

Retssagerne bliver dog sjældnere, efterhånden som han bliver ældre. Hans stridbarhed forsvinder noget med årene. Det gør måske også noget, at han får lært bøndernes kår bedre at kende og kommer til at forstå, at det ikke altid er ond vilje eller sløseri, som er skyld i, at de ikke opfylder deres forpligtelser. Han har nok ikke villet gøre bønderne uret, men han har haft et hidsigt og rethaverisk sind, hvad der nok kan have ført til, at han har været unødvendig hård mod nogle af sine undergivne. De, der kunne svare, hvad de skulle, og gøre, hvad de skulle, har rimeligvis ikke haft grund til at klage. D. v. s. bønderne i Vig og Rørvig sogne kunne måske have nogen

grund dertil. De skulle svare tiende til ham, og han lod år efter år bekendtgøre, at de ikke måtte hjemkøre deres korn fra marken, før negene var blevet talt. Det kunne jo ske, at de derved blev forhindret i at benytte en god høstdag, selv om de havde meldt, som de skulle, at kornet var sat i hobe. Det kunne også ske, at de trængte hårdt til brødkorn og gerne ville have et par traver rug hjem for at få tærsket så meget, at de kunne få lidt mel til brød, men det måtte de ikke, når tællerne ikke havde været der. P. d. a. s. var der vel også fare for, at Schwane ikke fik alt, hvad han kunne tilkomme, hvis han ikke passede på. I Vig sogn skulle han have både konge- og kirke-tienden, i Rørvig kun kirketienden.

Schwane er ikke alene den, der kræver noget af sine bønder, han føler også forpligtelse over for dem. Det fører bl. a. til, at han opretter en skole i Stenstrup på et tidspunkt, da de kgl. skoler i Højby og Sonnerup endnu ikke er oprettet. Senere opretter han også skoler i Asmindrup og Ubberup, men det er måske nok først efter, at der er kommet påbud om, at proprietærene *skal* oprette skoler for deres bønders børn. Straks efter fattigkassens oprettelse giver Schwane også et stort bidrag til den. Senere kniber det med at få ham til at give det store beløb, som han havde tegnet sig for. Det kan skyldes, at han havde svært ved at afse det, men det kan måske også være, at han har tabt lysten, da bønderne så godt som intet ville yde.

Schwane var vistnok stærkt religiøs¹, rimeligvis pietistisk påvirket, og der er et venskabsforhold mellem ham og provst Nyegaard. Det er ikke umuligt, at provst Nyegaard har tilskyndet ham til at oprette skolen i Stenstrup. Forholdet til pastor Schow er vist også godt, men det har vi ikke så tydelige beviser på.

Schwanes forhold til sine stedbørn er sikkert det bedst mulige. Han har været deres lærer, da de var børn, og da de bliver voksne, har man indtryk af, at de bliver ved at være glade for at komme til Anneberg, og det varer ved efter deres moders død, ja, gården bliver vist ved at være familiens samlingssted, så længe den er i slægtens eje. Der synes at have været et stærkt sammenhold inden for familien.

Kort efter Schwanes overtagelse af Anneberg får han titel af kommerceråd. Det er sandsynligt, at han har købt denne titel. Man lagde megen vægt på titler, hvorfor staten skaffede sig en indtægt ved at

sælge sådanne. Schwane har nok ment, at han som borgerlig født kunne trænge til en titel for at hævde sig blandt andre herremænd.

Schwane og Vibeke får 2 døtre. De bliver begge gift i 17 års alderen. Den ene med en tolder i Rørvig, den anden, der hedder *Ulrica Eleonora*, med forvalteren over det kgl. gods i Odsherred *Niels Christian Bang*. Han var enkemand, 44 år gammel, og havde 6 børn, så der var noget for den 17-årige Ulrica at tage fat på. Hun fik 9 børn i ægteskabet med Bang, og da hun efter hans død giftede sig med hans efterfølger, fik hun yderligere 2, så det blev en stor familie.

Få måneder efter Ulricas giftermål dør hendes moder. Begravelsestidspunktet foregår i Højby kirke, men både hendes og hendes første ægtefælles lig er blevet ført til Vig kirke, hvor der var indrettet en åben begravelse for familien. Schwane ejede jo kirketienden i Vig og betragtes derfor som kirkeeejer, dette har så ført til, at der er indrettet en åben begravelse under gulvet i sakristiet². Efter Vibekes død lever Schwane som enkemand til sin død 1762. En bemærkning i kirkebogen synes at vise, at man undrer sig over, at han ikke gifter sig igen, som almindelig skik var. Da Schwane var død, og bisættelsen havde fundet sted i Højby kirke, blev hans lig båret til Vig kirke. Det var en lang vej at bære det, men måske bønderne har været tilsagt at gøre det.

Bang, den ene af Schwanes svigersønner, boede på Egebjerggaard, men da han som forvalter over det kgl. gods i Odsherred gennem 32 år får stor betydning for Højby sogn, kan vi ikke nøjes med at nævne hans navn engang imellem, men må gennem en kort omtale forsøge at give et indtryk af denne mand, som vel er blevet kendt som Grundtvigs morfader, men som selv har øvet en betydelig gerning. Her er ikke stedet til en udførlig redegørelse for hans liv og gerning, men vi vil ikke undlade at fremkomme med nogle oplysninger om denne de kgl. bønders nærmeste overordnede. Bang var præstesøn, født i Vorbasse sogn i Jylland 1699. Han bliver 16. september 1728 udnævnt til forvalter over det kgl. gods i Odsherred, og han får først bolig i Ulkerup i Egebjerg sogn.

Nu ville det være nærliggende at spørge, hvem der tidligere havde været forvalter, og så må det oplyses, at Bang var den første, men der havde naturligvis været nogen til at gøre i hvert fald noget af

det arbejde, som han nu overtog. Så længe det kgl. gods var ryttergods, var det regimentsskriveren, der bestyrede det, men 1719 blev bestyrelsen af det overflyttet til Sjællands stifts renteskriverkontor. Fra nu af aflægges regnskabet for rentekammeret, og det er i de følgende år amtsskriver Langfeldt, som bor i Ringsted, der aflægger det. Han kunne naturligtvis ikke selv have det daglige tilsyn, men hertil havde han en fuldmægtig, Herlof Kjær, som boede i Ulkerup. Kjær er i hvert fald fuldmægtig 1723, og fra tidligere tid er tingbøgerne ikke bevaret. Kjær har haft den daglige ledelse, men hans stilling har været af mere underordnet og mindre omfattende karakter end den stilling, Bang fik. En Stephen Clausen, som på det tidspunkt boede i Vindekilde, senere i Egebjerg, synes også at have haft noget med det kgl. gods eller i hvert fald med regnskabet at gøre. Kjær har ikke ført regnskab.

Bang foretog ind- og udbetalinger og aflagde det årlige regnskab, ligesom han antog nye fæstere og traf bestemmelse om mulig eftergivelse af indfæste m. m., alt under forbehold af rentekammerets approbation, men der blev sjældent gjort indvendinger mod hans dispositioner. Tidligere havde revisionen gjort mange antegnelser til regnskabet, men efter Bangs overtagelse er antegnelserne kun få og går nærmest ud på at få fyldige oplysninger om enkelte af regnskabet poster.

For bønderne var det sikkert en stor fordel at have den mand boende iblandt sig, som havde bemyndigelse til på de fleste områder at træffe bestemmelse angående deres fæsteforhold. Før havde de nok haft Kjær at henvende sig til, men han skulle i mange tilfælde lade sagen gå videre til Langfeldt eller vel snarere til hans kontor, og det er som bekendt bedre at have et menneske at forhandle med end et kontor. Bang har haft forståelse af bøndernes kår, og han har vistnok haft personligt kendskab til de enkelte bønder og deres forhold, derom vidner hans udtalelser. Han kan f. eks. skrive om en fæstebonde, der ikke kan svare, hvad han skal, at han slider og slæber nok, men hans kone duer ikke.

Bang har de fleste tingdage bekendtgørelser at gøre og sager, der skal nærmere oplyses eller indankes for rettens afgørelse. Han er anklager, når fæstere har forset sig, men han er deres forsvarer, om

de af en eller anden grund bliver indstævnet for retten af andre. Han kan være en streng anklager mod dem, der har forbrudt sig mod datidens strenge sædelighedsbestemmelser, mod dem, som i drukkenskab indlod sig i slagsmål, og mod dem, der begik forbrydelser af anden art, men han er en god forsvarer for den, som af andre anklages for at have begået noget ulovligt, og han er altid til stede i sådanne tilfælde, for en fæstebonde kan ikke indstævnes for retten, uden at husbonden eller på kongens gods forvalteren også stævnes. Han kan være meget skarp over for modparten, og han er ikke let at sætte til vægs. Han er ikke alene forsvarer for fæstebønderne, men også for husmænd og andre, der bor på kongens gods, og han gør det på en sådan måde, at man har indtryk af, at han vil gøre sin pligt, såvidt det er muligt.

Angående Bangs personlige forhold skal oplyses, at han var ugift, da han kom til Ulkerup 1728, men inden der var gået et år, blev han gift med Catarina Marie Kjær. Hun er ofte gudmoder til bøndernes børn, så man kan regne med, at madam Bang, som hun blev kaldt, var vellidt af bønderne, der satte pris på, at forvalterens hustru ville vise dem den ære at bære deres børn til dåb. 1734 flytter Bang til Egebjerggaard, som han får i fæste for livstid, men med ret for ham til at opsigte fæstemålet. Hans hustru dør 1743 efter at have født ham 10 børn, hvoraf dog de 4 var døde før moderen. De to, et par smådreng, var døde samme år som moderen. Folk fik mange børn dengang, men børnedødeligheden var også stor.

Som tidligere nævnt regnes det næsten for nødvendigt, at en enke- mand hurtigt efter hustruens død gifter sig igen. Bang bliver også, inden der er gået et halvt år efter den første hustrus død, på Anneberg viet til *Ulrica Eleonora Schwane*³. Der har meget hurtigt efter Bangs komme til egnen udviklet sig et venskabsforhold mellem familierne Schwane og Bang. Hertil har det måske bidraget, at guds frygt har præget begge hjem. Det kan derfor ikke undre, at Bang søger sin anden hustru på Anneberg. Den store aldersforskel var ingen hindring, da det dengang var meget mere almindeligt end nu med sådan forskel. 1744 blev Bang udnævnt til kammerråd. Han dør pludselig 5. december 1760. Efter den mødrene arv, som børnene af første ægteskab får, må man vist regne med, at han efter datidens

forhold har været en velstillet mand, men da der nu var 15 børn, 9 i andet ægteskab, har hans enke vel næppe kunnet regne med at være i stand til at kunne forsørge børnene på anstændig måde, der- som hun ikke blev gift igen. I hvert fald gifter hun sig 5 måneder efter Bangs død med hans efterfølger *Jacob Hansen*, der meget hurtigt bliver kammerråd. Det er sandsynligt, at han har været på Egebjerggaard ved Bangs død. Måske har han været huslærer, men antagelig har han hjulpet Bang med arbejdet som forvalter, da han så hurtigt bliver udnævnt til hans efterfølger*).

Efter Schwanes død køber *Jacob Hansen Anneberg og Ellingegaard* med tilhørende bøndergods for 35.000 rdl.; da han vedbliver at være kgl. forvalter, får alle bønderne i Højby sogn i nogle år samme herre og husbond. Det varer dog ikke længere end til 1770, da Jacob Hansen sælger godset til *Henrich Rosted*, forvalter på Bidstrupgaard, for 46.000 rdl. Jacob Hansen og Ulrica flytter derefter tilbage til Egebjerggaard, og han vedbliver stadig som kgl. forvalter. I den tid, Jacob Hansen og Ulrica boede på Anneberg, voksede børneflokket til 17, idet Hansen og Ulrica fik 2 børn, en søn, født på Egebjerggaard, og en datter, født på Anneberg. Flere af de 17 børn nåede at blive landskendte, men her vil vi kun nævne de to, der gennem deres sønner fik stor betydning for vort land. Det var *Cathrine Marie* og *Susanne Christine Bang*. Cathrine Marie var konfirmeret, da familien flyttede til Anneberg, Susanne var et par år yngre. Disse to unge piger vokser altså op på Anneberg, men de må ikke have følt sig for store til at have med bønderne at gøre, skønt man dengang var tilbøjelig til at betragte bønderfolk som lavtstående væsener. De var begge meget benyttet som gudmødre for bønderbørn. Når der var tvillinger, kunne det ske, at de skulle bære hver sit barn. Cathrine Marie blev 1768 viet til daværende sognepræst på Odden *Johan Grundtvig*, og Susanne Christine blev 1770 viet til lægen *Henrich Steffens*. Vielserne blev foretaget på Anneberg. *N. F. S. Grundtvig* var en søn af det første ægtepar, *Henrik Steffens* af det andet.

I Højby har der formodentlig i hele det tidsrum, vi her behandler,

*) I »Fra Holbæk Amt« 1957 er det en trykfejl, at der side 59 l. 7 f. o. står 1767, det skal være 1761.

været en *selvejergård*. Vi hører intet om den eller dens ejer i de første år efter 1718, men i regnskab for det kgl. gods 1727 omtales et lejemål, som er begået på en proprietærgård i Højby tilhørende Peder Mandals enke. Da vi ikke senere hører om nogen proprietærgård, er det nok en bondegård, eller måske to, der er lagt sammen. Denne gård er købt af sognepræst Riber, der døde 1700. Da han købte den, har den hørt under Dragsholm. Efter Ribers død gifter hans enke sig med Peder Mandal, der var sognepræst i Glumsø og Bavelse. Efter hans død flytter enken tilbage til Højby, hvor hendes søn er degn, og hun bor så i den gård, som hendes første mand havde ejet, og som hun, eller i hvert fald familien, har beholdt. Peder Mandal solgte 1701 en mølle ved Lumsaas til ejeren af Anneberg, så Riber har nok også ejet den mølle, da han døde.

I årene efter 1727 bor en *Peder Lorentzen* i Højby, han hører ikke til bondestanden, da han tituleres Sr. Han har en tid enten haft kirke-tienden i forpagtning eller været en slags stedfortræder for rektoren i Roskilde, der havde fået overdraget retten til denne tiende. Om han en tid kan have boet på den omtalte selvejergård vides ikke, men har han haft tienden i forpagtning, ville det være rimeligt at regne med, at han havde noget landbrug. Han har dog nok ikke ejet gården, da det må være den, som degn Chr. Riber og medarbejder*) sælger til kaptajn *Friboe* 1738. Det er imidlertid kun en lille gård på ca. 4½ tdr. htk. Har der været 2 gårde lagt sammen, får Friboe måske kun den jord, som har hørt til den ene, medens jorden til den anden gård drives af en anden, men foreløbig kan intet sikkert siges herom. Friboe kom til Højby 1727. I de første 3 år bor han i et rytterhus. Det har dog ikke været et almindeligt rytterhus, for det er på 14 fag, og så har han endda rådighed over endnu et rytterhus. Huslejen er 5 rdl., men da huset er i dårlig stand, får han eftergivet et års husleje; det ene af husene blæser imidlertid om i 1728. Det er dog nok ikke det store. Der bliver indgået en overenskomst om, at Friboe skal opbygge det mod en godtgørelse af 20 rdl. 64 sk. Friboe er flyttet fra huset 1730, han skylder nogen husleje, men den vil han

*) Blandt medarbejderne var sognepræst Bechmann i Præstø, gift med en søster til degn Riber, og Jens Pedersen, søn af afdøde magister Holm og hustru Anna Cathrine Riber.

ikke betale, da han har ofret så meget på husene, at han mener, det kan gå lige op med huslejen.

Husene var jo ikke bygget ret solidt, og når lejerne skulle holde dem vedlige, blev det galt, når en lejer flyttede, og huset en tid kom til at stå tomt. Når Friboe flytter fra huset, skyldes det måske, at han 1730 blev gift med Schwanes steddatter jomfru *Anna Dorothea Wildenradt*. Måske har Schwane skaffet dem en bedre bolig end rytterhuset, men vi ved ikke, hvor de boede, indtil de 1738 købte gården i Højby. Kaptajn Friboe sælger 1745 gården uden besætning til Mr. Spleth, Veddinge, for 200 rdl. Besætning og inventar sælges også ved auktion og indbringer 250 rdl. Friboe er vel blevet forflyttet (forfremmet), og fru Friboe skal have lov at blive boende i gården i et par måneder. Friboe dør 1747, hvorefter enken gifter sig med generalmajor F. V. v. Schindel, der dør 1755. Hun flytter tilbage til Højby, idet hun af Mr. Spleth køber 2 gårde, men der var ingen avling til den ene. Den ene af gårdene må være den, hun før har boet i, men at der er 2 gårde, leder tanken hen på, at selvejer-gården har bestået af to sammenlagte gårde, der er blevet adskilte; i Spleths tid er de igen kommet under én ejer, men før han sælger gårdene til generalinden, har han solgt den ene gårds avling til degn Justesen. Hermed har vi forklaringen på, at der en tid har boet en generalinde i Højby. Hun har åbenbart længtes tilbage til Højby og til sin gamle gård. Hendes svoger, kammerråd Bang, yder hende et lån. 1758 har hun vistnok købt eller fæstet Asmindrup sogns kongetiende, hvorved hun bliver i stand til at holde en større besætning, og da hun havde to gårdes bygninger, var der plads til dobbelt kreaturhold.

Foruden kaptajn Friboe bor der nogle officerer og underofficerer i Højby, men de fleste er her vel kun en forholdsvis kort tid og har ikke haft større betydning for den fastboende befolkning. Der er dog foruden Friboe en officer, som må omtales, nemlig den tidligere nævnte løjtnant *Suchou*, der som kvartermester var her i Højby 1706, da han blev ægteviet i Højby kirke. Efter jordebogen over krongodset har han 1719 2 gårde i Højby i fæste, den ene har vel sagtens været øde og er så blevet lagt sammen med den anden. Gårdene har ikke været store, de har tilsammen kun godt 9 tdr. htk. Han bliver

birkefoged (også kaldet herredsfoged) 1730 eller -31 og virker som sådan til 1753, da han på grund af alderdom og svaghed efter kgl. tilladelse giver afkald på embedet til fordel for B. H. Mandix, der bliver hans efterfølger. Suchou har dog haft sin svigersøn, Anders Pedersen Lassen, som medhjælper i et par år. Det har nok været meningen, at han skulle have været hans efterfølger, men han døde 1751. Suchous formand som birkedommer hed Kierulf og havde i det sidste år, han levede, haft en gård i Tengslemark i fæste, tidligere havde han boet i Vig, men han har måske ikke kunnet klare sig der, for da han døde 1730, efterlod han sig ikke så meget, at det kunne dække hans gæld.

Suchous virksomhed som dommer er det ikke let at udtale sig om, men når hans domme bliver appelleret til højere ret, synes de ikke så sjældent at blive ændret. Det var vist ikke let at være birkedommer i de tider, for det var vanskeligt for ham at være helt upartisk. Det var næppe så slemt i Odsherred, som hvor han var udsat for at blive afhængig af en herremand, men stillingen som fæstebonde, selv om det var på det kgl. gods, synes ikke at være så let at forene med birkefogedembedet. Udtrykket fæstebonde er dog ikke helt rigtigt, for han var jo ikke ufri som bønderne, selv om han havde en gård i fæste. Men man synes, det måtte kunne føles pinligt at skulle fælde dom i en sag, hvor kammerråd Bang, der var hans nærmeste foresatte i hans egenskab af gårdfæster, var anklager, forsvarer eller part i sagen, og sådanne sager var nogle af dem, der hyppigst var for på tinget. Bang ønskede sikkert ikke, at dommeren skulle begunstige ham, men alligevel . . .

Når der var officerer i Højby, skønt der ikke længere var rytteri i Odsherred, skyldtes det, at bønderkarlene, som var udtaget til landmilitsen, skulle uddannes til soldater samtidig med, at de skulle arbejde som bønderkarle. Officererne kunne ikke have meget at bestille, for den meste tid af året indskrænkede øvelserne sig til et par timer om søndagen, så der var ikke noget i vejen for, at de kunne passe en anden bestilling ved siden af.

Bondens ufrihed

Bønderne havde engang været frie, og de fleste havde selv ejet deres jord og gård. Men når der var ufred i landet, og fremmede drog plyndrende gennem landsbyerne, eller der var misvækst, så der ikke blev føde nok til mennesker og dyr, havde bønderne svært ved at klare sig. De trængte til hjælp, og deres standsfæller var stillet som de selv og kunne ikke hjælpe. Så henvendte de sig til herremanden, der ikke var uvillig til at hjælpe, men forlangte noget til gengæld. Bønderne ejede kun deres jord og deres gårde. I vore dage ville de have kunnet få lån på ejendommene og selv bevaret ejendomsretten, men dengang måtte de gå ind på herremandens vilkår, og de gik ud på, at de skulle afstå deres ejendomsret til gårde og marker, men få lov til at blive på gårdene som fæstere. Til at begynde med ændredes deres kår ikke meget. De kom til at betale en afgift til herremanden, kirken eller kongen, hvem det nu var, som havde overtaget deres gårde, til gengæld gik deres skatter ned, og kom de et år til at mangle såsæd, kunne de låne den hos herremanden mod at betale den tilbage efter høst, dog måtte de betale lidt mere tilbage, da kornet normalt faldt i pris efter høst. Det så alt sammen meget rimeligt ud, så når en selvejerbonde kom i vanskeligheder, voldte det ham næppe store kvaler at gå over fra at være selvejer til at blive fæster. Det førte imidlertid til, at de efterhånden blev ufrie.

De måtte ikke rejse, hvorhen de ville. De var fæstere og skulle blive på den gård, de havde i fæste. Det var der rimelighed i. Ja, men deres sønner skulle også blive på godset og tage en gård i fæste. Det var måske knap så rimeligt, men dødeligheden var stor, især om

der kom pest eller krig. Så blev der ikke folk nok til gårdene, nogle blev øde. Det var ikke bare et tab for disse gårdes ejere, det var også et tab for landet. Så får godsejerne deres vilje. Bønderne bliver forpligtede til at blive på det gods, hvor de er født og hører hjemme. De var gået ind under godsets værn og var blevet vornede, og det var strafbart for dem at forlade det gods, hvor de hørte til. Derimod havde herremanden ret til at sælge en fæstegård, og så fulgte bonden og hans familie med, så han kom til at tilhøre et andet gods. Vi forstår, at så er der ikke langt igen, før bonden selv er herremandens ejendom; der kommer ganske vist forbud mod at sælge bønder, men forbudet blev overtrådt, og man så igennem fingre med det. Selv på krongodset kunne der ske noget, der lignede handel med bønderkarle.

Efterhånden er næsten alle bønderne blevet fæstere, men kun på Sjælland og Lolland-Falster med omliggende småøer var det strenge *vornedskab* blevet gældende. Både Christian II og Christian IV havde gjort mislykkede forsøg på at få det hævet. For Frederik IV lykkedes det, idet det blev hævet 20. februar 1702, men kun for dem, der var født efter hans tronbestigelse (1699), så foreløbig medførte det ikke større frihed, da småbørnene naturligvis måtte blive i hjemmet. Det værste var imidlertid, at Frederik IV året i forvejen havde indført landmilitisen, der hurtigt bevirkede indskrænkning i bøndernes frihed og førte til indførelse af stavnsbåndet 4. februar 1733. Det kom til at gælde for hele landet.

Soldaterne til landmilitisen skulle tages af bondestanden, og det blev pålagt godsejerne at sørge for, at der var det tilstrækkelige antal egnede bønderkarle til denne tjeneste. Da det var påbudt, at den, der forlod et gods, skulle have pas fra godsejeren, var det fristende for denne at nægte en dygtig karl pas under påskud af, at der kunne komme til at mangle det nødvendige mandskab til soldatertjenesten. Det var ulovligt at nægte en karl pas, når han ikke forlod sin plads i utide, men når en godsejer var bange for at komme til at mangle arbejdskraft, var det tit vanskeligt at få ham til at udstede pas, og da man under den store nordiske krig, der for Danmarks vedkommende sluttede 1720 (Elleveårskrigen), var bange for ikke at kunne få de nødvendige soldater, skred regeringen nødigt ind mod de

godsejere, som ikke ville udstede pas. Der var således ved at opstå et ulovligt stavnsbånd. Desuden havde godsejerne ved at kunne true en karl med at lade ham udskrive til soldatertjeneste fået et middel, hvorved de kunne skræmme ham til ikke at stå for stejlt på sin ret til at få pas. Karlene ville nemlig meget nødtigt være soldater, skønt tjenesten ikke var meget omfattende.

Soldaterne kunne blive ved at tjene på godsets bøndergårde. De skulle blot samles til eksercits 1 time om vinteren og 2 timer om sommeren hver eller hveranden søndag samt nogle dage om året til større øvelser. Men soldatertjeneste var forhadet. Hidtil havde man aldeles overvejende haft hvervede soldater, som folk ikke satte højt, og som man ikke ønskede at blive regnet lige med. Befalingsmændene var ikke blide i deres behandling af soldaterne. En soldat blev mere ufri, end han før havde været, og tjenestetiden var 6 eller 8 år, så det var ikke underligt, at man gerne ville undgå denne tjeneste.

Landmilitisen blev ophævet af Christian VI 1730, men den blev indført igen 1733, og nu blev den knyttet sammen med et *stavnsbånd* for unge mænd af bondestanden. Allerede 1731 var der indført en pasordning, der gav godsejeren ret til at lade en karl, som efter at have tjent i 8 år ikke var dygtig nok til at blive betroet en fæstegård, indrullere ved et af de hvervede regimenter eller ved flåden. En sådan ordning måtte i ikke ringe grad komme til at virke som stavnsbånd. Men man blev altså ikke stående herved. Godsejerne havde klaget over, at der skete mange rømninger fra godserne, og det var for en stor del disse klager, som førte til stavnsbåndet, hvorved det straks blev forbudt bønderkarle i alderen fra 14 til 36 år at forlade det gods, hvor de hørte hjemme, senere udvidedes stavnsbåndet og kom fra 1764 til at gælde fra det 4. til det 40. år. Soldatertjenesten kunne komme til at vare i 12 år, og hvis karlen efter de 12 års soldatertjeneste ikke ville overtage den fæstegård, som godsejeren ønskede, kunne han komme til at være soldat i yderligere 6 år. Man forstår, at nu var der ikke megen frihed tilbage for en mandsperson, som var så uheldig at være født inden for bondestanden.

Alle bønder i Højby sogn var fæstebønder i den tid, vi her dvæler ved. Selvejergården i Højby ejedes af folk uden for bondestanden. Men der er forskel på kongens bønder, som er de fleste, og bøn-

derne under Anneberg. De sidste måtte forrette *hoveri* til Anneberg eller Ellingegaarden, og da afstanden til en af disse gårde ikke var særlig stor, har de nok været ugedagsbønder, d. v. s. de havde hovdag mindst én dag om ugen og i den travle tid betydeligt mere. Hoveriet var ubestemt, de skulle gøre det arbejde, der blev forlangt, og de skulle selv medbringe heste og redskaber, når sådanne skulle bruges. Selv om deres eget korn trængte til at blive hjemkørt, måtte de lade det stå, hvis herremanden forlangte, at de skulle arbejde for ham. Herved blev de stærkere end kongens bønder mindet om deres ufrihed, men også kongens bønder var ufri. Vi kan bare tænke på dem, der blev solgt eller bortspillet sammen med deres gårde, som det skete syd for Lammefjorden, da ryttergodset her blev nedlagt. Odsherreds tidligere rytterbønder frygtede, at det skulle gå dem på samme måde, men det gik ikke så galt. De fik lov at blive almindelige fæstebønder under kronen, og de blev ved at være fri for hoveri indtil 1776, da kronen tilbagekøbte Anneberg og Ellingegaarden. Landsbyen *Ubberup blev da nedlagt* og dens jord lagt under Anneberg. Der blev derved mere arbejde på Anneberg, men det kom man nemt om ved. Kongen havde jo bønder nok, som kunne gøres hoveripligtige. Nu blev bønderne i Rørvig i hvert fald pligtige til at gøre hoveri på Anneberg, for de beklager sig derover. Bønderne i Ubberup fik lov at bygge på Asmindrup overdrev. Det kunne måske være en lille trøst for dem, men det har nok alligevel været strengt for dem at skulle forlade deres hjem og vide, at byens gårde og huse skulle jævnes med jorden. Nu var jo ellers den tid nær, da det gik mod bedre kår for bønderne.

Medens kongens bønder i Højby sogn var fri for hoveri, måtte de dele den personlige ufrihed med herremandens bønder. De måtte ikke forlade kongens gods, og de kunne ikke nægte at tage en gård i fæste, selv om de vidste, at det var en gård, hvor de ville få svært ved at klare sig. Det må dog siges, at der synes ved afslag eller fritagelse for indfæsteafgift og på anden måde at være givet fæsteren sådanne vilkår, at han havde udsigt til at kunne klare sig, hvis han var stillingen voksen. Ufriheden viste sig ikke mindst i, at en mand ikke kunne vide sig fri for at blive udtaget til soldatertjeneste, og at han var nødt til at blive på godset og arbejde ved landbruget, selv

om han havde mest udsigt til at skulle være indsidder, og hans familie blev nødt til at tigge for at opretholde livet. Det var så mørke udsigter, at vi forstår de mange, som rømte fra deres hjemstavn, men de blev dermed hjemløse og fredløse, de var *datidens flygtninge*. Ofte søgte de til København, hvor nogle blev sømænd på skibe, der gik i langfart, så var de kun udsat for pågribelse, når skibet kom i dansk havn, men deres familie kunne de ikke regne med at gense mere. Andre søgte at skjule sig, og det lykkedes for mange, men de blev eftersøgt, og fik man fat i dem, blev de ført tilbage og kunne vente straf, i enkelte tilfælde måske strafarbejde i nærmeste fæstning.

At man både på kongens gods og på de private godser regnede en *bondekarl for en værdi for godset*, kan man bl. a. se af de mange efterlysninger af de bortrømte og af de retssager, som føres mellem Anneberg og den, der står til ansvar for det kgl. gods, om personer, som begge parter gør krav på. Da amtskriver Langfeldt er fratrukket som bestyrer af kongens gods, ønsker han at få godtgjort sine udlæg i anledning af to sådanne processer. Det er i 1729, at Langfeldt skriver om dette, skønt processerne da forlængst er afsluttet. Han får ikke sine udgifter godtgjort, hvad rentekammeret begrundede med, at han har anlagt processerne uden ordre. Han hævdede, at amtmanden har pålagt ham at anlægge sag, men han skulle formodentlig haft ordren fra rentekammeret. At sagerne er gamle, ses af, at den ene drejer sig om en karl, som assessor Wildenradt, der døde 1723, skal have ført fra det kgl. gods og bemægtiget sig til soldat for *sit* gods. Karlen har vist været soldat i 3 år, men efter processens afslutning kom han tilbage til kongens gods. Dommen må altså have fastslået, at karlen tilhørte kongens gods, men karlen har vel næppe fået erstatning for de 3 års soldatertjeneste. Processen havde kostet 20 rdl. Den anden sag angår en mand, der hedder Lars Hansen. Han er rømmet fra kongens gods og har fået et hus i Hønsinge på Wildenradts gods i fæste. Han er altså ikke rømmet ret langt og er let at finde. Langfeldt stævned ham til at vende tilbage til kongens gods, hvad han også gjorde. Wildenradt anlagde nu sag mod Langfeldt for at få manden tilbage. Ved hjemstedstinget får Langfeldt medhold, men sagen går til landsting og højesteret, hvor birketingsdom-

men blev underkendt, og ved højesteret blev Langfeldt dømt til at betale Wildenradt 74 rdl. Derimod er der ikke i regnskabet nævnt nogen erstatning til Lars Hansen, det vedrøte jo heller ikke statsregnskabet, men han har vel snarest ikke fået noget. Birketingsdommen gik ud fra, at Lars Hansen frivillig havde forladt huset i Hønsinge, medens landsting og højesteret ikke finder bevis herfor. Det var også nok så som så med frivilligheden, for der var sendt vogne til flytningen fra kongens gods. Når der på det tidspunkt kunne blive tale om sådanne retssager, skønt der ikke dengang var stavnsbånd, var det, fordi de omhandlede personer var født inden Frederik IV's tronbestigelse, altså var vornede. Den sidste dom er vistnok fældet i henhold til en forordning af 21. februar 1702, der siger, at en vorned er fri, når han utiltalt har været fra godset i mere end 10 år, og Lars Hansen har boet i Hønsinge i lidt over 10 år.

Vi vil også kort omtale sagen om *Svend Pedersen* (udførligere omtalt i art. »Grundtvigs mødrene slægt« i »Fra Holbæk Amt« 1957). Sv. Pedersen var født på Anneberg gods i et hus i Hønsinge. Hans fader var skåning og havde aldrig været vorned. Sv. Pedersen opholder sig på det kgl. gods. Men der må være nogen, som har fundet ud af, at han må være vorned til Anneberg, hvorfor fru Vibeke anlægger sag mod ham og mod Herlof Kjær, der er fuldmægtig for amtsskriveren, som bestyrer det kgl. gods. Det er i den tid, fru Vibeke er enke, men det er nok Schwane, som står bagved. Han har ikke tid at vente på rettens sendrægtige afgørelse, men sammen med to mand tager han til Lille Egebjerg, hvor Sv. Pedersen tjener, og får ham med tilbage til Anneberg. Fru Vibeke vinder vistnok sagen, men amtsskriveren anlægger sag mod Schwane for ved selvtægt at have tvunget Svend Pedersen til at forlade sin plads. Schwane får en del besvær med sagen. Sv. P. løb fra Anneberg, men blev fanget og ført tilbage. Schwane har slået ham med en kæp, så blodet flød. S. P. flygtede igen, og der gik et årstid, inden retten fælder dom i sagen mod Schwane. Dommen kendes ikke. Schwane, der ved sit giftermål med fru Vibeke er blevet ejer af Anneberg, har i mellemtiden stævnet 4 andre vornede til at møde for retten. De var rømte og mødte ikke. Det er ikke meget sandsynligt, at de bliver fundet. Skal det lykkes at få de rømte tilbage, sker det gerne ved, at man får op-

spurgt, hvor de opholder sig, og henter dem tilbage. Der er på tinget tit efterlysning af rømte personer, men det er vist sjældent, at sådan efterlysning fører til de rømtes tilbagevenden eller pågribelse. Efterlysningerne fortsætter gennem hele stavnsbåndstiden. De fleste efterlysninger er vel nok fra det kgl. gods, men det er jo også det største.

I en rømningssag fra det kgl. gods bliver den rømtes fader indblandet. Det drejer sig om en karl, der hedder Niels Jensen og tjener løjtnant Suchou i Højby. Han er indskrevet blandt reservemandskabet og regner vel med at skulle være soldat. Han deserterer imidlertid, og det antages, at hans fader, Jens Madsen i Siddinge, har været ham behjælpelig. Forsigtig har han ikke været, for han har ladet folk forstå, at han ville til København for at prøve på at blive garder. På tinget bliver afhørt vidner både fra Højby og Siddinge, og det oplyses, at han efter at have forladt pladsen i Højby er set på sin faders gård i Siddinge den 11. april 1733, og her har han fået, eller taget, en hest at ride på. Nogle mener at have set ham på vejen til København, og morgenen efter rejste hans fader til København. Det har vist været aftalt, at de skulle mødes hos en mand, der hed Niels Hansen, og som boede ved vejen på »Broen«, det er rimeligvis Vesterbro. Her traf de også hinanden og blev der i 3 nætter og sov i samme seng. Faderen har formodentlig enten ment at kunne hjælpe sønnen eller at få fat i hesten, så han kunne få den solgt. Han har næppe turdet tage den med tilbage. Han har købt hesten i Egebjerg sogn samme dag, som sønnen om aftenen red til København. Hesten kom ikke tilbage. Faderen oplyser i retten, at sønnen er på Jægersborg og er antaget til garder i major Geddes kompagni. Jens Madsen oplyser også, at sønnen havde et pas, men han ved ikke, hvem der har udstedt det, eller om det er lovligt. Jens Madsen skal også have givet sønnen nogle penge, som han havde fået for et svin. Både Jens Madsen og sønnen bliver stævnet til at møde for retten 3. juli 1733. Sønnen mødte ikke, hvorfor sagen mod ham udsattes i 14 dage. Bang kræver faderen dømt til at bøde 40 rdl., og dersom han ikke har noget at betale med, bør han gå en måned i Bremerholms jern (i lænker) for hver 10 rdl. Dommen over begge bliver afsagt 21. august, men kendes ikke. Formodentlig har hverken Jens Madsen eller sønnen være til stede, for Jens Madsens hustru begærer udskrift

af dommene og af sagens akter. Måske har det været meningen at appellere til landstinget.

30. juli 1751 lader Schwane efterlyse som rømte af reservemandskabet brødrene Hans og Mads Jacobsen samt Peder Jensen. De bliver efterlyst fra prædikestolen. Peder Jensen havde tjent eller arbejdet på Ellingegaarden, og det var blevet ham betroet at passe kreaturerne, medens ladefogeden var i København. Det ser ikke ud til, at der var været andre husdyr på gården end nogle svin og en hoppe. Kvæget har vel været på græs. Schwane får bud om, at det ikke står ret til på Ellingegaarden. Han tager straks dertil, men der er lukket. Hans kusk tager imidlertid et vindue ud, kravler ind ad det og lukker sin herre og hans ledsagere ind. I Peder Jensens kammer fandt de hans skrin åbent og tomt. I ladefogedens kammer kan de ikke komme ind; men da Schwane har forladt gården og har ladet kusken og en mand, der var kendt på gården, blive tilbage for at ordne det forsømte og påse, at intet blev stjålet, fandt de nøglen til ladefogedens kammer. De åbnede døren og gik ind. Her fandt de en nøgle, så de kunne komme ind i en stue, hvor de fandt ladefogedens kiste opbrudt. Kusken sendte nu den anden mand til Schwane for at meddele dette. Schwane kørte straks igen til Ellingegaarden og fandt, at der af ladefogedens kiste var stjålet 50 rdl.

De rømte vender ikke tilbage, men bliver for rømningen dømt til at skulle anholdes, hvor de træffes, hjemføres til Anneberg og straffes i nærmeste arresthus i 8 dage på vand og brød. De skal tilhøre godset, rette sig efter de kgl. forordninger og betale sagens omkostninger. For tyveriet, som Peder Jensen sigtes for, kan dom ikke fældes endnu, da han ikke har haft nogen forsvarer, men den sag kan optages senere. Der er formodentlig ingen af de rømte, som godvillig vender tilbage, og det er mest sandsynligt, at de ikke bliver fundet.

13. marts 1739 efterlyser Bang 7 unge mænd af reservemandskabet som bortgåede siden Mikkelsdag fra kongens gods. En af dem tjente hos Bang selv, en anden hos Michel Andersen i Højby. Den ældste er 19 år, den yngste 14 år. De skal efterlyses på kirkestævne. Vi kan forstå, at det er et stort antal, der flygter, når det på mindre end et halvt år drejer sig om 7 fra det kgl. gods i Odsherred. Det

er vel nok især dem, der flygter, som regner med at skulle være soldater, hvis de bliver på godset. De 7 var alle hørende til reserve-mandskabet. Det er selvfølgelig også dem, der snarest bliver efterlyst, for kommer de ikke tilbage, skal forvalteren skaffe andre, og der er ingen, som er villige, så det skal ske ved tvang. Man må være tidlig på vej med at få dem indrullerede, når en af dem kun er 14 år; det var også tidligt for ham at skulle klare sig som flygtning, men han har vel været sammen med nogle af de andre, så de har kunnet være ham til nogen hjælp.

1734 hører vi, at en 16-årig er rømt fra Anneberg gods, men det oplyses ikke, om han var indskrevet til soldatertjeneste. Det var i hvert fald en anden, som i 17—18 års alderen var rømt. Han var indskrevet i kaptajn Friboes kompagni, men var født i Nykøbing, så det er tvivlsomt, at han var stavnsbundet til Anneberg; men mange karle kendte vel ikke lovene, så de kunne gøre indsigelse, når de blev udtaget til soldater, selv om de egentlig ikke tilhørte godset. Hvordan skulle de kende lovene? Mange af dem kunne ikke læse, og selv om de kunne, havde de næppe lejlighed til at se en lov. På kirkestævne blev love og forordninger bekendtgjort, men det var jo ikke til at huske enkeltheder, så den karl, der ikke havde venner, som kunne hjælpe ham, var på mange måder ude af stand til at gøre sin ret gældende.

1732 hører vi, at en efterlysning efter flere personer fører til, at én af dem melder sig, men det er før stavnsbåndets indførelse, så hans forbyrdelse, hvis man kan tale om en sådan, består blot i, at han har forladt godset uden pas. Han bliver heller ikke straffet, men Bang tilbyder ham plads hos løjtnant Suchou, hvis han ikke straks selv vil tage en anden plads på det kgl. gods i herredet. Men han vil godt tage pladsen hos Suchou, dog vil han først tale med sine forældre.

Ved en retssag om rømning 1732 har de sagsøgte, der er vornede til Anneberg — altså født før 1699 — blot taget plads hos henholdsvis provst Nyegaard i Højby og pastor Grønberg på Odden. De er altså lette at få fat i, og man forstår ikke, at det kan være nødvendigt med et sagsanlæg. Men Schwane har indstævnet dem for birketinget, han har tillige indstævnet pastor Grønberg, fordi han

har taget den ene i sin tjeneste. Mærkelig nok synes provst Nyegaard ikke at være indstævnet. Det skyldes måske venskabet mellem Schwane og Nyegaard. Der er også indstævnet vidner, for det skal bevidnes ved vidneudsagn, at de pågældende er vornede til Anneberg. Det synes, som om man ikke har kendt til at fastslå en persons fødested eller slægtsforhold ved dåbsattester, for ved foretagelse af skifte efter en afdød bliver arvingernes slægtskab også fastslået ved afhøring af vidner. Det bliver oplyst, at begge de to anklagede er født på Anneberg gods. Der var vist ingen af dem mødt, og sagen blev udsat i 14 dage. Derefter oplystes, at den ene af dem igen havde indfundet sig på Anneberg gods, hvorfor dom frafaldtes for hans vedkommende. Derimod kræves der dom over den anden, der hedder Anders Pedersen og er født i Svinninge, Asmindrup sogn, hvor hans stedfader bor. Derfra var han kommet til Højby præstegård som tærsker, men han har før tjent et år i Gudmindrup. Ved vidneudsagn blev det oplyst, at han i påsken havde været i kirke i Højby. Han har tilsyneladende intet gjort for at skjule sig, og markarbejdet var næppe begyndt, da sagen blev anlagt, så der var rimeligvis ikke andet arbejde at få end det tærskearbejde, han havde taget, så man forstår, at det er let at komme galt afsted og blive kaldt rømningsmand. Han kaldes ved det andet retsmøde for landsoldat, og det kan bidrage til, at der bliver taget så hårdt fat. Han skulle jo have bedt om tilladelse til at tage plads uden for godset, men den havde han måske ikke fået. Der siges intet om, at han har forsømt sin soldatertjeneste.

Vi vil omtale endnu en sag, hvor den indstævnede er blevet i samme by, men har forladt sin plads i utide. Schwane har til tingdag 7. maj 1756 indstævnet landsoldat *Christen Hansen* og fæstebonde på præstens mensalgård i Gudmindrup *Johan Danielsen*. Vidner er også indstævnet og afhøres. Det oplyses, at Chr. Hansen fra han var en lille dreng, men dog kunne køre plov (køre et par af hestene, som var spændt for ploven), han kunne vel være 8—10 år, har opholdt sig på Schwanes gods, for hvilket han også er landsoldat. For 14 dage siden havde han forladt sin plads hos Jacob Pedersen, Gudmindrup. Han havde taget sit tøj med sig. Det skete om aftenen, da han havde fodret af, og han var gået ind på præstens gods hos Johan

Danielsen. Schwane havde ved sin tjener, der havde et par vidner med, forlangt at han skulle vende tilbage til godset, men han ville ikke tilbage. Johan Danielsen havde sagt, at han tænkte at skulle have nogen hjælp af ham i sin svaghed, da han havde hans datter og var så godt som hans eget barn. Efter denne udtalelse må Chr. Hansen være Johan Danielsens svigersøn, og man formoder, at Chr. Hansen har været et forældreløst barn, som Johan Danielsen har taget sig af. Chr. Hansen erkendte, at det forholdt sig, som vidnerne havde forklaret. Ved et senere retsmøde forklarer han, at Johan Danielsen var syg og ikke kunne komme. Dommen lyder på, at Chr. Hansen straks skal indfinde sig hos Jacob Pedersen og betale til ham og herskabet (Schwane) et halvt års løn, 4 rdl. 4 mk., for ulovlig bortgang af tjenesten. Johan Danielsen skal betale dobbelt så meget og erstatte den skade, der er sket ved Chr. Hansens bortgang. De skal endvidere betale sagens omkostninger med 2 rdl. inden 15 dage. Selv om vi forstår, at det var galt af Chr. Hansen at forlade sin plads i utide, kan det gøre os ondt for disse mennesker. De kan vel næppe betale det, som de er dømt til, men det værste er, at Chr. Hansen stadig var bundet til Schwanes gods, medens hans kone formentlig var på præstens. Hun kunne jo nok flytte hen til *ham*, men de har vel tænkt, at de skulle have haft hendes forældres gård, men det kan altså ikke lade sig gøre. Johan Danielsen og hans hustru dør begge 1758 som almisselemmer i fattighuset i Højby. De har haft 3 børn, men de to er døde, kun datteren, der er gift med Chr. Hansen, overlever dem.

Man synes, at Schwane og Schow måtte have kunnet enes om en ordning, så Chr. Hansen havde fået mensalgården i fæste.

Denne sag siger os noget om, hvorfor præsterne tit købte huse og jord, når der var noget at købe. Det har været nødvendigt for at få arbejdskraft. At bønderne ikke havde megen personlig frihed, er let at se.

I 1755 har Bang en sag for retten mod Jacob Jacobsen fra Nygaard. Han var rømmet for anden gang og ført tilbage af udsendte mænd. Efter første rømning var han blevet straffet med vand og brød i Nykøbing arrest, så efter den anden rømning har han sikkert fået en meget hård straf. Den sidste gang havde han ladet sig hverve som soldat. Måske har han tænkt på den måde at undgå at blive ført tilbage.

Et eksempel på, hvor omhyggelig man er med at sikre sig de stavnsbundne drenge, ses af en skrivelse fra Bang til justitsråd Munthe. Det drejer sig om en dreng, der tjener hos en af kongens bønder i Klint, og som er fyldt 9 år dér, altså på kongens gods, som han dermed tilhører. Han er søn af en kirkehusmand i Nakke. Det hus, som husmanden bor i, må tilhøre Nykøbing kirke, for efter Bangs skrivelse er det kirkeværgen i Nykøbing, der skal bevise, at drengen er fyldt 9 år på kirkegodset, hvis han vil kræve ham tilbage, men »det kan han ikke«, skriver Bang. Drengen har en broder, som Bang ikke ved besked med, men er han på kongens gods og er fyldt 9 år, gælder det samme for ham.

Man kunne også drive lidt tuskhandel om de stavnsbundne, hvilket fremgår af en skrivelse fra amtmand Barner til provst Hyphoff i Nykøbing. Det drejer sig om en karl fra kongens gods i Højby sogn. Byfogeden og provsten har ønsket at få ham, for at han kan blive gift med en enke på en lille gård, som tilhører Nykøbing kirke, mod, at enkens søn, en dreng på 12 år, bliver givet til kongens gods. Denne handel godkendes, når drengen med biskoppens og amtmandens pas bliver overdraget til kongens gods.

Da forvalter Rosted har købt Anneberg, køber han tillige en lille bondegård, som har tilhørt Nykøbing kirke og er beliggende i Ubberup. I købekontrakten er anført, at »med gården følger tvende enkes sønner, Lars Jensen, gl. 18 år, og Jens Larsen, 12 år, hvilke er født på stedet«. En sådan udtryksmåde vidner tydeligt om, at drenge og karle betragtes som en handelsvare. Gården var mere værd, når der med den fulgte en dreng og en karl.

Bønderne måtte heller ikke handle med, hvem de ville. I 1737 er der en retssag, fordi nogle fiskere fra Nordsjælland har købt korn og solgt varer i Odsherred. Byfogeden lader på købmændenes vegne en del beboere indstævne, og de kommer vel til at betale nogle bøder, men det hindrer vist ikke, at der bliver handlet en del uden om Nykøbing købmænd. Det er sandsynligt, at købmændene, som bønderne skulle handle med, har været lidt knebne med prisen på det, bønderne havde at sælge, så det betalte sig at sælge til andre. Denne handel foregår nok mest ved Kattegat-kysten.

Det var også en slags form for ufrihed, når det blev pålagt bøn-

derne, at de skulle lade deres hjemmelavede vadmæl farve hos en farver i Kalundborg, fordi han havde fået eneret på dette arbejde i Odsherred. Bønderne omgik bestemmelsen, for han klager over, at de lader det farve i Holbæk. Han lader ved kirkestævne bekendtgøre, at han har indleveringssted i Vindekilde og Nykøbing, og at han tillige har oprettet et sådant i Grevinge sogn, og han advarer mod at lade farve i Holbæk.

Bøndernes økonomiske forhold

Den, der ikke kan klare sine pengesager, bliver afhængig af sine kreditorer. Dette gjaldt naturligvis også for fæstebønderne. De var alle ufri, men ufriheden blev større, når de ikke kunne betale skatter og landgilde (den årlige afgift til godsets ejer) til den fastsatte tid. Havde de gæld til deres købmand, blev de også afhængige af ham, for han krævede naturligvis sit tilgodehavende, og så kunne de blive nødt til at lade ham få noget af det korn, som de selv havde brug for. Det førte igen til, at de kom til at mangle såsæd, som de så måtte bede godsejeren eller den kgl. forvalter hjælpe dem med.

Der var mange af bønderne, som i al den tid, de havde gård i fæste, både stod i restance med afgiften af gården og stod i gæld til en købmand i Nykøbing. Indtægterne var små, så det var næsten ikke til for den, der var kommet i gæld, at komme ud af den. Derfor er de unge bange for at overtage en fæstegård, som er gammel eller forsømt med vedligeholdelse, og hvis besætning er ringe. Kommer han i gæld fra begyndelsen, kan han få den at trækkes med lige til sin død. Det er nemlig meget vanskeligt at få en gård til at give overskud, og for den, der har gæld, er det dobbelt svært.

Kunne man ikke på anden måde få fæstere til en gård, kunne man tvinge en karl eller husmand til at tage en gård i fæste, men denne hårdhændede fremgangsmåde synes ikke at være anvendt i Højby sogn, i hvert fald ses det ikke af regnskaberne for det kgl. gods i Odsherred i årene 1718—70. Derfor kan der selvfølgelig godt engang imellem være lagt et sådant pres på en karl, at det nærmede sig til tvang. Man kunne f. eks. true ham med soldatertjeneste, hvis

han nægtede at tage gård i fæste, og der kan være noget, som kan tydes i den retning. På en tingdag bekendtgør Bang således, at 4 gårde kan fås i fæste, men der melder sig ingen liebhavere. Når Thomas Nielsen, Tengslemark, 1719 overtager en gård i Nyrup, som var tilsagt hans søn, og sønnen i stedet får faderens gård i Tengslemark, er det nærliggende at tænke, at Thomas Nielsen har tænkt, at han bedre end sønnen kunne magte gården i Nyrup. Den tidligere fæster af denne gård måtte forlade den på grund af armod.

Når en ny mand som fæster overtog en gård, fulgte formandens restancer egentlig med, og var de store, er det forståeligt, at der ikke godvilligt meldte sig fæstere til en sådan gård. Men da staten eller godsejeren ikke var interesseret i, at en fæstebonde fik så hårde kår, at han ikke kunne klare sig, blev der gerne på en eller anden måde givet lempelser. I almindelighed skulle den ny fæster betale en sum (indfæste) ved overtagelse af fæstet, men var gården vanrøgtet eller restancerne store, fik han afslag i denne sum eller blev helt fri for indfæste. Undertiden blev han også fri for formandens restance, og i enkelte tilfælde kunne han endog blive fri for skatter og afgifter i en kortere tid, et halvt år eller lidt mere. På kongens gods var det forvalteren, der aftalte dette med den nye fæster. Selvfølgelig skulle hans bestemmelser godkendes af højere myndigheder, men det blev de vist næsten altid, i hvert fald i Bangs tid. Det var således meget vigtigt, at forvalteren var en mand, der kendte bøndernes kår og kendte den enkelte gård, så han nogenlunde kunne skønne, hvad man med rimelighed kunne kræve af den mand, som skulle have den i fæste. Forvalteren måtte heller ikke være for eftergivende over for bønderne, så der blev for lidt udbytte af godset. Var han ikke stillingen voksen, ville det blive til skade for begge parter.

Den store nordiske krig, der sluttede 1720, havde medført store skatter, hvad der vel nok har bidraget til, at en stor del af bønderne var forarmede, da deres stilling blev ændret ved, at der ikke længere skulle være rytteri i Odsherred. De bliver nu fri for at have en rytterboende i gården eller i et hus i dens nærhed; de bliver fri for rytterholdspenge og kommer under lignende forhold med hensyn til afgifter som kronens bønder andetsteds. Deres vilkår bliver næppe ringere end før, snarere bedre. Som tidligere omtalt blev deres redu-

cerede hartkorn forhøjet noget, og landgildeydelsen retter sig efter denne forhøjede hartkornsansættelse, men den ligger betydeligt under den ansættelse, som var sket ved matriklen af 1688.

Når det alligevel kniber for mange af bønderne at betale, hvad de skal, hænger det sammen med de efter forholdene høje skatter, og at mange står i restance fra den tid, da de betalte rytterholdspenge. Disse restancer bliver ført i flere år. Efterhånden bliver nogle af dem betalt, medens andre vel aldrig bliver betalt. I 1720 bliver 5 gårdmænd i Højby sogn sat fra deres gårde på grund af armod, og andre har store restancer, så det er tydeligt, at det var en krisetid for bønderne.

Afgifterne bestod mest i korn, men kongens bønder i Odsherred må også levere nogen halm til hærens heste, og der er nogle bønder, som står i restance hermed. Det er i og for sig ikke underligt, at det kan volde vanskelighed at få halm til sådan levering, hvis høhøsten ikke har været god, for kornhøsten var ikke stor, og det gælder nok både for halm og kerne, så der blev ikke mere, end der var brug for til gårdens besætning. Sidst på vinteren var det tit småt med foderet.

Når det stod så dårligt til med gårdmændene, kan det ikke undre, at der var mange *husmænd*, som skyldte huspenge (husleje). Når gårdmændene havde det småt, blev der arbejdsløshed blandt husmænd og innsiddere, for så stræbte gårdmændene efter at undgå at have daglejere, når det ikke var strengt nødvendigt. I årene efter 1720 er det kun få fæstebønder, som bliver sat fra deres gårde på grund af fattigdom, vel gennemsnitlig kun én om året i Højby sogn, og restancerne bliver også knap så store, så der synes at være en lille, men meget langsom fremgang. Derimod synes der ingen fremgang at være for husmændene. Flere huse bliver ledige, og det er ikke let at få dem bortfæstede.

I 1725 er der 2 gårdmænd, som bliver sat fra deres gårde. Den ene af dem er den tidligere omtalte *Lars Skaaning* i Højby, som ikke alene bliver dømt til at have sit fæste forbrudt, men til *at arbejde i jern* ved vand og brød i nærmeste fæstning, til han får betalt, hvad han skylder. Sådan straf til den bonde, som ikke kunne klare sine forpligtelser, var på den tid ikke ualmindelig på ryttergodset i Syd-

sjælland, og langt senere (1755) bliver en gårdfæster på Dragsholm gods idømt 1 års arbejde i nærmeste fæstning, fordi han er kommet i så stor gæld til godset, at hans bo langtfra kan dække den. Når der bliver faret så hårdt frem mod ham, er det nok, fordi hans broder har anlagt sag mod ridefogeden og herskabet på Dragsholm. Vreden over dette sagsanlæg kommer så til at gå ud over hans broder*). Men loven var altså sådan, at en fæstebonde, som ikke kunne betale, hvad han skulle, kunne idømmes så hård straf, hvis hans herskab krævede det. Fæstningsarbejdet var en så hård straf, at mange døde, inden de var færdige med afsoningen, andre kom ud, men havde lidt så meget, at de aldrig forvandt det.

På kongens gods i Odsherred er en sådan straf ikke almindelig, men når fuldmægtig Kjær kræver Lars Skaaning straffet efter loven, skyldes det sikkert, at han regner med, at Lars Skaaning, da han forstod, at han ikke kunne blive på gården, har søgt at beholde noget af besætningen og måske også noget af indboet ved at få det ført til sin svigersøn, Christen Rasmussen i Stenstrup, der hørte under Anneberg gods. Ved vidneafhøring er det blevet oplyst, at Lars Skaaning har haft større besætning året før, men det lykkes ikke at overbevise ham om noget ulovligt på dette område. Men mistanken bevirker, at han kræves straffet for gælden, som han ikke kan betale. Da der kun er en lille besætning, og indboet er meget simpelt, kan man godt tænke, at noget er bortført. På den anden side ville det nok have kunnet oplyses, om meget værdifulde ting var ført bort. Retten tog ikke hensyn til, at Lars Skaaning bad om mild dom og undskyldte sig med, at både han og hans hustru var gamle, han var 72 år, og de havde ikke haft råd til at holde den nødvendige hjælp, derfor var gården blevet forsømt. Har de to gamle mennesker mest gået ene på gården, er det ikke så mærkeligt, at det gik galt. Lars Skaaning skylder 92 rdl., dem kan han ikke betale, så han bliver vel sagtens sendt på strafarbejdet, som han næppe holder til ret længe.

Navnet Skaaning, som Lars ikke er ene om, viser, at skåningerne endnu ikke betragtes som udlændinge. De er ikke svenskere, selv om svenskerne har taget Skåne fra os. Der har været flere skåninger,

*) »Fra Holbæk Amt« 1959, side 117.

som har slået sig ned i Højby sogn. De havde naturligvis gode danske navne, men dem glemte man, som man glemte, hvad en håndværker hed, for man kaldte ham efter hans håndværk, så vidste alle, hvem han var. Det samme gjaldt, når man sagde Lars Skaaning, men man måtte have fornavnet med, både fordi der var flere skåninger, som der kunne være flere smede og flere huggere (tømrere), og fordi fornavnet var det egentlige navn, som vedkommende var blevet kaldt, fra han var barn. Efternavnet blev det først nødvendigt at bruge, da han blev bosiddende, for at han ikke skulle blive forvekslet med andre. Så længe han var ungkarl, kunne man f. eks. sige Hans Hansens Jens, men når han selv fik børn, blev det for indviklet at fortsætte på den måde, så måtte man sige Jens Hansen, og hans søn blev Jens Hansens Hans, for han var opkaldt efter farfaderen.

Den langsomme fremgang i 1720'erne fortsætter vistnok i 1730'erne, det kan synes underligt, da kornpriserne var lave, og man ellers regner, at i hvert fald de første år i trediverne var kriseår for landbruget. I 1735 bliver også flere af kongens bønder i Odsherred fradømt deres gårde, men deriblandt er ingen fra Højby sogn. Det kan naturligvis være tilfældigt, at der netop det år ikke var nogen fra Højby sogn, men man har indtryk af, at det går nogenlunde for de fleste. Selvfølgelig er der nogle, som ikke kan klare sig. Om Jacob Nielsen i Højby skriver Bang, at »konen er slet, og manden har tabt modet. Egentlig skulle han ikke have lov at blive ved gården, men der er ingen, som vil fæste den, da den er brøstfældig«. I 1733 bliver Jacob Nielsen dog sat fra gården. Derimod får Jens Andersen i Nygaard lov at blive siddende til sin død, skønt han har store restancer. Bang skriver om ham, at »han slæber nok«, men det går altså ikke strålende.

Som tidligere nævnt var 1733 *et misvækstår*. Bønderne fik nogen hjælp, hvor de var hårdt ramt, det gælder for bønderne i Staarup. I de andre byer i sognet har det vel så ikke været værre, end at man er kommet over det, uden at der er sket varig skade. Det kunne ellers ske i misvækstår, at høsten næsten slog helt fejl. Man må dog ikke tro, at bønderne er ved at blive velhavende. De små beløb, der fordres af en fæster i indfæste, viser, at den tidligere fæster sjældent har været i stand til at efterlade en vel vedligeholdt gård med god besæt-

ning. Nej, han har haft nok at gøre med at klare det mest nødvendige, men han kommer fra gården på sømmelig måde. Det er heller ikke så mange, der skal hjælpes med såsæd.

En fæstebonde kunne altid få den nødvendige såsæd til låns af gårdens ejer, for blev marken ikke tilsået, kunne bonden ikke svare landgilde, og besætningen ville blive forringet, så ejeren kom til at lide stort tab. Men bonden måtte efter høst betale kornet tilbage, og da kornet som oftest var billigere efter høst, end det havde været om foråret, måtte han erstatte forskellen, så det var uheldigt for bønderne, om de i større udstrækning skulle låne såsæd. Rentekammeret ser heller ikke med velvilje på, at der undertiden skal ydes så store forstrækninger med såsæd, at godsets egen beholdning ikke slår til, men der må købes såsæd til bønderne. Det behøvede ikke at være forvalterens skyld, at kornet slap for tidligt op. Det var nok hypigere, fordi rentekammeret havde krævet for store leveringer af ham i korn eller penge, så han ikke havde været i stand til at beholde så meget, at der blev nok, dersom mange af bønderne trængte til hjælp. Rentekammeret pålægger ham imidlertid at lade bønderne vide, at de skal sørge for at have tilstrækkeligt korn om foråret. Det er dog tvivlsomt, at det hjælper.

Fra 1740 synes det igen at blive ringere for bønderne. Allerede 1742 må mange have såsæd, men det skyldes måske, at høsten har været dårlig i nogle af sognets byer, for det er kun i nogle byer, at det er galt (Staarup, Sonnerup og Holmstrup), medens der i Højby slet ikke er nogen, som låner såsæd, og i 1745 er der kun 5 bønder i sognet, som ikke har såsæd nok. Men i 1746 kommer trængselstiden på grund af *kvægsygen*. Den har vi omtalt foran, og vi så, at de, hvis besætninger var ramt, fik nogen hjælp, men det slår ikke til. I dette og de følgende år må flere gårde bortfæstes, uden at den ny fæster skal betale indfæsteafgift, og mange skal hjælpes med såsæd. Den værste krise synes dog at være ovre for gårdmændene omkring 1750, hvorimod der dette år er to husmænd i yderste armod, og deres huse kan ikke bortfæstes. I de følgende år synes det at gå fremad. 1758 er der kun 8 bønder på det kgl. gods i Odsherred, som forstrækkes med såsæd. Så godt er det ikke de følgende år, men det synes dog at gå nogenlunde til sidste halvdel af 1760'erne, da

igen flere gårde må bortfæstes uden indfæste, og for andre er indfæsteafgiften så lille, helt ned til 2 rdl., at man forstår, at gården har været i en ringe forfatning.

Som tidligere nævnt skulle kongens bønder levere et vist kvantum *halm til hærens heste*. Det kunne ikke blot være vanskeligt at undvære halmen, det kunne også være besværligt at levere den, hvad der fremgår af følgende: Den 17. januar 1744 var for birketinget en sag angående halm, som af kongens bønder i Odsherred var leveret til oberst Falkenskjold og ritmester Plessen i Kalundborg. Det drejer sig om 54 læs til Falkenskjold og 59 læs 21 lispund til Plessen. Et læs regnes her til 24 lispund à 16 pund eller 192 kg, det var vist ellers mere almindeligt at regne et læs til 32 lispund. Det er jo meget små læs efter vore begreber, men det kan godt være, at hestene ikke kunne trække mere. Hestene var små, trævognene var tunge, og vejene var dårlige. Man var kørt hjemmefra søndag den 10. november 1743. Hvor man er blevet samlet, oplyses ikke, men det er vel nok sket, inden man kørte ud af Odsherred. Det fremgår af vidneudsagnene, at vejret var godt, da man kørte hjemmefra, men om natten henimod dagry kom der lidt regn, som dog ikke gjorde skade, da læssene var dækket med dækkener. Næste dag (mandag) og natten derpå var vejret godt til henimod kl. 2 om morgenen. Da de om tirsdagen i dagningen kom til Kalundborg, anmeldte forvalterens fuldmægtig til oberst Falkenskjold, at halmen var kommet, og han bad om, at den måtte blive modtaget. Falkenskjold svarede, at den skulle blive modtaget, når regnen hørte op, og vandet var blæst noget af læssene. Men da det havde været tørvejrr i 1½ time, faldt det i med meget stærk regn.

Efter at regnen var stilnet noget af, bad de obersten om at tage mod halmen, men det nægtede han. Fuldmægtigen ønskede nu, at to mænd af Kalundborg magistrat skulle tage syn over halmen. Dette gjorde de i oberstens nærværelse, men han erklærede kun at ville modtage den halm, der var tør, hvorfor han forlangte, at den våde skulle plukkes af knipperne, hvad fuldmægtigen ikke ville gå ind på, da den afplukkede halm ville blive nedtrådt i skarnet og ikke blive til nytte. Han ville derimod lade de våde knipper tagrive og levere det som var tørt. De kom dog ikke overens om dette. Fuld-

mægtigen rådførte sig med borgmesteren om, hvorledes man skulle forholde sig, men så kom oberstens kvartermester og sagde, at dersom de ville lade sig afkorte 10 rdl. (et læs regnedes til 1 rdl.), ville oberstens part af halmen blive modtaget. Hertil svarede fuldmægtigen nej og gik til obersten selv, der erklærede, at han ville have de 10 læs halm, for han kunne ikke føde kongens heste med penge.

Så kom ritmesterens vagtmester. Han forlangte også at få lov at afkorte for 10 læs på den leverance, som ritmesteren skulle have, hvortil fuldmægtigen igen svarede nej. Men nu råbte bønderne, at de hellere ville give de 20 læs halm end vente længere med at køre hjem. Halmen blev nu modtaget, uden at noget knippe blev forskudt eller noget af den løse halm bortkastet. I vidneudsagnene er der nogen uoverensstemmelse m. h. t., om den våde halm blev lagt for sig selv. Der er også andre små afvigelser, men ikke af større betydning. Søren Nielsen fra Højby vidnede, at obersten havde sagt til ham, at han ikke kunne bruge den våde halm til andet end til at strø under hestene med.

Fra Odden synes der at være betalt 5 rdl. (eller 10), men om det er for afkortningen er ikke klart. Så meget kunne det vel ikke blive, at Odden skulle betale. De får i hvert fald kvittering for det betalte. Niels Pedersen fra Lille Egebjerg vidner, at han af Bang har været sendt med et brev til oberst Falkenskjold, hvorpå han skulle have skriftligt svar tilbage. Han havde afleveret brevet til obersten 6. november. Da denne havde læst brevet, sagde han, at han ikke havde tid at svare forvalteren skriftligt, men Niels Pedersen skulle hilse forvalteren og sige, at om han leverede halmen næste mandag eller tirsdag, skulle den blive modtaget.

Bang fremlægger på tinge kvittering fra obersten for 49 læs og fra ritmesteren for 49 læs 21 lispund 10 pund, men obersten har taget forbehold m. h. t. 10 læs, som endnu ikke er leveret, og kvitteringen fra ritmesteren er for 10 læs mindre, end han har modtaget.

Bang fik tingsvidne (udskrift) angående det i retten passerede. Sagen går vel sagtens til rentekammeret, som vel må se at få en afgørelse. At halmen ikke duer til hestefoder, når den lægges våd i hus, forstår man, men bønderne, som har leveret halmen, kan jo ikke gøre for det.

Blandt bøndernes afgifter var *tienden*, der, som tidligere omtalt, leveredes i kærven, hvad der kunne volde store ulemper. Vi har hørt, at Schwane lod tillyse på tinge, at kornet ikke måtte køres hjem, før negene var talt. Schwane havde ingen ret til tiende i Højby sogn, men de, der skulle have tienden her, var næppe mindre nøjeregnende. Både konge- og kirketiende blev i hvert fald en tid ved offentlig auktion bortfæstet eller bortforpagtet til den højstbydende, som naturligtvis ville søge at få det mest mulige ud af denne forpagtning. Det kan under disse vilkår ikke ventes, at bønderne bliver skånet.

Medens kirketienden i det meste af det tidsrum, vi her har med at gøre, er tillagt rektoren ved Roskilde skole, har kongetienden været overdraget til Duebrødre kloster i Roskilde. Om dette gælder for hele tidsrummet eller for en kortere periode, vides ikke, men 1742 lader ridefogeden for nævnte kloster Højby sogns kongetiende bortfæste ved offentlig auktion, der afholdes i en gård i Nykøbing. Købmand Birch blev højstbydende og fik den vist i livsfæste for en årlig afgift af 44 tdr. 4 skp. rug og 48 tdr. byg, men han betaler desuden nogen indfæsteafgift. Sandsynligvis har hans afdøde fader haft samme tiende i fæste.

Den ældre Birch har også en tid haft kirketienden i forpagtning eller fæste, for ved en auktion 1726 fik han den overdraget for gennemsnitlig 125 tdr. korn om året, det må vel være 125 tdr. byg. Da her ikke tales om nogen indfæsteafgift, kan vi måske heraf få hjælp til at skønne lidt om, hvor meget der blev høstet i sognet. Kirketienden er en tredjedel af den samlede tiende, der altså kan sættes til 375 tdr. Da købmanden skal lade kornet tærskes — så får han også halmen — og da han også har beregnet sig nogen for-tjeneste, får vi ikke det normale høstudbytte af bondejorden ved at gange afgiften med 10, det ville være blevet 3750 tdr. eller omtrent 6 tdr. pr. td. htk. bøndergods i sognet. Vi må regne med, at købmand Birch har vurderet det til at ligge noget højere, men da hans søns fæsteafgift af kongetienden efter auktionen 1742 ligger betydeligt lavere, selv om vi regner med indfæsteafgift, skal vi næppe regne med, at gennemsnitshøsten er ret meget mere end 7 tdr. pr. td. htk.

Ved denne beregning er der regnet med ca. 650 tdr. htk. bønder-

gods i sognet. Hovedgårdsjord såvel som præste-, degne- og kirke-
jord var tiendefri. En middelstor bondegård kan sættes til 6 tdr. htk.
Der kan altså på en sådan gård kun regnes med en normalhøst på
ca. 42 tdr. korn. Når bonden får betalt tiende, landgilde og skatter,
og har ydet degnen en tredjedel tiende i forhold til den, som han
skal svare til præsten, bliver der ikke meget at sælge, når han skal
have mel og gryn til eget brug og have nok til såsæd. Det siger sig
selv, at der ikke kan blive noget af betydning til husdyrene, de må
klare sig med hø og halm, når de ikke kan gå ude. Præst og degn
skulle jo også have lidt hjælp til føden, den såkaldte *småredsel*, det
kunne være en gås, en høne eller nogle æg. Man var nødt til på
gården at stræbe at klare sig med gårdens egne produkter, for der
var ikke meget at få penge for. Man kunne måske have et par ung-
stude, som kunne sælges, når de blev voksne. Fede dem magtede
man vel sjældent, det måtte køberen, ofte en herremand, sørge for.
Nogle lam var der i almindelighed at sælge, for man havde jo ikke
så få får, og lammekødet spiste man nok sjældent selv, men klarede
sig med kødet af de får, der skulle slagtes. Småredsel var oprindelig
en slags tiende, for man havde ikke alene skullet yde kirken tiende
af korn, men også af andre produkter, f. eks. var der også kvæg-
tiende. Det hele beløb sig efter provst Nyegaards opgørelse i 1738
til 100 rdl. årlig. Efter reformationen havde kongen (staten) først
taget bispetienden og senere kirketienden. Da kongen havde taget
bispetienden, som herefter kaldtes kongetiende, var det meningen,
at han skulle lønne de ny biskopper, og der kunne nok være blevet
et klækkeligt beløb til hans kasse alligevel, men vi har i Højby sogn
et tydeligt eksempel på, hvordan det gik. Da man syntes, at Sjællands
første lutherske biskop, *Peder Palladius*, fik for lille løn, gav man
ham indtægterne af Højby sognepræsteembede samt kirketienden
mod, at han skulle holde en kapellan til at passe præstetjenesten.
Derved kunne staten beholde, hvad den havde tilegnet sig, og biskop-
pen fik en passende lønforhøjelse. Kirketienden var bestemt til kir-
kens vedligeholdelse, men da man skønnede, at det kunne gøres for
et mindre beløb end det, som kirketienden indbragte, tilegnede staten
sig også den, hvorefter den blev solgt eller bortfæstet, hvis man
ikke gav den bort til et formål, som man mente, staten skulle støtte,

men som der ikke var midler til i kongens kasse. Den, der købte eller fik kirketienden, skulle holde kirken vedlige, men de fleste kirkeejere, som de blev kaldt, tænkte mest på at få noget til sig selv; og det er der vel ikke så meget at sige til, det var jo for udbyttets skyld, staten havde lagt beslag på kirketienden; men resultatet blev til stor skade for kirkerne, der ikke sjældent blev holdt dårligt vedlige.

Højby kirkes tiende var ved et kgl. »Skøde- og Mageskifte-Brev« af 1. august 1688 tillagt Roskilde skoles rektor med 4 hørere (lærere) tillige med kirkens landgilde. Denne ordning varede til 1754, da kongen selv antog sig tienden, dog fik rektoren i stedet en sum penge, medens kongen for det øvrige ville vedligeholde kirken. Rektoren kunne naturligvis ikke selv komme og tælle negene på Højby sogns marker, og han kunne heller ikke godt selv bruge de neg, der tilfaldt ham, men det var der andre, som kunne, når der blev holdt auktion over den, som foran omtalt.

Vi har før hørt, at Lars Smed i Højby blev indstævnet for birkeetinget, og det var ikke for det gode. Han kom også galt afsted med et par købmænd i Nykøbing. De havde på det tidspunkt, det var 1747, forpagtet både konge- og kirketienden. Lars Smed havde høstet rug på Højby bys tyrejord. Hvordan han har fået brugen af den, er ikke godt at vide, da det vel næppe var ham, men en af gårdmændene, som havde bytyren, og brugen af tyrejorden fulgte tyren som betaling for at have den. Men Lars havde ikke blot høstet rugen, han havde også hjemkørt den »uden købmændenes vidende eller samtykke og uden forudgående tælling eller tiendes erlægelse efter loven«. Han blev derfor stævnet til at møde for tinget, hvad han også gjorde. Han bad om anstand i 14 dage, hvad han også fik. Sandsynligvis har han bedt om de 14 dages udsættelse af sagen for at få Bang til at føre sagen for ham. Han var husmand på kongens gods. Bang har formodentlig ikke villet påtage sig dette, fordi han tidligere havde optrådt som hans anklager, men han havde givet Frederik Jensen i Høve, der må have været retsmyndig og tit optræder på tinget, fuldmagt som smedens forsvarer og har vist bedt ham om at sørge for at få sagen forliget. Den drejer sig ikke om store ting. Men det tager tid, inden man når til forlig. Snart forlanger

den ene part udsættelse, snart den anden. Smeden nægter ikke, at han har taget rugen hjem. Der var ialt 4 travere og 10 neg, men kun 3 travere og 10 neg var indhøstet. Da han trængte til foder, blev han nødt til at tærsk 13 neg. Af det indhøstede havde han givet tiende. Men for at undgå pengespild tilbyder han at betale 2 rdl. ialt, omkostninger indbefattet. Det vil den tilstedeværende købmand, som også repræsenterer den anden, ikke gå ind på, for processen har efter hans mening allerede kostet 3 rdl. 4 sk., og han vil også have betaling for, at han 3 gange har måttet rejse til tinget. Desuden kræver han, at Lars Smed skal betale 4 mk. til herredets fattige. Smeden erklærer, at han er en fattig mand, som ikke har råd til at føre proces. Han siger, at han har været i Nykøbing og bedt om at få den omtvistede rug talt, og han havde i købmand Birchs hus fået det svar, at han kunne indhøste sin rug og siden ved lejlighed levere tienden deraf, som også er sket.

Da han bliver spurgt, om han, før han indhøstede rugen, havde ladet to mænd optælle den, svarede han, at hvis det er fornødent, vil han for retten fremskaffe dem, der har bundet og hjemkørt rugen, og han vil endog bevise, at han har taget af den bedste rug til tiende, men han tilstod, at der ikke var andre til stede, da han indhøstede sin sæd, end de, der havde været med at opbinde den. Købmand Svane, som var tilstede, og som ikke må forveksles med kommerceråd Schwane, erklærer, at han har ikke givet Lars Smed lov at hjemkøre tienderugen, og han vidste intet om, at smeden havde begæret sådan tilladelse. I det hele optræder købmand Svane meget skarpt, og han vil ikke tillade, at sagen bliver udsat længere. Alligevel giver retten 14 dages udsættelse. Formodentlig får købmand Svane bekræftelse på, at Lars Smed har været i Birchs gård og fået tilladelse til at hjemkøre rugen, for ellers må man undre sig over, at han indgår på forlig omtrent på de vilkår, som smeden havde tilbudt. Forliget lyder på, at Lars skal betale 2 rdl. samt bøde 1 mk. til de fattige. Sagen har stået på fra 22. september til 15. december.

Det var jo ikke alene tiendeyderne, som benyttede kirken, det gjorde husmænd og indsiddere også. Så var det rimeligt, at de også skulle betale derfor. Det må rektor Schnabel i Roskilde have ment, for i 1727 sagsøger han en del af dem for resterende kirkeskat. Det

er dog muligt, at det drejer sig om betaling for faste *stolestader*. Mange steder skulle der nemlig betales for stolestader, hvor de betalende så skulle have første ret til siddeplads. Den tidligere rektor i Roskilde har vist været lemfældig med at kræve sådanne småydelse, men Schnabel viser ingen eftergiveness. Som vi senere skal se, anlagde han sag både mod provst Nyegaard og kommitteret Schwane angående landgilde af kirkejord. Han vil heller ikke finde sig i, at husmænd og indsiddere ikke betaler det, som her kaldes kirkeskat, men vel nok oprindeligt har været betaling for ret til stolestade.

Af de indstævnedede mødte kun *Lars Aakelund* fra Stenstrup. Han erklærede, at han ville gerne betale, når han fik anvist fast stolestade i kirken, men det havde han hidtil ikke fået, hvorfor han fordrerede sig frikendt. Hans Byssing, Nykøbing, der var mødt på Schnabels vegne, erklærede, at Lars Aakelund skulle betale, selv om han ikke havde fået stolestade. Lars Aakelund svarede, at han lige så ofte har måttet stå på kirkegulvet og høre prædikenen, som han har kunnet få plads i stolene. Hertil svarede Byssing, at det kan ikke bevises, og at L. Aa. måske kun fremfører det for at blive fri for at betale 8 sk. De øvrige indstævnedede forpligtedes til at møde om 14 dage.

Da sagen kom for tinget igen, mødte løjtnant Suchou for *Hans Møller*, der er blandt de indstævnedede. Løjtnant Suchou er endnu ikke blevet birkefoged. Han hævder, at han er Hans Møllers husbond, da H. M. bor i en af de gårde, som Suchou har i fæste, og da han giver tiende af begge sine gårde, mener han, at hans tjener, H. M., bør frikendes. Byssing vil ikke godkende, at H. M. kan kaldes løjtnantens tjener, fordi han bor på den ene af hans gårde. Da Suchou ejer Højby mølle, er H. M. antagelig bestyrer eller forpagter af den. Møllen var ikke bygget på jord, som hørte til nogen af de gårde, som Suchou havde i fæste, men på en anden gårds jord, men man kunne nok eje en mølle, selv om man ikke ejede jorden, hvorpå den var bygget, og heller ikke havde den i fæste.

2 af de andre indstævnedede var mødt og erklærede, at de ville gerne betale, når de fik anvist stolerader. Byssing spørger, hvorfor de ikke vil betale denne lille sum. De måtte hellere betale ligesom andre end spille penge på proces. De svarede, at de ikke havde penge, da de andre betalte, men de erkendte, at de var blevet mindet

om, at de skulle betale. De øvrige indstævnedede var ikke mødt, men der må vel så være en del, som har betalt. Bysing kræver, at alle skal betale, også Hans Møller, 8 sk. for hver person. Beløbet synes lille at føre proces om, men det var slet ikke så lille for en mand, der sad småt i det, og det gjorde de fleste. For mand og hustru blev det 16 sk. om året, det var vel næsten, hvad 16 kg rug kostede. Heraf kunne bages ikke så lidt brød, og i de dage skønnede man på brødet. Det kunne man ikke undvære, derimod kunne man undvære at få smør på det, hvis det var nødvendigt, og det var det nok ikke så sjældent.

Birketingsdommen kendes ikke, men sagen gik til landstinget, hvor dom blev afsagt 4. maj 1729. Den går ud på, at husmænd, inderster eller pebersvende, hver for sig og familie ialt skal betale til kirken en halv mark danske om året fordelt på 4 kvartaler. Det fremgår tillige af dommen, at kommerceråd Schwane ved birketetinget har tilbudt at betale dette for sine undergivne, men modpartens sagfører har kun villet modtage sådan betaling med reservation, hvorfor rektor Schnabel tilpligtes at betale sagens omkostninger ved hjemting og landsting med 12 rdl. til kommerceråd Schwane og forvalter Bang. Da Schnabel vel også må betale sine sagførere, går der vel ét års afgift af husmænd, indsiddere og pebersvende i sagsomkostninger. Det falder lidt underligt for os, at pebersvende nævnes i den sammenhæng, men det betyder nok omrejsende handelsmænd, der falbød urtekræmmerevarer o. lign.

Selv landhåndværkere, som vist i almindelighed var de bedst stillede blandt husmænd og indsiddere, og som derfor skulle betale *kopskat* (hovedskat), 1 rdl. for hver person, altså 2 rdl. årlig for et ægtepar, havde svært ved at udrede skatten. Mange af dem står i hvert fald i restance for 1719. Vi får deraf at vide, at der i Højby var en smed, en skrædder, en skomager, en hjulmand og en møller. Det var jo ikke alle håndværkere, som måtte bo på landet. Her har vi vel de mest almindelige. Også i de andre byer er der håndværkere, som ikke har fået betalt denne skat.

Det har åbenbart været svært næsten for alle af bondestanden at betale den skat, som de var ansat til, men staten trængte til penge, og når hartkornskatterne ikke slog til, måtte man finde på andre

skatter. 1762 fandt man på en såkaldt *ekstraskat*, hvorefter enhver person over 12 år skulle betale 8 sk. månedlig, det var 1 rdl. om året, men man mente vel, at det ville blive lettere at få pengene ind ved månedlig indbetaling. Vi forstår, at der regnes med, at børn over 12 år er i stand til at udføre så meget arbejde, at det ikke alene kan dække udgifterne til deres føde og klæder, men at der også kan blive noget til staten. At børnenes arbejdskraft tit blev udnyttet mere end godt var, er temmelig givet, og de måtte meget tidlige tage fat. Alle skulle gøre, hvad de kunne.

Præsterne skulle for hver måned indsende *skattelister* over dem, der skulle betale denne skat. Det er kun ganske få, der i første omgang bliver fri. Efter de første af disse lister er der kun 7, som intet kan fortjene, og 18 almissemønstre samt 5 børn over 12 år. Disse 5 børn er der vel sagtens noget i vejen med, så de ikke kan sættes til arbejde. Efterhånden vokser tallet på dem, som ikke kan betale. Men staten vil ikke miste skatten, hvorfor man viseligt bestemmer, at andre skal betale for dem, der ikke selv kan. Det bliver de få i sognet uden for bondestanden, nemlig: Sognepræsten 32 sk. om måneden, degnen 16 sk., kapellanen 12, mølleren i Nygaard 8, 2 skoleholdere og en fuldmægtig på Klinteværket hver 4 sk. Det er naturligvis foruden deres egen skat. Skoleholderne bliver senere fri for at betale for andre, de havde vist også nok at gøre med at betale for sig selv. Det drejer sig i disse lister kun om beboerne på kongens gods. På de private godser skulle godsejeren opkræve og indestå for *deres skat*, som boede på hans gods.

Man har også noget, som kaldes *indsidder- og folkeskat*. Den rammer sådanne, som bor til leje hos husmænd, og husmænd eller andre ikke-tiendeydere, som holder folk. Lars Smed i Højby må betale for sin søn, der arbejder hos ham som svend. Han holder også pige, som han må betale for. En mand i Borrevangshuset holder pige, og der er enkelte andre, som må betale folkeskat.

Mølleren i Nygaard holder også folk, men pastor Schow mener ikke, at han skal betale folkeskat, da han selv passer møllen, så hans folkehold vedrører avlingen. Der er nogen jord til møllen. Men han bliver vist ikke fri for folkeskat. Indsidderskat betales af nogle få, især kvinder. Schow skriver 1762, at næsten alle indsidderne er

uformuende, gamle og svage. De kan kun fortjene lidt. Blandt dem, der kan betale, nævnes *Ellen Væverpige* i Højby. Da hun nævnes flere gange, må hun vist være anset for velstillet. Man har nok anset væverhåndværket for indbringende, men der skulle næppe ret meget til for at blive anset for velstillet. Da Ellen dør et par år senere, er det kun små beløb, der tilfalder de umyndige arvinger, ingen af dem får 3 rdl., men det oplyses ikke, hvor mange myndige arvinger, der er. Det er dog mest sandsynligt, at der ikke har været meget over en halv snes rdl. at dele. De umyndige får kun godt 7 til deling, men de får ikke lige meget.

1763 skriver Schow, at det er umuligt for indsidderne at betale indsidderskat, så længe de skal betale ekstraskat. Han omtaler deres suk og gråd over skatten, og skriver, at de kan ikke betale, uden de skal stjæle.

Vi må også omtale *saltskatten*. En forordning bestemte i 1768, at hver person over 12 år skulle betale 2 sk. hvert kvartal i stedet for told af fremmed salt. Der bliver udarbejdet lister over sognets beboere og over, hvor mange personer manden i en gård skal betale for. Dette må præsten have hjælp til. Sognefogeden og en mand fra hver by (ofte oldermænd) hjælper til med udarbejdelsen af disse lister.

Listen over ekstraskatteydere for 1768 har i rubrikken for fattige: 106, der betaler 4 sk. om måneden, og 107, som intet kan betale. De på Anneberg gods er ikke ført her, så antallet af sognets fattige har været betydeligt større.

Når hensyn tages til de små indtægter, forstår vi, at skatterne har været meget trykkende. Selv om man også i vore dage kan tale om, at skatterne ikke er retfærdigt fordelt, var det meget værre dengang. En skat på hver person var mange gange værre for den fattige end for den rige, men den gav vel nok et ret godt udbytte, for der blev jo mange til at betale, selv om den enkeltes beløb ikke var stort, og der var nogle, hos hvem man intet kunne få.

Medens indsidderne undertiden ikke kunne få til livets ophold uden tiggeri og vel nok ikke sjældent led nød, var de *husmænd*, som havde ret til at holde en ko og nogle får, betydelig bedre stillet. De kunne vel også tit holde en gris, og da deres afgifter var små, for

det meste kun et par rdl. om året, kunne de i almindelighed få det til at gå, hvorfor det nok kunne hænde, at en mand foretrak at være husmand fremfor at få en øde og dårlig gård i fæste. Men det var næppe alle husmænd, der kunne få lov at holde ko, snarest var det kun dem, der boede i de gamle fæstehuse, medens de, der boede i rytterhuse og i nyere fæstehuse, kun kunne holde ko, hvis gårdmændene af velvilje ville give dem lov til det, og så har de vel endda måttet betale for græsning. De, der boede i et hus på 3—4 fag, havde vel heller ingen plads til en ko, så det bliver et stort antal, der lever under sådanne vilkår, at nøden aldrig er langt borte.

På gårdene kan det også være fattigt, men så længe en mand kan få lov til at blive på gården, kan han også få føden, for hvad enten det er kongen eller en herremand, der ejer hans gård, er de nødt til at hjælpe ham så meget, at gården bliver holdt i drift, for ellers kommer det til at gå ud over dem selv. Bliver en gård øde, er det altid et tab for ejeren. En fæster kunne derfor føle en vis tryghed ved at vide, at han blev hjulpet, hvis han blot kunne klare sig nogenlunde. Dette forhold var vel medvirkende til, at mange bønder ikke ønskede nogen ændring i de tilvante forhold, da reformer kom på tale.

Der har til tider været ikke så få øde gårde i Højby sogn, det kan også ske, at der mangler fæster til en gård i det tidsrum, vi her behandler, men det er nok sjældent, for befolkningstallet stiger nok lidt, og da de fleste af de gårde, som i tidligere tid var blevet øde, har fået deres marker lagt ind under andre gårde, og da der sjældent oprettes nye gårde ved deling af gamle, er der i reglen fæstere nok, når der bydes dem rimelige kår. Og på kongens gods synes man at have været villig til betydelige lempelser over for en ny fæster, som skal overtage en ringe gård.

En øde gård betyder ikke, at markerne ligger udyrket hen, men at der ingen beboere er på gården. Dens marker dyrkes oftest midlertidigt fra en eller flere andre gårde. En sådan midlertidig ordning blev i mange tilfælde varig, men på kongens gods blev man ved i jordebøgerne at benytte de nedlagte gårdes numre; det er derfor ikke sjældent, at der til en gård hører to numre, altså er to gårde lagt sammen. I andre tilfælde er en øde gårds marker blevet delt

mellem to eller flere gårde, men i jordebogen nævnes dens nummer ved disse gårde, idet der skrives: halvdelen, tredjedelen eller hvor stor en del, det nu er, af det eller det nummer.

Det sker også, at en gård bliver delt, men i det tidsrum, vi her har med at gøre, kun sjældent, og kun ved, at en fæstebonde med herskabets samtykke afstår det halve af gården til sin søn, og selv beholder den anden halvdel. Så har begge familier arbejde og udkomme og en vis selvstændighed. Når faderen dør, kan det ske, at sønnen overtager hele gården, men der kan også blive ved at være to gårde.

I regnskaberne over det kgl. gods findes nogle oversigter over arvekapitaler, som er efterladt til umyndige børn. Heraf ses, at det er meget få, som ved deres død efterlader sig ret meget. I de fleste tilfælde drejer det sig kun om nogle få rdl. til deling mellem arvingerne. Den største arv i de 15 år, 1752—66, er efter Nicolai Thomsen, Tengslemark, og hans hustru. Arven efter hver af dem udgør ca. 100 rdl., efter møllerkonen i Nygaard er der ca. 55 rdl. Ellers er der ikke mange, som efterlader sig over 10 rdl. Men det må bemærkes, at vi af disse foretegnelser ikke får oplysninger om arv, hvor arvingerne er fuldmyndige. Vi kan dog vist af oplysningerne slutte, at det i de tider er sjældent, at der er ret meget at arve efter folk af bondestanden; de, der har klaret sig bedst, har sørget for et godt udstyr til børnene. Stort mere kunne der næsten ikke nås. Var gården i god stand, når en mand døde, kom sønnen blot til at betale så meget mere i indfæste, om han skulle overtage den.

Der kunne være enkelte, som havde nogle få rdl. på kistebunden — banker og sparekasser kendtes ikke —, men i almindelighed måtte man være tilfreds, når man kunne svare, hvad man skulle, og få føde og klæder.

Ved indberetninger om præstekaldenes indtægter 1757 klager næsten alle præsterne over forringelse af offeret, og nogle anfører, at det skyldes bøndernes ringere kår. Det var ikke mærkeligt, at kårene blev ringere, for jorden blev mere og mere udpint, skatterne var store efter omstændighederne, og bøndernes virkelyst var sløvet. Der var ikke håb om fremgang og bedre tider, så slår man sig til ro, lader alt gå, som det er gået før. Man forstår slet ikke, at jorden

kunne dyrkes anderledes, og at man selv kan have nogen skyld i de dårlige forhold. De mange vil i hvert fald ingen forandring have, og forholdene hindrer den enkelte i at forsøge noget nyt. Man er nødt til at fortsætte på den gamle maner, men lidt fornøjelse skal man have, så slår man sig løs ved at holde drikkegilder engang imellem, for det er rart at komme ud af den daglige trædemølle, og det kan bedst ske ved en rus. Enkelte forvovne, ikke så helt få, rømmer hjemmefra, men de mange bliver, fortsætter som deres forældre, kårene bliver ringere, jorden giver mindre, flere skal leve af den. Sløvheden er så stor, at bønderne ikke kan se, hvad der tjener til deres eget vel, da reformvennerne kommer med forslag til forbedringer. Bønderne er bange for forandringer, tror, at de kun bringer ulykke. De er bundet af gammel sædvane, af fattigdom, af deres gårdes ejere og bundet af hverandre. De kunne ikke råde sig selv til det bedre. Det måtte være andre, der bestemte, hvordan det skulle være, og hvad de skulle gøre, for at det kunne blive bedre.

De fleste herremænd forstod ikke, hvad der var i vejen, selv om de nok kunne se, at det ikke var godt, som det var. De troede ikke, at bønderne duede til andet liv end det, som de levede. De mente, at bønderne måtte være under tvang, for de duede ikke til frihed. De forstod ikke, at det var, fordi ansvaret var taget fra dem, at de var blevet sløve og uden fremdrift.

I Højby sogn var der kun én herremand, d. v. s. den ene afløste den anden, men det var samme gods, de havde, Anneberg-Ellingegaard. De blev vist ikke rige, selv om de naturligvis havde helt anderledes kår end bønderne. Schwane har næppe tjent nogen større formue i de 38 år, han var godsets ejer, og hans efterfølger, svigersønnen Jacob Hansen, blev kun på Anneberg i 8 år, før han solgte godset og flyttede tilbage til Egebjerggaard, som han igen fik i fæste. Han var nok blevet noget længere, om han havde haft fordel af det, selv om han ganske vist får betydelig mere for godset, end han selv havde givet. Det gik i første række ud over bønderne, at de fik for lidt ud af deres jord, men i anden række kom det også til at gå ud over ejerne, de fik også for lidt ud af deres bøndergårde, og hoveriet var i virkeligheden ikke billig arbejdskraft, som de troede. Det gik også ud over staten, for når de mange var fattige, blev det kun små

beløb, der kom ind i skat, selv om man søgte at presse disse fattige til at yde mere, end de vel formåede.

Heldigvis var der nogle godsejere og andre uden for bondestanden, der så, at en afgørende ændring af landboforholdene var en nødvendighed både for bønderne og for hele samfundet. Det er ikke opgaven i dette skrift at komme ind på denne sag, men vi vil lige nævne, at den næstældste af kammerråd Bangs børn, *Oluf Lundt Bang*, der blev justitiarius i Hof- og Stadsretten, var en af dem, som ivrigt tog del i arbejdet for bondestandens frigørelse. Det er sandsynligt, at erfaringer fra hans barndom og ungdom, hvor han lærte bøndernes kår at kende både ved selvsyn og ved, hvad han hørte af sin fader, har været medvirkende til, at han klart gik ind på reformvennernes side.

Vi må også her under omtalen af bøndernes økonomiske kår nævne, at bønderne ikke måtte overlade en anden at dyrke et stykke af deres jord. Vi har et eksempel på dette i Højby sogn, idet vi af tingbogen får oplysning om, at *møller Anders Pedersen*, Nygaard, er anklaget af Bang for at have sæet på Jens Andersens jord, også i Nygaard, 3 stk. med havre, 1 stk. med boghvede og 2 stk. med rug. Både mølleren og Jens Andersen er fæstere på kongens gods, men alligevel kræver Bang mølleren til at have sit fæste forbrudt, sæden forbrudt, og så skal han desuden betale sagens omkostninger. Mølleren beder om tilgivelse, men Bang forlanger dom, og den bliver afsagt 16. september 1729. Dommen kendes ikke, dog bliver mølleren vistnok fradømt sit fæste, men får det igen. Han har formodentlig fået en akkord, så han kunne beholde møllen, og hvad dertil hørte, men han og andre har fået klarhed over, at man skal holde sig fra andres jord. Jens Andersen synes der ikke at være skredet ind imod. Han havde jo også forbrudt sig ved at leje sin jord ud, men han ejede næppe så meget, at han kunne betale en bøde, og Bang har vel ikke ønsket at sætte ham fra gården. Med mølleren var det en anden sag, for han kunne betale.

Vi kan også nævne, at den stavnsbundne i almindelighed kunne købe sig fri, men et fribrev kostede så meget, at det kun var meget få, som kunne skaffe så mange penge. Der regnedes vist med ca. 40 rdl. for et fribrev, når det skulle betales, men Schwane udstedte

nok undertiden et fribrev til en mand, der i en årrække havde været i hans tjeneste.

Vi vil slutte dette afsnit med at omtale en mand af bondestanden, som var blevet velhavende, men det er næppe som fæstebonde, men som ladefoged. Han hed Jens Andresen, men blev kaldt *Jens Ladefoged*, fordi han havde været ladefoged på Ellingegaarden. Det må vel have været en god bestilling, for da der efter hans død i 1740 skal holdes skifte efter ham, oplyses det, at han har overgivet provst Nyegaard 600 rdl., for at han skulle gøre dem frugtbringende. Madam Nyegaard har omtalt dette for nogle kvinder, da Jens Ladefoged blev ligklædt. De har selvfølgelig bragt det videre. Bang får det at vide, og da det er ham, der skal forestå skiftet, fordi ladefogeden ved sin død boede i et hus på kongens gods i Højby, kommer sagen for birketinget. Nyegaard har, som han skulle, udlånt pengene, deraf 200 rdl. til en præst, som rimeligvis ikke straks kan skaffe disse penge. Nyegaards sagfører vil aflevere obligationen for de 200 rdl. til Bang, men han er ikke tilfreds. Obligationen er udstedt til Nyegaard selv. Efter nogle retsmøder bliver sagen optaget til dom, denne kendes ikke. Bang må vel sagtens tvivle om, at præsten, som har lånt pengene, er i stand til at betale. Degnen Chr. Riber har lånt 100 rdl. af ladefogeden, men dem har han betalt til Bang. Jens Ladefoged har på sit dødsleje bestemt, at der af hans dødsbo skal ydes 100 rdl. til de fattige. Dette er anført i godsregnskabet, men hvorledes de er anvendt, vides ikke. Der er ikke oprettet legat. 1753 står de på rente hos pastor Schow til bedste for de fattige. Jens Ladefoged synes ikke at have nærmere slægtninge end en mosters efterkommere, men af dem melder der sig flere, som mener at være arveberettiget. De har rimeligvis ikke kendt noget til ladefogeden, men derfor er pengene jo lige gode.

Efter at kongen selv havde overtaget Højby sogns kirketiende, fik sognets bønder den overdraget ved fæstebrev af 12. oktober 1754 mod en indfæstning af 80 rdl. og en årlig afgift af 2 mk. af hver td. htk. Dette er sikkert en god ordning for bønderne. Fæstemålet varer, så længe de to mænd lever, som har underskrevet på alles vegne. De to mænd er Oluf Larsen, Nygaard, og Christian Sørensen, Stenstrup. Oluf Larsen døde 1772, hvorfor bønderne 1773 søger om

fornyelse af fæstet mod betaling af halv indfæste, 40 rdl., og at Niels Madsen, Højby, indtræder som underskriver i stedet for den afdøde Oluf Larsen. De tilbyder dog 10—12 rdl. årlig som følgepenge, når fæstet kan gøres vedvarende. De får vist ikke vedvarende fæste, men skal forny det, når en af de to underskrivere dør, men de kommer vel nok til at betale de 12 rdl. mere i årlig afgift. Det er nok ikke urimeligt efter den pris, som der er på kornet. Dette kan slutes efter stiftsskriverens påtegning.

Fattigvæsenet

En protokol om fattigvæsenet i Højby sogn 1732—1802 giver gode oplysninger om fattigforsorg på den tid. Det er altid strengt at være fattig, men dengang må det have været forfærdeligt, og så havde det vel endda været værre før, for nu skulle de, der ikke kunne få føden, hjælpes til at kunne opretholde livet, men hjælpen var af en sådan art, at de fleste nok ikke søgte den, før det var dem umuligt at klare sig på anden måde.

Hjælpen bestod i, at den fattige skulle have kosten hos andre. Det var bedst for dem, der var så heldige at få kosten samme sted hele ugen, for så undgik de det, som de ellers kunne komme ud for, at man på den dag, da den fattige kom, fik ugens ringeste mad, fordi man var ked af den påtvungne kostgænger, men det var kun få, der kunne spise samme sted hele tiden.

Hos Schwane på Anneberg skal 3 fattige have fuld kost, hos provst Nyegaard 2, hos degn Riber 2 (foruden indtægten af degneembedet ejer Riber en gård) og hos herredsfoged, løjtnant Suchou 1. På de store bøndergårde skal en fattig have kost 3 dage ugentlig, på de mindre 1 dag og på de små (halvgårde) 1/2 dag. Mange fattige får kost på 7 forskellige steder, altså 1 dag om ugen hvert sted. Det kan også ske, at de en af ugens dage skal være den halve dag et sted og den anden halve dag et andet.

Da de fleste fattige er gamle eller svagelige, som ikke kan gå ret langt, må de have kosten i de nærmest liggende gårde, men der er visse undtagelser. Enkelte fra Højby skal således have kost i Ebbe-

løkke. Her er der formentlig tale om nogle, som skal straffes med den lange vandring morgen og aften, fordi man mener, at de ikke behøvede at falde andre til byrde. Dog kan det nok ske, at der er så mange fattige i en af byerne, at de ikke allesammen kan få kosten i samme by, men at nogle må sendes til en naboby. Det er heller ikke altid, at en fattig skal have hele kosten ude. Undertiden får han kun kosten ude 2, 3 eller 4 dage om ugen. Man regner så med, at han ikke er mere skrøbelig, end at han kan tjene så meget, at han de andre dage kan sørge for sig selv.

Det er i høj grad ydmygende for et menneske, som har sat en ære i at klare sig selv, at blive almisselem, som det hed. Værst er det for de syge. En kvinde i Ubberup, *Gjertrud Piil*, nyder fuld kost hos 6 mænd i Ubberup. Hun må have nogle slemme sår, for hun får 12 sk. til plastre, de 12 sk. skal dog nok slå til hele året. Man må regne med, at hun intet kan udrette, måske er hun sengeliggende. Hun har 2 børn, en dreng og en pige, de skal også have kosten ude, men ikke der, hvor moderen får den. Det kan rimeligvis ikke lade sig gøre, da gårdene i Ubberup er små. Børnene skal have kosten på 7 forskellige steder, hvoraf de 4 er i Gudmindrup og 1 i Staarup. De er næppe ret gamle, så det er en lang vandring for dem til Gudmindrup, men man mener vel, de har tid til det. Gjertrud Piil dør 1734. Til hendes ligkiste bevilges der 1 rdl., hvad der viser, at hun intet har ejet, for i almindelighed ydes kun nogle mark til hjælp til ligkiste, når et almisselem dør. For 1 rdl. må man altså have kunnet få en ligkiste. Til et almisselem var den billigste god nok. Næste år får hendes børn 6 alen blårlærred til en skjorte til drengen og en særk til pigen. Det var vist ikke rart at gå med inderst på kroppen. Børnene var tvillinger. Det er måske godt, at de er to, så de kan holde sammen, for de har nok fået en streng barndomstid. Foruden lærredet, der kostede 3 mk., fik de hver et par træsko til 6 sk.

I Sonnerup skal en sengeliggende kvinde have fuld kost hos 8 mænd i byen. De to yder hver kun $\frac{1}{2}$ dags kost. De har naturligvis måttet sørge for, at maden blev bragt hen til hende. Så har hun måske kunnet få lidt hjælp af den, der bragte maden, ellers har hun vel måttet klare sig selv, så godt hun kunne. Der kan dog også ydes lidt til pleje af en syg, for 1736 får en, som »opvarter« en kvinde

i Ebbeløkke på hendes sygeseng, 3 mk. Man synes ikke, der kan ventes ret megen opvartning for 3 mk. om året. Den syge, der hedder Tyre, får selv 1 rdl. Hun lever til 1739.

En blind kvinde i Højby og hendes mindste datter skal have kosten hos 5 mænd i Højby. Her har man fraveget den almindelige regel, hvorefter almisselemmerne skal rundt til deres kostydere i løbet af en uge, idet der for disse to er regnet med en periode på 14 dage. Måske det hænger sammen med, at de to på grund af moderens blindhed eller barnets lidenhed nødvendigvis skal spise samme sted. Ellers er man ikke bange for at skille en familie. En mand, hans kone og deres 5 års barn skal således spise hver sit sted, barnet dog i samme by som moderen. To børn, søskende, i Sonnerup, skal hver have kosten hos 3 mænd, men ikke samme sted, dog kan de følges ad på vejen, for de skal have kosten i Stenstrup og Gudmindrup, henholdsvis 3 og 4 dage ugentlig.

En mand i Nyrup og hans kone skal også skilles, mens de spiser, men de bliver begge i Nyrup. Noget lignende gælder for et ægtepar i Tengslemark. I Klint er der en mand, der kaldes Blinde Andreas og hans kone Dorte. De får lov at følges ad og får kosten hos Klintemændene. Foreløbig skal disse yde dem lige mange kostdage, men når Niels Jensens moder dør, skal han give dem kost 2 dage ugentlig. Man må vel have ment, at N. Jensens moder ville dø snart, og så var det rart, at det var afgjort, hvorledes man derefter havde at forholde sig. Et barn i Lumsaas får kost hos en mand i 3 dage og hos en anden ligeledes i 3 dage om ugen. Man må vel så regne med, at det den syvende dag kan spise hjemme. I Gudmindrup er der 2 søstre, 4 og 8 år, som skal have kost 3 dage ugentlig hver sit sted. Mange andre eksempler kunne nævnes, men dette må være nok til at give et indtryk af, hvorledes forholdene var. I nogle byer var der særlig mange almisselemmer. I Sonnerup er der således 12 i 1732, deraf 3 børn.

Det er muligt, at den almindelige fattigdom var så stor, at fattigforsørgelsen ikke kunne ordnes på anden måde. Da der var mange jordløse huse i Højby sogn, blev der også mange, som ikke kunne skaffe sig føden, når de blev gamle og svagelige. Indsidderne havde svært ved at klare sig, så længe de var raske, blev de syge, var det

umuligt, især hvis de var ude af stand til at gå omkring og tigge. Det skete også, at en gårdmand, der blev sat fra sin gård, endte som almisselem, hvis han ikke havde børn eller andre pårørende, som ville og kunne hjælpe ham.

Når der er temmelig mange børn, som skal have kosten omkring på gårdene, hænger det nok sammen med den store dødelighed. Den fører til, at mange børn bliver forældreløse eller i hvert fald mister den ene af forældrene, og det er næsten umuligt for den, der bliver ene, at skaffe føde og klæder til en flok børn, selv om flokken ikke er stor. Den eneste mulighed er at gifte sig igen, men det lader sig ikke altid gøre.

Som flere gange omtalt er der nogle, som får lidt pengehjælp, men det er kun småbeløb. Man har nemlig en fattigkasse for sognet, men der er ikke så mange penge i den, at de ville slå til, hvis der skulle ydes ret store beløb til nødlidende. Der kan kun blive tale om en meget lille hjælp til dem, der slet intet kan fortjene. Kassens indtægter er frivillige bidrag, nogle bøder og et bidrag fra herredskassen, desuden er der en indtægtspost, der hedder Helsingørs tavlepenge. Enkelte år måske også andre småindtægter, men det drejer sig sjældent om ret store beløb. Dog må en mulkt på 10 rdl. for ulovligt krohold 1743 nævnes, men en sådan bøde til fattigkassen falder helt uden for det almindelige, ellers er der kun tale om småbeløb. Vi kan således nævne, at kassen 1738 får bøder af nogle mænd fra Højby, Tengslemark og Gudmindrup for overfald på folk fra Nyrup; og et par kvinder fra Nygaard må bøde for skældsord, men det beløber sig kun til 2 rdl. ialt. Den ene af disse kvinder må være noget løs i munden, for hun får snart efter en bøde for klameri med sine naboer.

De frivillige gaver er i 1732 ikke helt små, men det skyldes mest, at Schwane giver 12 rdl. og provst Nyegaard 6 rdl. 4 mk., hvoraf dog 2 rdl. 4 mk. var til betaling for fattige børns skolegang. Meningen var, at dette skulle være årlige bidrag, men allerede næste år kneb det med at få beløbet fra Schwane, der vist fortryder, at han har tegnet sig for så meget, og efterhånden falder det vist bort. Provst Nyegaards bidrag til fattige børns skolegang falder også bort, men det skyldes nok, at der er oprettet skoler på kongens gods. De

4 rdl. til de fattige bliver han ved at betale til sin død. Ved højtiderne foretages indsamlinger, men de indbringer 1732 kun henimod 4 rdl. Nogle år uddeles der kun hjælp til ligkister, medens der i år, hvor nøden er særlig stor, må uddeles så meget, at man må tage forskud på næste års indtægt. Kassens indkomster er for små i forhold til trangen, selv om der efterhånden kan falde lidt af til kassen ved et finere bryllup. Ved ejendomskøb gives der også et lille beløb, men da der kun er et par selvejergårde, er der sjældent sådan handel.

Det er tydeligt, at de frivillige bidrag ikke indbringer nær så meget, som man havde tænkt. Det synes, som det er meningen, at de fleste skal give noget, men det kniber med at få pengene ind. Der indtræffer også det uheldige, at allerede 1733, året efter den nye ordning af fattigforsørgelsen, er der misvækst, så det ikke er muligt at hindre, at de fattige lider nød. Nyegaard og løjtnant Suchou, der til at begynde med skal være de ledende for fattigforsorgen i herredet, skriver til stiftsøvrigheden for at få nærmere oplysninger om, hvorledes de skal forholde sig med restancer til herredskassen fra gårdmænd, husmænd og tjenestekarle, som ikke har villet betale, skønt præsterne ved deres medhjælpere har »ladet dem vare«. Nyegaard og Suchou skriver, at ikke halvdelen er betalt. Samtidig sender de en mere udførlig skrivelse til biskoppen med forskellige forslag, bl. a. forslag om, at trængende kun må tigge i deres eget sogn. På grund af misvæksten i en del byer kan bønderne ikke give almisselemmerne den kost, som de skal, og selv om de kunne, ville de fattige alligevel føle sig brøstholdne, for de får ikke til fornødne klæder og slet intet til husleje, brændsel, lys og vask m. m. De klager også over, at pastor Schive i Vig ikke har efterkommet den påbudte ordning af fattigvæsenet i sit pastorat. Det volder åbenbart store vanskeligheder at få det til at gå så nogenlunde efter bestemmelserne. Regnskabet kan først indsendes længe efter den tid, det skulle have været aflagt o. s. v.

Der må have været særlig mange nødlidende i Højby sogn, for i 1734 får Højby sogn af herredskassen til »fattiges behøvedes klæder, syges forplejning og dødes begravelse« 24 rdl. 9½ sk., hvad der er meget mere end andre sogne. Faarevejle er det, der kommer

nærmest med 13 rdl. 85 sk. Højby er jo det største sogn, men selv med hensyntagen hertil ligger det højt i forhold til de andre.

Uddelingen til de nødlidende foretages af sognepræsten og hans medhjælpere. Disse medhjælpere er ansete mænd i sognet. 1732 har Nyegaard 4 medhjælpere, endvidere er herredsfoged Suchou til stede, og Schwane er repræsenteret af ladefoged Jens Andresen. Disse mænd bestemte, hvor mange kostdage, der skulle ydes af de forskellige gårdmænd og andre, som skulle have fattige på kost, og de bestemte, hvor de forskellige almisselemmer skulle have kosten. Det blev lagt fast for et år ad gangen, hvis ikke særlige omstændigheder indtraf og gjorde ændringer nødvendige. Når en af de nydende døde, blev en anden som oftest tildelt kost i hans sted. Der var nok altid nogen, som trængte. Da en kvinde, som havde fået kosten hos provst Nyegaard, døde, indtræder en sengeliggende mand i Borrevangshuset straks i hendes sted.

I 1732 er det største beløb, som tildeles en enkelt, 1 rdl. 4 mk., det mindste er 1 mk. 3 sk. Selv om pengenes købeværdi var temmelig stor, kunne så små beløb dog næppe dække den fattiges fornødenheder i et år, omend vedkommende fik kosten ude. Fra 1734 kan nævnes, at Kirsten Jeppes i Højby får

Et skørt af sort vadmél til	5 mk.
Et trøje af brunt vadmél med skrædderløn	2 mk. 4 sk.
Et par træsko	8 »
Reparation af hendes hus	8 »
Ialt	1 rdl. 2 mk. 4 sk.

Det tilføjes, at hun endnu behøver en ting til 2 mk. 8 sk. og et forklæde til 1 mk. 8 sk. Måske har hun også senere fået disse ting, men man har åbenbart ikke haft penge dertil i øjeblikket. Hun har trængt hårdt til disse klædningsstykker, for rundhåndet var man ikke. Peder Flindts 4 små »fader- og moderløse børn« tildeles 4 mk.

Da der i 1736 tildeltes en mand en pot tran til »lysning«, fordi han var syg, må der vel regnes med, at han ikke havde behøvet lys, om han havde været rask. Når han ikke kunne bestille noget, var

lys ingen nytte til, så længe han var rask; men når han som syg trængte til hjælp, kunne lys jo ikke så godt undværes. Da hans hustru samme år døde, fik han 2 mk. til hjælp til hendes ligkiste.

Brændsel havde disse fattige vel næppe, hvis de ikke kunne tigge sig lidt til. Det kunne de måske nok, for hvis det var folk, som havde arbejdet, så længe de kunne, var der nok nogle, som havde medlidenhed med dem. Når de hørte byen til, havde man ligesom nogen forpligtelse til at hjælpe. Man lod heller ikke gerne en tigger gå uhjulpet bort, men man ville selv bestemme, hvem man skulle hjælpe. De ydelser, som blev pålagt en, holdt man ikke af, og når pengene gik i en fælles kasse, var man modvillig til at yde ret meget, men privat ydes nok ikke så lidt hjælp. 1738 har »to dannemænd godvilligen givet 1 rdl. 4 mk«, hvorfor 3 børn i Højby får 1 rdl. og en kvinde i Hundstrup 4 mk. udover det først ansatte.

Medens det i de første par år var herredsfoged Suchou, der sammen med provsten bestyrede herredets fattigforsorg, bliver Bang 1734 udnævnt til inspektør for fattigvæsenet i Odsherred. Det betyder, at herredsfogeden træder tilbage fra ledelsen, medens provsten fortsætter, men nu aflægger regnskab for Bang. Som oftest sker denne regnskabsaflæggelse eller tilbageleveringen af de reviderede regnskaber i Nr. Asmindrup kirke. Her synes herredets præster at have været samlet en gang om året til drøftelse af forskellige økonomiske forhold, derunder også fattigvæsenet, som sorterede under dem. Her var Bang så også til stede og underskrev regnskaberne sammen med provsten. Undertiden var også amtmanden til stede og skrev under. Revisionen er meget nøjeregnende med, at kassen får, hvad den kan tilkomme, når et almisselem dør. 1738 er der en revisionsantegning, fordi der ikke er anført indtægt ved salg af et par fattige afdødes efterladenskaber. De har fået hjælp til ligkiste, og den udgift gjorde kassen berettiget til at søge dækning i den afdødes bo, der i almindelighed blev solgt ved auktion. Ved næste regnskabsaflæggelse gøres der rede for, hvorfor denne indtægtspost er udeladt. I det ene tilfælde synes der at være holdt auktion, men den har kun indbragt 14 sk., som er blevet lagt til hjælpen til ligkiste, medens i det andet tilfælde efterladenskaberne havde beløbet sig til 1 rdl. 4 sk., som var blevet brugt ved begravelsen. Et tredje tilfælde næv-

nes, men her kan den afdødes enke, der er almisselem, ikke undvære noget af det fattige efterladenskab.

Revisionsantegningen fører imidlertid til, at man herefter fører nøje regnskab over almisselemmers efterladenskaber, som er yderst små. 1739 er der for 13 sk. efter Lars Madsen i Sonnerup, og efter den før omtalt Tyre Pedersdatter i Ebbeløkke beløber efterladenskaberne sig til 4 mk. Der holdes vistnok auktion, selv om dødsboet kun kan indbringe nogle få skilling, i ét tilfælde kun 4 sk., men disse føres til indtægt for kassen. I 1743 anføres, at en kvindes efterladenskaber var så ringe, at ingen ville byde noget for dem, hvorfor det blev overladt til den, i hvis hus hun døde. Har vedkommende plejet hende på hendes sygeleje, har det næppe været for at arve hendes ejendele. I dette tilfælde slap kassen for at betale ligkiste, da løjtnant Suchou forærede en gammel kiste »til hjælp for hendes lig«. Det var almindeligt, at folk, når de kom op i årene, havde deres ligkiste stående, og de havde selvfølgelig også deres ligklæder liggende. På løjtnantens gård har der vel stået en sådan kiste, som der ikke var blevet brug for. Den kunne så anvendes til den fattige kvinde, hvorved ikke alene kassen sparede penge, men kvinden også kom lidt mere sømmeligt i jorden, for det har nok været regnet for en skam at skulle have ligkiste af fattiggassen.

1743 betaler fattiggassen 1 rdl. 1 mk. 8 sk. for lærebøger (Pon-toppidans Forklaring) til 12 fattige skolebørn, men det har også været et godt år for kassen, for man har ikke ydet anden fattighjælp end en ligkiste. Der blev derfor en kassebeholdning på 43 rdl., som der blev god brug for i de følgende år. Efter uddelingen 1746 er der en lille beholdning på 3 rdl. 4 mk. 12½ sk., men disse penge må senere uddeles, for at de fattige kan få fornødne klæder.

Den nye degn, *Justesen*, og hjælpeherredsfoged *Lassen*, synes utilbøjelige til at give bidrag til fattiggassen, men 1752 bliver Justesen ansat til at skulle betale 4 mk. årlig med tilbagevirkende kraft fra hans ankomst til sognet, så bidragene er ikke helt frivillige, men først 1754 lykkes det at få degnen til at betale. Lassen var død 1751. Der kommer noget mere i kassen end straks efter dens oprettelse, men pengene slår kun dårligt til. 1755 uddeler man 17. december det, der er, men desuden bliver nogle trængende tilkendt hver nogle

mark, når der bliver noget ledigt, og pengene kom inden årets udgang.

1758 indbetaler *Lucie Olsdatter* sin fædrearv, der beløber sig til 19 rdl. 9 sk., til fattigkassen, da hun formedelst svage ben ikke kan tjene eller tænke at blive andet end almisselem i sin livstid. Hun tilkendes 1 rdl. 2 mk. til klæder. Hvorfor hun ikke selv beholdt pengene og ventede, til de var brugt, med at blive almisselem, er ikke godt at vide. Måske har hun ment at blive bedre behandlet, når hun afstod arven til fattigkassen. En kvinde, der hedder Anna Cathrine Skaaning, får gennem mange år både kost og penge. Fra 1745 står hun som nr. 1 på listen og er den, som får den højeste ydelse, som er 1 rdl. 4 mk., den næsthøjeste, 1 rdl. 2 mk., er der 4, som får. Samme år må nogle mænd betale 2 rdl. i mulkt for slagsmål ved mikkelsmarked.

1761 får Anna Cathrine Skaaning kost 4 dage om ugen hos præsten og 2 dage hos degnen. Den syvende dag omtales ikke. Da hun næppe har midler til selv at skaffe sig kosten den dag, må man tænke, at der måske er nogen, som frivillig giver hende kosten om søndagen. Hun dør 1762 og efterlader sig intet. Ved hendes død skriver pastor Schow i kirkebogen, at hendes øjne, næse, mund og bryst var fortæret af kræft. Til hendes ligkiste ydes 1 rdl. 1 mark. Nu kan man altså ikke få en simpel ligkiste for den gamle pris, som har været 1 rdl., men priserne på andre ting er steget mere.

1763 kan som en sjældenhed noteres, at en kvinde, Kirstine Snedkers, som har været tilkendt kost 6 dage ugentlig, efterlader sig et dødsbo, som indbringer 13 rdl. 2 mk., hvorfra dog fragår 3 mk., der er hendes »virkelige« gæld.

1768 har kassen haft en udgift af 10 rdl. for at få kureret et ægtepar og deres børn i Nyrup for kønssygdom. 1769 må kassen betale saltskatten for 12 fattige, 8 sk. for hver. 1774 må den betale 1 rdl. 1 mk. for medicin fra Holbæk apotek til en kone i Nyrup. Den må også betale ligkiste til udensogns, der dør i sognet, således til en kone fra Nr. Jernløse, hun døde i Stenstrup, og til en svensk desertør. 1777 ydes der brændselhjælp til et par kvinder i fattighuset, henholdsvis 3 og 1 mk., og Lars Flindt i Højby får 3 rdl. for at få sit barn opammet, medens konen er i tugthuset.

Disse eksempler er nævnt for at give et indtryk af kassens virksomhedsområde og for at vise, hvor lidt de fattige må klare sig med udover at få kosten. Når en kvinde får 1 mk. til brændsel, må man regne med, at det kun er beregnet til at fyre med på dage, hvor kulden er særlig hård, eller måske til at varme lidt vand ved, når det blev nødvendigt at vaske lidt tøj. Måske kan en sådan fattig få lidt varme ved at søge ind hos en nabo, der har noget at fyre med.

Fra 1779 ydes der rug og byg til de fattige i stedet for kosten, i stedet for en dags kost ugentlig leveres 1 skp. rug og 1 skp. byg. Fra 1778 modtager kassen bidrag fra Skt. Karen kilde, Kildehusene hørte dengang til Højby sogn, eller, om der ingen huse var, så hørte jorden til Ubberup, indtil denne by blev nedlagt. Det er ikke store beløb, der er tale om, men de viser, at kildens vand har været regnet for helbredende, og de, der søgte helbredelse eller var blevet helbredte, ofrede nogle skilling. I 1780 brugtes det indkomne til reparation af kilden. Man ville altså holde den i ordentlig stand.

Den ringe hjælp, de fattige fik, kunne naturligvis ikke hindre dem i at tigge. Provst *Coldevin* skriver 1780, da han har ydet 1 rdl. 3 mk. og degnen 3 mk., at de kan ikke yde mere formedelst idelig overløb, især af Højbyhusets fattige om sul og mad. Da de nu fik rug og byg i stedet for kosten, er det ikke underligt, om de gerne vil have lidt sul til brødet.

Fattighuset i Højby var oprettet af sognepræst *Hans Christensen Riber* 1794. Oprindeligt var kun den ene halvdel fattighus, medens den anden halvdel var bestemt til skole, men da den kgl. skole blev oprettet 1735, kunne skolen i fattighuset nedlægges. Dermed blev der plads til 8 fattiglemmer, medens der før kun havde været plads til 4. Da huset kun var på 5 fag, har de ikke haft megen plads at røre sig på.

I Tengslemark var der et fattighus, som var opført af en forhenværende rytter, *Henrich Brasch*, som selv boede i det til sin død, hvorefter det blev fattighus, hvori der kunne bo to fattige.

Også i Nyrup var der et fattighus, der er opført ca. 1744 af gårdmand *Thomas Nielsen* til en kvinde, der nævnes som en pårørende af hans hustru. Efter denne kvindes død blev det fattighus; det var

på 3 fag, og der kunne bo to fattige i det. Der er intet inventar i disse huse. Det skal de fattige selv sørge for, de fleste har vel også lidt. Husene skal holdes vedlige af sognets gårdmænd.

Skovtyveri og brændevinsbrænding

Hvad har de to ting til fælles? således vil man spørge, når man ser denne overskrift. Jo, de har det til fælles, at for bønderne er begge dele forbudt. Men mange finder, at det er urimeligt, at man ikke må hente det træ i skoven, som man har brug for, og at man ikke må brænde brændevin som i gamle dage, men skal købe det for penge, som man har hårdt brug for til andre ting. Man ser derfor hverken på skovtyveri eller brændevinsbrænding som noget uheldigt, når man bare »kan komme godt fra det«.

Vi kender noget tilsvarende i vore dage: Folk kommer tilbage fra en udenlandsrejse og søger at skjule nogle toldpligtige varer for toldvæsenet. Der kan også være folk, som søger at skjule lidt af deres indkomst for skattevæsenet og ikke har samvittighedskvaler, om det lykkes. På lignende måde så man dengang på skovtyveri og brændevinsbrænding.

Det havde i lange tider været ødelæggende for skovene, at bønderne selv fældede og hjemkørte træ, når de trængte til det, men så længe der var nok at hugge løs af, tænkte man ikke så meget på det. Bønderne var jo ikke ene om at forhugge skovene. Kongens (statens) skovhugst til skibstømmer og slotte var værre. Men nu havde man set, at det kunne ikke blive ved at gå på den måde. Skulle bønderne bruge træ fra skovene, måtte det anvises dem. Fik de lov at tage selv, blev skoven ødelagt. Det tog tid for bønderne at få lært, at de ikke måtte tage selv. Ikke nær alle havde lært det på Christian VI's tid. Det var imidlertid nødvendigt for skovens ejer at gå rettens vej for at undgå, at skoven blev ødelagt, og vi skal nu høre lidt om sådanne retssager.

Det var naturligvis nærliggende skove, bønderne søgte til, når de ville stjæle træ. Derfor bliver det mest Annebergs skove, der bliver

hjem søgt af Højby sogns bønder, og det bliver Schwane, de får retssager med, men vi skal ikke tro, at det stod bedre til i de kgl. skove. Det kan vi f. eks. se af, at skovrideren 1747 beder birke-tinget udtage 8 forstandige mænd til at syne skovene angående, »hvilken ulovlig skovhugst, der er sket siden sidste syn forgangne år«.

Det er vist mest unge træer, der stjæles. De er hurtigst og lettest at fælde, laver mindst støj, når de falder, og man har brug for dem både til stængetræer og som stolper i risgærderne. Når man efterhånden sætter stengærder i stedet for risgærder, hænger det nok sammen med, at man ikke længere kan få de nødvendige ris og stolper til risgærderne.

1727 har Schwane stævnet *Jacob Jacobsen Fisker*, Højby, for ulovlig skovhugst. En mand i Schwanes tjeneste, *Herman Zakariassen*, senere kaldet skovfoged, hævder at have set Jacob J. Fisker og *Jacob Nielsen*, Højby, i færd med at fælde unge ellestammer. Zakariassen siger, at de to tilsammen har fældet ca. 50 unge træer. Det var dog kun et knippe, som man kunne bære. Da Zakariassen kom, løb de, men Jacob Fisker faldt, og Zakariassen ville tage øksen fra ham, men Jacob Fisker huggede efter hans hånd. Derefter tilbød Jacob Fisker ham 8 sk. for at lade ham gå. Han sagde også, at han var i stand til at betale, hvad han havde taget. Det lykkedes Jacob Fisker at løbe fra Zakariassen. For retten nægter Jacob Fisker alt, og Jacob Nielsen, som også afhøres, siger, at han ved ingenting.

Måske er sagen blevet forliget, for der er ikke fundet mere i tingbogen om den.

1728 er der en ny sag. Skovfoged Zakariassen har set *Søren Nielsens* søn og tjenestekarl fra Højby i færd med at hugge i ungskov på Mosby vang. Skovfogeden gik til en anden mand, Søren Jespersen, Mosbyhuset, og fik ham med sig. De traf skovtyvene i færd med at hugge og lave knipper. Søren Nielsens karl siger, at hans husbond havde sagt til ham, at han skulle hugge noget træ, hvor han kunne få det, men han havde ikke just sagt, at han skulle gøre det i Anneberg skov. Søren Nielsen var også mødt, men han mente ikke, at stævningen var lovlig, da han var rytterbonde, og hans herskab derfor også skulle have været stævnet. En fæstebonde regnedes på en måde ikke for myndig, så når man stævnedes ham, skulle man i almin-

delighed også stævne hans herskab til at møde. Godsejeren mødte vel ikke selv, men sendte en anden. Mærkelig nok kender retten i dette tilfælde dog stævningen for gyldig. Søren Nielsen henholder sig til, at han ikke har sagt, at de skulle tage træet i Anneberg skov.

Ved sagens videre behandling kræver Schwane skovhugstmændene straffet med »vand og brød«, hvis de ikke betaler. Han må vel så være tilfreds med erstatning. Sagen går dog til dom, men denne kendes ikke. Det er vel mest sandsynligt, at Søren Nielsen, hans søn og karl er sluppet med erstatning og en bøde. Det kunne måske være svært nok for Søren Nielsen at skaffe pengene, han har vel også måttet betale for sønnen og karlen. At sagen om skovtyveriet ikke skadede hans gode navn og rygte, kan vi skønne af, at han i mange år var stokkemand (se side 45). Da han siger, han er rytterbonde, har han i hvert fald været gårdmand i Højby 1718, og han har gården til 1753. Den brændte 1748, men han fik den bygget op, 14 fag stuehus, 26 fag udhuse, det var en gård med 8 tdr. htk. Søren Nielsen kunne selv skrive sit navn og har været en anset mand, som man betroede offentlige hverv. Han var 76 år, da han opgav sit fæste, men han fortsatte en tid derefter som stokkemand. Hans efterfølger på gården må betale 20 rdl. i indfæste, så gård og besætning må have været i nogenlunde stand. Efterfølgeren må have forringet den, for da den næste gang (1764) skifter fæster, er indfæsteafgiften kun 4 rdl.

I slutningen af 1737 har Schwane en sag for retten mod *Peder Jacobsen Hollænder*, Staarup, som anklages for skovtyveri. Navnet Hollænder betyder ikke, at manden var fra Holland, men rimeligvis, at han eller hans fader har været mejerist på en større gård. Det var jo almindeligt, at man kaldte en mand efter hans håndværk, og en mand, der forestod behandlingen af mælken og lavede smør og ost på en herregård, kaldtes hollænder, og de lokaler, hvor han udførte sin gerning, kaldtes hollænderiet.

Beviserne mod Peder Hollænder for skovtyveri er noget spinkle. Schwane har ved ransagning i Peder Hollænders gård fundet noget elle- og asketræ. Det er vel snarest skovfogeden, der har foretaget ransagningen, men det er jo ikke så let at se på træet, hvor det er kommet fra. Peder Hollænder erklærer, at hans kone har kørt om-

kring og fået nogle stængetræer, og et større træstykke af el har han fundet og taget i Staarup Enghave. Da P. Hollænder er fæster på kongens gods, er Bang hans forsvarer. Der afhøres mange vidner, men de fleste siger, at de ved ingenting. Sagen trækker ud, og Bang indstævner nu Schwane, fordi han har krævet dom over P. Hollænder. I denne sag indstævner Bang to vidner. Schwane protesterer mod afhøringen af dem, da de før har vidnet, at de intet vidste, men de bliver afhørt, og begge erklærer, at P. Hollænder har nogen tid før »ransagningen« fundet det omhandlede elletræ i Staarup Enghave og båret det hjem. Det ene vidne udtaler, at han kan kende det. Dommen kendes ikke, men sandsynligvis bliver P. Hollænder frikendt, da der mangler bevis for, at stængetræerne er taget i Anneberg skov.

Af Bangs forsvar for P. Hollænder ser vi, at Bang er upartisk. Selv om Schwane er hans ven, skal bonden ikke dømmes, når Schwane ikke kan bevise, at han har stjålet træet.

Selv om der ikke var noget bevis mod P. Hollænder, er det sandsynligt, at skovfogedens mistanke mod ham ikke har været helt uden grund, for det varer ikke ret længe, inden han igen stævnes for retten beskyldt for at have stjålet nogle stave i Grønnehave skov, der tilhører købmand Birch, Nykøbing. Også her mangler der dog fyldestgørende beviser.

Et par år senere, i 1740 og 1741, er der retssager for skovtyverier mod to mænd i Staarup. Den ene ordnes ved forlig. Staarupmændene boede jo nær skovene, og det er vel forklaringen på, at flere af dem bliver mistænkt for skovtyveri, enten det så har været med rette eller urette. Retssagerne er i hvert fald vidnesbyrd om, at der blev stjålet i skovene. Det kunne jo ikke skjules for skovfogeden, men det er ikke let at finde gerningsmændene, hvis det ikke lykkes at gribe dem på fersk gerning. Der var sammenhold mellem bønderne, så de angav ikke hverandre, og så vidt muligt vidnede de nok heller ikke mod hverandre, selv om de ikke altid var gode venner til daglig.

Brændevinsbrænding. Bønder havde ikke lov til at fremstille brændevin. Derimod synes det at være uklart, om forbudet gælder skoleholdere, eller de har lov til at fremstille brændevin til eget brug. I en skrivelse 1767 til biskoppen klager skoleholdere i Odsherred over,

at consumptionsforpagter*) *Birch* i Nykøbing har søgt efter brændevinsredskaber hos dem og fået en og anden til at betale mulkt, fordi de et par gange om året har brændt brændevin til deres egen og deres kreaturers fornødne nødtørft. De mener, at skoleholdere på landet må regnes til dem, som har ret til sådan brændevinsbrænding. De henviser her til, at skoleholder *Royan* ikke ved landstingsdom af 10. februar 1751 blev fradømt brug af brændevinsredskab. Heller ikke har nogen undersøgt, om de havde sådant redskab, før *Birch* gjorde det 1762, sønderslog, hvad der fandtes, og fik nogen til at bøde 6 rdl. De er fattige, og de skal have brændevin til egen nødtørft og til at beværte dem med, som kommer til dem, hvoraf nogle har kørt et par mil med hør, halm eller tørv, som de skal levere til skolen. De skal også have bærmælk til deres kreaturer. De får gerne det ringeste foder, som bønderne ikke vil give deres egne dyr. Bærmen skal derfor ikke alene lokke foderet ned, den skal også styrke og forfriske kreaturerne især hen imod foråret. De bønfaller biskoppen om at hjælpe dem, og om at lade dem vide, om det er ulovligt eller tilladt for dem at brænde brændevin.

Skrivelsen er dateret: Odden skole, d. 1. oktober 1767. Blandt underskriverne er *Baarsen*, *Højby*, og *Lund*, *Sonnerup*.

Denne skrivelses indhold er gengivet nogenlunde udførligt, fordi den har betydning for den sag, som vi nu skal omtale, idet den viser, at det ikke er sikkert, at en skoleholder kan dømmes for at have fremstillet brændevin, hvis han ikke har solgt noget af den.

Sagen mod skoleholder Royan, *Sonnerup*, er anlagt af *byfoged Holm*, *Nykøbing*, på consumptionsforpagter *Birchs* vegne med krav om dom for ulovligt krohold m. v. Det første retsmøde om sagen holdes 7. november 1749. *Holm* stiller *Royan* to spørgsmål:

1. Om han i skolehuset har brændevinsredskaber?
2. Om han brænder brændevin såvel til sig selv som til at sælge til andre nødtrængende dér i byen og andre steder?

Royan svarede ikke på disse spørgsmål.

*) Konsum = forbrug. Consumptionsforpagteren havde eneret på fremstilling af brændevin.

Derefter afhøres mange vidner, som anmodes om at besvare følgende 4 spørgsmål:

1. Om Royan har et kobberbrændevinsredskab i sit skolehus?
2. Om han ikke har brændt og endnu brænder brændevin såvel til sig selv som til at sælge?
3. Om det er vidnet bevidst, at han sælger både øl og brændevin i sit hus for penge og varer, både i ankre, pottes og skillingsvis, til hvem, der måtte behøve øl og brændevin og af ham forlanger det?
4. Om vidnet ikke er bevidst, at Royan, foruden at han selv bruger og brænder øl og brændevin og sælger for betaling og vederlag, endog har lånt sit brændevinsredskab til degneenken, madam Riber, Højby, og andre og tilladt dem dermed i sit skolehus at brænde brændevin og samme brændevin fra hans hus at bortføre til deres eget hus og nytte?

De fleste vidste intet angående de stillede spørgsmål, enkelte havde fået lidt brændevin hos skoleholderen og givet lidt fisk i stedet, når de kom fra fiskeri og var våde og forfrosne, en enkelt gang havde de måske også givet en skilling. En havde således købt for 2 sk. til et sygt barn. Royans datter, der tjener hos degneenken, ved, at faderen har et brændevinsredskab, det samme siger et andet vidne. Mange indstævnedede vidner var ikke mødt. De blev stævnet til at møde om 14 dage, og det skal gives dem til kende, at de ifalder straf, hvis de ikke møder.

Ved vidneafhøringen den 21. november er sagfører Lind, Kalundborg, mødt på »consumptions- og familieskatforpagterens vegne«, nu nævnes foruden Birch også Johan Holm som consumptionsforpagter. Man begyndte med at afhøre nogle vidner fra Nykøbing. De vidste noget mere. Nogle har hørt Royans kone sige, at de har brændt lidt for en anden. En har flere gange købt brændevin hos Royan, dog kun for 1 sk. ad gangen, en anden har set brændevinsredskabet i gang. Nogle fra Højby sogn erkender, at de har købt lidt hos Royan eller hos hans kone. De fleste ved ikke noget af betydning. De har hørt, at skoleholderen i Sonnerup solgte brændevin, men de

ved ikke, om det er sandt. Nogle har set Royan skænke for andre, men de har ikke set, at han har fået betaling derfor. Der blev ialt afhørt 27 indstævnede vidner. Endvidere mødte to frivillige vidner fra Nykøbing. De havde været med byfoged Holm, da han søgte efter brændevinsredskab, og kan bevidne, at han fandt et hos Royan. Sagen udsattes i 3 uger efter ønske af sagfører Lind.

Royan har formodentlig ikke råd til at betale sagfører, og han er vel nok klar over, at hans sag ikke står særlig godt. Måske har han i sin nød henvendt sig til Bang om bistand, men det kan også være, at Bang selv har følt, at han skulle hjælpe skoleholderen. I hvert fald møder han på Royans vegne på tinget 12. december og hævder, at det er hans embedspligt at forsvare skoleholderen, da han bor på kongens ejendom. Lind mener noget andet, men retten giver Bang medhold. Selv om Royans sag ikke helt står til at redde, mærkes det straks, at han har fået en retskyndig forsvarer. Det giver håb om, at det ikke går helt galt.

Bang gjorde indsigelse mod alt det, der hidtil var passeret i sagen. Bl. a. gør han indsigelse mod, at der er ført vidner, som i virkeligheden er part i sagen. Vidneafhøringen begynder denne gang med, at Michel Johansen, Klint, forklarer, at engang Holmstrup, Sonnerup og Klint bymænd havde været samlet, havde Holmstrup bymænd $2\frac{3}{4}$ pottes brændevin, som de havde fået af Royan, men han vidste ikke, om de havde betalt den. De gav brændevinen, fordi de havde høstet og beholdt nogle rør fra Klintsø, som de andre skulle have haft del i. Vidnet har selv for to år siden, da hans kone lå i barselseng, købt en pot brændevin af Royan og mente at have betalt 12 sk. for den. Bang protesterer mod sådanne vidner, der selv har været med til gerningen. Et par andre vidner noget lignende. Flere indstævnede var ikke mødt. På grund af julen udsættes sagen til 16. januar 1750, og de indstævnede tilpligtes at give møde.

Blandt vidnerne 16. januar er skoleholder Ambeck, Stenstrup. Han har set, at Royan har brændt brændevin, og han har selv for længe siden købt noget. Han har også hørt, at madam Riber skal have købt brændevin af Royan, men han ved ikke, om det passer. Også her protesterer Bang mod, at der føres et vidne, som er part i sagen.

Forinden sagen optages til dom, synes Royan at have erkendt, at han enkelte gange har solgt brændevin til syge.

Dom bliver afsagt på birketinget 8. maj 1750, men sagen bliver appelleret til landstinget, der 12. august 1750 afsiger dom. Royan bliver dømt til som straf at betale til Nykøbing købstad 20 rdl. samt til byfoged Holm processens omkostninger med 20 rdl., altså 40 rdl. ialt.

Royan kunne ikke vente at slippe billigere, men dommen er hård nok for ham, en skoleholders løn var lille, og Royan har ingen penge; han har formodentlig snarere gæld, for året efter låner han 80 rdl. af degn Justesen, Højby. Det var en mand, der sørgede for at sikre sig. Royan må sætte alt, hvad han ejer, i pant. Han har en stor besætning: 2 køer, 16 får og lam, 6 svin, 6 gæs og 2 bistader, som alt må sættes i pant, endvidere får Justesen pant i alt Royans indbo, også sengeklæder og gangklæder; og betales renter og afdrag ikke, må Justesen endda gøre udlæg i hans løn, så dersom det har været småt for Royan før, bliver det værre herefter.

Inden sagen mod Royan er til ende, er der en anden sag i gang mod nogle folk i Nygaard. Formelt er det en sag om overfald mod en handskemager *Christen Johansen*, Nykøbing, men grunden til overfaldet er, at han antages at være kommet til Nygaard for at se, om der blev brændt brændevin. Formodentlig var hans besøg hos *Ole Larsen*, Nygaard, et led i consumptionsforpagternes undersøgelser, for Johan Holm, den ene af disse forpagtere, var i Nygaard samtidig. Ole Larsen havde en tjenestedreng, som om morgenen havde sagt til en af dem, at Ole Larsen skulle have brændevinstøjet i gang den dag. Drengen ville ikke længere blive i pladsen, så det hænger vel sammen hermed, at han optræder som angiver.

Handskemageren foregiver at komme for at handle om nogle skind, men Ole Larsens kone svarer: »Du er spejder og spion, du er vist ikke kommet for at sælge eller købe skind, men alene for at se, om vort brændevinsredskab er i brug. Du skulle få en ulykke, og godt og vel, om du ikke også skal få den, inden du kommer ud af gården«. Hun havde vist også givet handskemageren nogle slag med en kæp, inden han kom ud af døren. Hun påstod, at han havde væltet hendes barn omkuld.

I porten stod der nogle mennesker, og nogle råbte til andre, at de skulle slå ham, så skindet kunne revne på ham, mens han råbte: »For Guds skyld, spar dog mit liv«. De gjorde ham dog vist ikke noget, men Ole Larsens søn, måske en dreng, tog en nævefuld skarn op fra vejen og smed det på ham. En mand, der hed Søren Andersen, forfulgte ham ud af byen med en prygl, til den sprang i 3 stykker. Dette er dog consumptionsforpagter Holms udsagn, så det er måske ikke gået slet så hårdt til, men byens folk har åbenbart været meget ophidset.

Handskemageren fik ikke sin hest med, men den blev straks efter sluppet ud, og det lykkedes Holm at fange den, så handskemageren kom til at ride hjem. Han var imidlertid blevet noget snavset, så han gav Holm sine vanter og bad ham tørre noget af snavset af, at han ikke skulle se for slemt ud, når han red ind i Nykøbing. Han ytrede, at han vist ikke kunne bruge sin arm i 14 dage. Den var blevet noget sortebrun, og han havde også nogle striber efter slagene, men det var ikke noget, som han ville få varigt mén af.

Handskemagerens sagfører ønsker sagen udsat i 14 dage, for at de øvrige indstævnede vidner kan blive afhørt, men handskemageren mener, at sagen er tilstrækkelig oplyst, så han ønsker blot at få tingsvidner angående det passerede. Om han vil bruge denne udskrift til yderligere retsforfølgning, vides ikke. Vi kan imidlertid forstå, at folk kan blive meget ophidsede, når man vil hindre dem i selv at brænde brændevin, som de anser for nødvendig. Ophidselsen er vel nok særlig stærk mod handskemageren, der er blevet betragtet som forræder. Consumptionsforpagteren led jo ingen overlast. Der var åbenbart ingen, som havde set noget brændevinsredskab. Det er nok gemt væk, da man så, de kom ridende. De har heller ikke fået søgt efter det, da de opdagede, at de kunne risikere at få prygl.

I foråret 1756, »ved den tid, da der pløjedes til havre«, var der *stort postyr i Højby*, idet en flok folk fra Nykøbing kom ridende dertil for at søge efter brændevinsredskaber. I spidsen for dem var i hvert fald den ene af consumptionsforpagterne; hvor mange, der var med på togtet, er ikke anført, men da der samtidig er en sag om en lignende undersøgelse i Siddinge, og et af vidnerne dér siger, at consumptionsforpagteren havde ca. 23 med, kan vi vel regne med et

lignende antal i Højby. Det er i hvert fald tydeligt, at der er mange. Måske har byfogeden og consumptionsforpagteren ikke turdet komme uden beskyttelse, og nogle fra Nykøbing har vel gerne villet med i håb om at få nogen morskab ud af denne undersøgelse hos bønderne, som de naturligvis følte sig hævet over.

Det var imidlertid uklogt af byfogeden at tage så mange med. Det førte til en overlegen optræden over for bønderne, og det måtte vække forbitrelse hos dem, i hvis huse de trængte ind. Gårdmændene var ikke hjemme, de var ude at pløje. Det har Nykøbingfolkene nok også regnet med, så var de ikke i stand til at hindre undersøgelsen. De store børn er også med ved pløjningen, men kvinder og småbørn er hjemme i byen og nogle husmænd, mest håndværkere.

Husmand *Peder Jochumsen* gik og gravede i sin have, da han hørte buldren af heste. Han gik hen til gærdet for at se, hvad det var, og han så da en del komme ridende. På nogle af hestene var der dækkener, på andre sadler, men nogle dækkener var ved at falde bag af hestene, og nogle af sadlerne hang og dinglede under bugen af hestene. Hvis denne beskrivelse af nykøbingensernes indtog i Højby er rigtig, må man antage, at de har drukket sig mod til, inden de tog ud på togtet.

Flere af vidnerne fortæller om en mand fra Nykøbing, som, da han ville stige til hest, kom over på den anden side af hesten med hovedet nedad. »Da lo folk«. Nykøbingenserne havde ladet ledet til rugmarken stå åbent, hvorfor nogle råbte til dem, at de skulle lukke det. Blandt Nykøbingfolkene var der en soldat (vist byfogedens søn, han omtales som sergent) og en Claus Skomager, der gik med dragen kårde. Da han så Lars Hugger stå med en jernstang, ville han tage den fra ham, men byfogeden forbød ham det. Der var også en eller to, som havde sagt til Claus, at han ikke måtte gå med kården.

Et af de første huse, som blev undersøgt, var møllerenkens (Hans Møllers enke), dér fandt de 1 pot brændevin, og en af dem sagde til hende, at hun skulle betale 20 rdl. Hun blev så bange, at hun gik grædende over vejen og klagede, at hun ikke kunne være i sit hus.

3 Nykøbingborgere kom ind i sognefoged Morten Hansens gård for at søge efter brændevinstøj. Morten Hansens hustru, Anna Andersdatter, udtalte, at det havde hun ikke noget imod. De ledte på

loftet og i bryggerset, hvorefter consumptionsforpagter Birch forlangte, at en kiste skulle lukkes op, men den kunne hun ikke lukke op, for manden havde nøglen, og han var i marken. I kisten var nogle penge, som Anna sagde, var kongens. De var indkrævet hos sognets mænd og skulle næste dag leveres til kammerråd Bang. Birch svarede: »Så bruger jeg kongens nøgle og brækker kisten«. Byfogeden kom og var først til sinds at bryde kisten, men det endte med, at han forseglede den.

I yngste Lars Madsens gård tjente en pige fra Staarup, Kirsten Jacobsdatter. Hun fortæller, at Lars Skrædder fra Nykøbing tog med sin hånd ned i et kar med nybrygget øl under gær. Han ragede omkring i det, hvad hun sagde, at han ikke måtte. I denne gård gav nykøbingenserne sig til at undersøge en kiste med tøj, men konen skød dem til side og sagde, at hun ville selv tage tøjet op. Da ransgning var foretaget nogle steder, blev der tudet i byhornet. Vidnerne oplyser, at det var en dreng, der tudede, men hvis dreng, det var, ved de ikke. Et vidne, Ole Nielsen, som tjente i præstegården, havde set soldaten stikke med sin kårde i en seng hos unge Lars Madsen i »krogen«, mens Lars Skrædder holdt på sengeklæderne.

Nykøbingborgerne har ikke fundet noget af betydning. Den pot brændevin, som de fandt hos møllerenken, kunne hun jo være kommet til på lovlig vis. Noget skænderi har der nok været, men der synes ikke at være foretaget noget utilladeligt mod mændene fra Nykøbing, medens deres opførsel næppe har været helt på lovens grund, selv om bøndernes ret ikke var stor. Da der blev tudet, er undersøgelsen nok hørt op, idet nykøbingenserne har regnet med, at det var for at kalde højbyfolkene hjem fra marken, og man har ikke haft lyst at opholde sig i byen, når de kom. Togtet mod Højby var foreløbig sluttet med et nederlag for »rytteriet« fra Nykøbing. For birketinget slutter sagen med, at både Bang og byfogeden får udskrift af det passerede.

Efterhånden bliver det dog nok for risikabelt for bønderne at brænde brændevin. 22. april 1757 lader Bang tillyse på tinget, at det anbefales alle møllere, bønder og husmænd, som bor på kongens gods i Odsherred, og som har brændevinsredskaber, at møde med dem ved tinghuset den 7. maj, for at samme kan blive gjort ubruge-

ligt efter kongens anordninger og befalinger. Findes der herefter brændevinstøj hos nogle af de nævnte beboere, må de vente at blive straffet på det hårdeste. Stokkemændene skal sørge for at bekendtgøre dette.

Forbrydelse og straf

Af forbrydelser, som efter vor opfattelse kan kaldes alvorlige, sker der næppe mange i landsbyerne i datiden. Flere ting kan medvirke hertil. Vi vil ikke her dvæle ved det religiøse, idet det skal behandles senere, men som vi før har omtalt, var der en stærk følelse af samhørighed inden for landsbysamfundet, og det følte som noget meget slemt at bryde denne samhørighed og derved blive udelukket fra samfundet. Små rivninger var hyppige, og følte man sig forurettet, kunne man nok gå rettens vej, men det førte ikke til udstødelse af samfundet. Anderledes med den, der begik en handling, der af samfundet blev betragtet som uhæderlig og var en forbrydelse mod de i samfundet gældende love. En sådan person kunne ikke regne med nogen hjælp eller beskyttelse af det samfund, som han tidligere havde tilhørt. Han havde selv sat sig udenfor, blev ildeset overalt, og det ville næsten være ham umuligt at skaffe sig det nødvendige til livets ophold på lovlig vis. Det er højst sandsynligt, at frygten for at blive udstødt holdt adskillige tilbage fra at begå forbrydelser. Straffen har vel også afskrækket nogle, og det var vel også meningen med de efter vore begreber barbariske straffe, som man i datiden fandt nødvendige for at værges sig mod forbrydere.

Alligevel kunne det ikke undgås, at der engang imellem blev begået overlagt tyveri. Også dette må vi have med i en skildring af datidens forhold.

Det er vist almindelig kendt, at de få bønder, som havde lidt penge, gemte dem i en kiste, hvor skulle de ellers gemme dem, så længe man ikke havde skabe, chatoller eller andre møbler, der egnede sig til sådan opbevaring. Man sagde, at de gemte dem på kistebunden, men det kunne vist også være i et særligt rum i kisten. Det var i almindelighed sølvpenge, man gemte. Man regnede med, at de nogenlunde beholdt deres værdi. Renter fik man naturligvis ikke af pen-

gene i kisten. Men det var heller ikke let at få penge anbragt, så de både var sikret og gav renter. Man kunne låne ud til private, men bønderne forstod sig næppe på, hvorledes man skulle bære sig ad med at få oprettet pantebrev eller andet gældsdokument, og man regnede det for at være for dyrt at gå til en sagfører, måske heller ikke man turde betro ham pengene. Småbeløb kunne man låne til folk, man kendte, men havde man større beløb, var kisten det sikreste sted, dog kunne det også gå galt, for pengene kunne stjæles, men det skete meget sjældent.

Det skete dog engang i Højby sogn i det halve århundrede, vi her har med at gøre. Medens gmd. Christian Nielsen, Tengslemark, og hustru var i kirke 1. maj 1735, blev en kiste i hans gård brudt op, og af en pung, som fandtes der, blev stjålet 100 eller 120 sletdalere. Man kunne tænke sig til, hvem tyvene måtte være, for kun folk, der var kendt i gården, kunne finde ind ad den vej, tyvene var kommet, og det førte hurtigt til opklaringen.

Tyveriet var begået af landsoldat *Peder Jacobsen*, der tjente i Tengslemark, og som sin medhjælper angav han husmand *Jens Sørensen*, også boende i Tengslemark. Peder Jacobsen blev 2 dage efter tyveriet ført for kaptajnen og afhørt. Han bekendte straks og fortalte, hvorledes det hele var gået til. Jens Sørensen var kommet til ham lørdag formiddag og havde foreslået, at de sammen skulle gå hen hos Christian Nielsen og stjæle nogle penge fra ham. »Det var ingen synd«, sagde Jens Sørensen, »da han havde nok alligevel«. Peder Jacobsen svarede, at det ville han ikke have med at bestille. Jens Sørensen sagde, at det kunne magelig lade sig gøre næste dag, da Chr. Nielsen og hans hustru skulle til Guds Bord. Om eftermiddagen, da Peder Jacobsen arbejdede i marken, kom Jens Sørensen to gange til ham og fik ham overtalt til at være med.

Søndag morgen gik han hen i en anden gård, hvor en anden landsoldat tjente, og bad ham gøre undskyldning til underofficeren, fordi han ikke kunne møde til øvelsen, han var ikke rask. Peder Jacobsen havde tidligere tjent hos Chr. Nielsen, så han var godt kendt i gården. Da Chr. Nielsen og hustru var taget til kirke, gik Peder Jacobsen og Jens Sørensen hen i hans gård. De gik ind gennem »fæhuset«, op på stænget, ned i tørvehuset, hvorfra en dør førte til stegerset.

Den var imidlertid lukket med en hængelås, men det lykkedes ham at trække krampen ud. Jens Sørensen gik først ind, han bagefter. Da de kom ind, hvor kisten stod, sagde Jens Sørensen, at den var stærk og ikke nem at få op. Peder Jacobsen foreslog at hente en jernstang, han vidste jo, hvor værktøjet var. Han hentede jernstangen, og med den lykkedes det Jens Sørensen at åbne kisten, hvorefter Peder Jacobsen bar jernstangen på plads. Da han kom tilbage, havde Jens Sørensen fundet skindpungen og sagde, at der var penge i den. Peder Jacobsen sagde til Jens Sørensen, at han skulle lade nogle penge blive i pungen, som igen blev sat ned i kisten. Da de lukkede låget, faldt låsen af. De gik til hver sin side, da de gik fra gården, men mødtes igen i Jacob Nielsens pilehave. Jens Sørensen havde pengene i lommen og begyndte at tælle dem. Det mente Peder Jacobsen ikke, at der var tid til. De delte dem så på den måde, at de hver fik 1½ nævefuld. Peder Jacobsen skjulte sin del under en pil i sin mad-faders pilehave.

Jens Sørensen vil ikke tilstå at have deltaget i tyveriet. Han bliver sat i arrest og bliver endog lænket, og han synes at have været noget urolig. En dag havde han fået den ene hånd ud af jernet, og han truede med at ville gøre en ulykke. Det synes, som provst Nyegaard, der har besøgt ham i arresten, har fået ham til at bekende, og da der er vidner, som har hørt på det, må der vist ikke være tale blot om en hemmelig bekendelse for provsten, men sandsynligvis har provst Nyegaard fået ham til at love at ville aflægge tilståelse for øvrigheden og at tage sin straf. Men Jens Sørensen påstår, at det, han bekendte, ikke var tyveriet, men noget andet. Sagen bliver udsat flere gange. En søn af den bestjålne vidner sammen med sin kone, at Jens Sørensen har været i deres gård omtrent et par timer i den tid, fra folk var ved at gå til kirke, og til de første var at se på tilbagevejen. Et vidne siger, at Jens Sørensens kone har sagt, at hun tænker på at rejse til Skåne, og at hun har sagt så meget, at det synes tydeligt, at hun ved, at hendes mand er tyven. De penge, som Peder Jacobsen havde gemt under piletræet er fundet og leveret tilbage til Chr. Nielsen. Der var 49 dalere 12 sk.

Dom ved birketinget bliver afsagt 19. august 1735. Dommen er ikke anført; også Jens Sørensens hustru er anklaget af Bang, der be-

tragter hende som medskyldig, og hun må være blevet dømt. Alle tre appellerer til landstinget.

Ikke længe efter tyveriet i Tengslemark bliver der begået et *tyveri hos degnen i Højby*. Også her finder man hurtigt tyven. Det er en kyrassér, der vel sagtens er deserteret. Han er kommet ind i degneboligen, der lå op til den sydlige kirkegårdsmur, ved at kravle over muren ved nattetid og bryde bryggersdøren op. Det lykkedes ham at stjæle et krus med sølvlæg, to snustobaksdåser og et par bukser, hvori der var lidt penge. Bukserne tog han ved degnens seng. Vi må huske, at omhænget for sengen var trukket for, når man var i seng, så selv om det ikke var meget mørkt, har degnen ikke kunnet se tyven og blev heller ikke så let vækket ved tyvens bevægelser. Det lykkedes tyven at komme over vandet fra Rørvig til Lynæs, hvorfra han fortsatte til Helsingø kro. Her blev han fanget af 3 karle fra Højby. De var sendt efter ham, man må vel have fået noget at vide om, hvad vej tyven var taget. Det var ikke dengang som nu, at man ved at melde tyveriet til politiet kunne få sat en hurtig eftersøgning i gang. Nej, man måtte selv se at fange tyven. Karlene førte ham med tilbage. Under sejladsen fra Lynæs til Rørvig faldt han to gange i vandet. Det var velsagtens med vilje, men han blev fisket op igen. Tyvekosterne var i behold, og der blev sendt udskrift af det passerede til hans regiment, for at »sagen kunne gå sin gang«.

Vi hører i 1738 om et andet tyveri i Højby. I en af de 3 gårde, som hørte under Anneberg gods, boede en mand, der hed Jens Pedersen. Hos ham blev stjålet ca. 4 skp. byg. Man fattede straks mistanke til en husmand, som nylig var flyttet til Højby fra Vig, og som havde haft tærskearbejde i gården. Det var temmelig let for en tærsker at tilegne sig noget af kornet. Denne sag kunne måske være blevet forligt, om begge parter havde boet på samme gods, men husmanden boede på kongens gods, så der bliver retssag med anklager og forsvarer o. s. v. Dommen kendes ikke.

Husmand unge *Peder Nielsen*, Højby, begår 1758 et *korntyveri* hos yngste Lars Madsen, Højby. Peder Nielsen var født i Tengslemark, hvor hans fader, Niels Jacobsen, var gårdmand. Selv fik han gård i fæste i Højby 1724. Det var en stor gård på 11 tdr. htk., men den var i dårlig stand. Formanden, der hed Niels Jørgensen, havde

en restance på 30 rdl. Da han kun havde haft gården i 4 år, kan man fastslå, at han ikke havde magtet opgaven. Peder Nielsen blev fri for at betale indfæsteafgift, og han er også nok blevet fri for formandens restance. Han var en ung mand på godt 20 år, da han fæstede gården, og han var gårdmand i 22 år, men må så forlade den, og da eftermanden får den uden indfæsteafgift, har den været i en dårlig forfatning. Det er sandsynligt, at kvægsygen, som dengang (1746) rasede voldsomt, har bidraget til, at han ikke kunne blive ved gården, men han må i forvejen have haft svært ved at få det til at gå.

Efter at være sat fra gården, bliver Peder Nielsen husmand i Højby, men som sådan har han nok svært ved at skaffe udkommet til sig selv og sin familie, hvad der fører ham til at stjæle. Korntyveriet hos Lars Madsen er ikke hans første tyveri. Det oplyses under retssagen, at han en halv snes år tidligere har stjålet nogle gæs, som han solgte i Nykøbing, hvorfor han blev straffet med mulkt, erstatning til gæssenes ejer og ridning på træhesten ved tinghuset. Der har man altså haft et sådant »dyr« stående. Ellers hører man mest, at det står ved herregårdene. Desuden måtte Peder Nielsen give 1/2 td. øl til bymændene. Det sidste kunne tyde på et forlig med bymændene, så han ikke skulle betragtes som en udstødt. Straffen var ikke blid, men den har ikke virket afskrækkende nok til at holde ham fra tyveri. Han har rimeligvis ikke kunnet lade være at rapse lidt. I hvert fald har folk haft ham mistænkt derfor, og det er sådan mistanke, der fører til opdagelsen.

Lars Madsen havde talt med sin karl om, at han vinteren forud havde lagt mærke til, at der var taget rug eller byg om natten, ja, undertiden også om dagen. Da karlen, der hed Henrik Nicholaysen, om aftenen 12. december 1758 forlod loen, låsede han døren mod gården og gik ind for at spise sin midaftensmad. Da han var færdig hermed, bad han sin madfader om en lygte for at gå ud i loen og efterse kornbunken, om den var rørt, siden han gik ind fra den. Da han kom til døren med lygten i den ene hånd og nøglen i den anden, så han, at der var noget, som skyggede i et hul i gavlen, hvorfor han kaldte på sin husbond, der gik om for at se, hvad det var, der skyggede. Han så en stige stående ved gavlen, og han kaldte på karlen, der så, at det var to små stiger, som var bundet sammen.

I det samme så de Peder Nielsen rejse sig fra et gærde i haven lige ved gavlen, og han havde 2 poser med korn. Lars Madsen spurgte, hvad han gjorde med den stige. Peder Nielsen bekendte nu, at han havde taget en skæppe korn, og bad Lars Madsen tie med det denne gang og lade ham beholde det. Karlen vogtede på Peder Nielsen, til naboer og andre blev tilkaldt. Peder Nielsen havde forberedt tyveriet ved at fortælle, at det spøjte i gården, og at der engang var en, som var blevet sådan »krystet«, at han spyttede blod og måtte ligge til sengs i 5 uger. Det var naturligtvis for at skræmme karlen, at han fortalte det, men det virkede bare ikke efter hensigten.

For retten bekendte Peder Nielsen tyveriet og sagde, at han og hans hustru var fattige folk, så han fik i sinde at se, hvor han kunne få noget at stjæle til føden. Da han havde været i Lars Madsens gård for at hente vand, så han, at der i loen lå en del tærsket korn, som ikke var kastet. Om aftenen tog han de to små stiger, som han selv ejede, bandt dem sammen og stillede dem op til et hul i risgavlen. Han steg så op ad stigen og kravlede ind gennem hullet, krøb over et par vægge og kom til loen, fyldte sine poser og gik samme vej tilbage, men da han gik ned ad stigen, fornam han, at der var en fra Lars Madsens gård, som så ham. Han havde da lagt sig ved et gærde, som var lige ved gavlen. I det samme kom Lars Madsen og karlen, og de tog poserne i naboernes påsyn.

Poserne med kornet var fremlagt i retten. Af vidner var der foruden karlen 3 gårdmænd fra Højby (Lars Michelsen, Mads Jensen og Morten Hansen), og deres vidnesbyrd stemte overens.

Peder Nielsen bad om lemfærdig behandling. Posernes indhold blev vurderet til 2 skp. byg, når det blev rensat. Pengeværdien blev sat til 2 mk. Bang, der er anklager, kræver Peder Nielsen dømt for indbrud, medens hans forsvarer hævder, at det ikke er indbrud. Sagen går til landstinget, der sender den tilbage til lovlig behandling på dommerens bekostning. Man havde nemlig på birketinget forsømt at tage Lars Madsen i ed på, at det stjalne korn var hans, og at det mod hans vilje var ham frataget. Man synes, denne edsaflæggelse var helt overflødig, da sagen var fuldt oplyst. Men i datiden blev edsaflæggelse brugt i et efter vor opfattelse helt urimeligt omfang. Man krævede edsaflæggelse i en mængde tilfælde, hvor man synes, der

ikke var fjerneste grund dertil, og hvor vi må sige, at det var at misbruge eden.

Da det forsømte er oprettet, fælder landstinget dom over Peder Nielsen 7. marts 1759. Dommen lyder på, at han bør miste sin hud (vel ved piskning) i fængslet, have sin hovedlod forbrudt, betale i tyvegæld 4 mk. (det dobbelte af det stjålens værdi) samt udrede varetægts- og underholdspenge m. v. til 10. januar 1759 og fra dommens dag til eksekutionen sker. Det manglende udredes af amtet. Men underholds- og varetægtspenge fra 10. januar til 7. marts bør erstattes af dommeren og aktor iflg. forordning af 21. maj 1751, art. 5.

Når dommer og aktor skal betale dette, må det være, fordi amtet ville have sparet disse penge, hvis dommen kunne have været fældet 10. januar i stedet for 7. marts. Det bliver amtet, der kommer til at betale for P. Niensens underhold i arresten, for selv har han intet at betale med.

Som tidligere nævnt var straffene meget hårde. Vi skal nævne nogle eksempler: En glarmester, som havde stjålet 20 pund bly fra Vallekilde kirke, bliver dømt til at miste sit liv i galgen.

En pige, som har født i dølgsmål, dømmes til døden, og hovedet skal sættes på stage.

For tyverier dømmes en 17 års dreng til 6 års arbejde på børnehuset på Christianshavn, desuden skal han miste sin hud.

En mand i Braade har besvangret sin kones søsterdatter. Birke­tinget dømmes dem begge til døden, og legeme­rne skal begraves på kirkegården uden ceremoni. Forholdet betragtedes som blomskam. De appellerer til landstinget, som nedsætter straffen for begge til 3 års arbejde, for ham i Korsør fæstning, for hende i tugthuset på Christianshavn. Desuden skal han straffes på gods og penge, og hun skal betale lejemålsbøde.

For tyveri af et bidsel til 3 mk. dømmes en karl til at brændes på ryggen og arbejde på livstid i nærmeste fæstning, men han havde tidligere været straffet.

Af en skrivelse til biskoppen fra sognepræsten i Egebjerg hører vi, hvordan det går til, når en hustrumorder skal henrettes. Præsten skal være til stede for at søge at lede ham til at angre og søge Guds

tilgivelse. Han ønsker biskoppens vejledning. Vi får heraf at vide, at morderen skal knibes før henrettelse. Da der er langt til retterstedet, skal de køre dertil, og præsten mener, at morderen skal stå af flere steder undervejs for at blive knebet. Det er tydeligt, at præsten ikke er glad ved at skulle være med, og det kan man godt forstå. Præsten i Vig har dog lovet også at være til stede.

De mange *løsgående kreaturer* kunne tit give anledning til stridigheder mellem ejermændene, når man kom i tvivl om, hvorvidt et dyr tilhørte den ene eller den anden. Det kunne snarest ske, når kreaturer fra flere byer græssede sammen, da det så kunne hænde, at to mænd fra forskellige byer brugte samme eller omtrent samme mærke. Det kunne også ske, at et dyr blev stjålet. Vi læser i tingbogen om et sådant tyveri 1754.

Kromand Zakariassen i Vindekilde har haft en stud på græs i Ellinge Hestehave. Den er forsvundet. Man mistænker *Peder Pedersen* i Hestehavehuset for at have stjålet den. Ved ransagning havde nogle mænd fundet oksekød på loftet i Peder Pedersens hus. P. Pedersen blev nu bange, og for at skjule tyveriet slagtede han sin ko. Studens hud havde han leveret til skomager *Anders Lind* i Højby. Da han havde slagtet koen, fik han skomageren til at modtage koens hud og i stedet tilbagelevere studens hud, der senere blev fundet i noget morads i en mose. Hverken skomager Lind eller P. Pedersens kone har villet oplyse sammenhængen, derved har P. Pedersen fået tid til at undslippe, og han er ikke fundet, da dommen fældes, men dømmes in absentia (som fraværende) til at hænges. Han skal pågribes, hvor han findes. Han skal betale Zakariassen 10 rdl. for studen minus hudens værdi, den er sat til 4 mk. Zakariassen har nemlig fået kohuden. P. Pedersen skal endvidere til kongen betale 20 rdl. i tyvegæld, og til skarpretteren skal han betale 10 rdl. for at blive hængt, desuden skal han betale sagens omkostninger. Hans hustru dømmes til arbejde i børnehuset på Christianshavn i 3 år. Skomager Lind dømmes til at arbejde i jern (lænker) i Korsør fæstning i 3 år. Denne dom er afsagt på Dragsholm birketing. Den stadfæstes for Peder Pedersens vedkommende ved Sjællandsfars landsting, men hans hustru slipper med at arbejde ét år i spindehuset på Christianshavn, og Anders Lind slipper ligeledes med ét år i jern på Korsør

fæstning. For dem alle 3 gælder, at de bør have deres hovedlod forbrudt (hovedlod betyder vist i denne forbindelse alt, hvad de ejer). Såvidt deres bo og formue rækker, skal de betale sagens omkostninger samt deres underholds- og varetægtsomkostninger. Det manglende udredes af amtet.

Selv om straffen blev nedsat ved landstingsdommen, synes den hård for de to, der ikke havde taget del i tyveriet, men ikke havde villet angive, at de vidste, hvem tyven var. Men naturligvis var det meget urigtigt af skomageren, at han lod P. Pedersen få studens hud tilbage.

Kirke og skole

I vore dage vil man vel mene, at kirke og skole nok har noget med hinanden at gøre, men dog ikke står i afhængighedsforhold til hinanden, og at de derfor skal behandles hver for sig. Men for et par hundrede år siden hørte de nøje sammen, og medens skolen nu af de fleste anses for mere betydningsfuld end kirken, som mange kan undvære, bortset fra visse særlige lejligheder, var det dengang givet, at kirken ikke blot var langt den betydningsfuldeste, men den uundværlige, medens skolen egentlig godt kunne undværes. Således var tankegangen hos mange, måske hos de fleste, af bondestanden.

Skolen var nærmest til for kirkens skyld. Den skulle først og fremmest lære børnene, hvad de skulle tro og gøre, så de som voksne kunne forstå den tale, som lød i kirken, og blive gudfrygtige mennesker. Skolen skulle hjælpe kirken at skabe kristenliv i folket. At man regnede med, at de så også blev gode og nyttige samfundsborgere, må ikke glemmes. De to ting hørte nøje sammen.

Skolen skulle meddele børnene kundskaber, men det var først og fremmest med hensyn til Gud og menneskets forhold til ham. Det var ganske vist vigtigt, at børnene fik lært at læse, men det var dog mest for, at de skulle være i stand til at læse i bibelen, salmebogen og katekismen, for man havde den opfattelse, som heller ikke er ukendt i vore dage, at når bare man ved, hvad der er det rigtige, så vil man også gøre det. I skolen skulle børnene lære det rigtige, og det rigtige var den lutherske kirkes lære. Måske skal man føje til: således som man dengang forstod den i den danske kirke.

Naturligvis var det godt, om børnene også kunne få lært at skrive

og regne lidt, men det kom i anden række, og der skulle i almindelighed betales lidt ekstra for de børn, som skulle have undervisning i disse fag. De fleste nåede da heller ikke så vidt, at de som voksne turde indlade sig på at skrive deres eget navn. Når de skulle underskrive et eller andet, gjorde de det ved at tegne forbogstaverne i deres navn plus et S, hvis der var tale om en mandsperson, dette S betød søn, der senere blev udtalt og skrevet sen. Var det en kvinde, måtte hun bruge et D (daatter, senere datter), men en bondekvinde skulle sjældent underskrive noget. Disse store bogstaver kunne man altså tegne, og det kunne man nok, selv om man ikke havde gået i skole, for det var nødvendigt, og det nødvendige får man lært på en eller anden måde. Når man skulle underskrive et dokument, var den, der havde skrevet det, gerne til stede og kunne læse det op for underskriverne, og når disse havde tegnet deres forbogstaver, skrev han de fulde navne ind omkring forbogstaverne. Dette kunne være nødvendigt, for de samme forbogstaver kunne ofte læses som mere end ét navn. J kunne sige både Jens, Jørgen, Johannes, Jep og Ib, da samme bogstav brugtes både for J og I. Et navn, der et sted skrives Jep, kan et andet sted skrives Ib. Man har formodentlig kunnet udtale det forskelligt, og så skrev man det, som man hørte det, eller som man selv fandt det rigtigst. Manden selv gjorde jo ikke indvendinger, når han ikke kunne læse skrift, men i det hele tog man det ikke så nøje med bogstaveringen.

Vi vil i det følgende i nogen grad skille kirke og skole, fordi det kan være praktisk at tage en del ad gangen, men vi må ikke glemme, at de hører sammen, og at der regnes med præsten som den ledende både i kirke og skole. Det er ham, der, bistået af biskoppen og provsten, skal hjælpe sognets skoleholdere til at undervise, som de skal, og det er hans pligt jævnlig at møde i skolen og ikke blot høre på undervisningen, men være vejledende og lejlighedsvis selv vise, hvordan det bør gøres. I landsognene var præsterne (og måske degnene) de fleste steder de eneste, som havde de nødvendige kundskaber. Dermed var naturligvis ikke givet, at de egnede sig som ledere af skolevæsenet, men mange af dem tog denne opgave op med ønsket om at yde det bedste, de kunne. Andre var mindre nidkære, og nogle var forsømmelige. Anderledes kunne det ikke være.

Det var et ikke ringe arbejde, der ved skolernes oprettelse blev lagt på præsterne. Da mange af skoleholderne kun havde meget ringe uddannelse, og de fleste hjem ikke var meget interesserede i skolevæsenet, afhang det i høj grad af præsten, om der skulle komme noget ud af undervisningen. Vi må her ikke glemme, at præsterne ikke var ukendt med undervisning. Katekisationen var dengang en vigtig del af præstens gerning, og den kunne i hvert fald bidrage til, at han ikke kom til skolen som en helt uerfaren mand.

Hidtil har vi haft indtryk af et samfund, der var ret stillestående. Bøndernes liv former sig omtrent ens fra 1718 til 1770, men når vi skal behandle kirkens og skolens historie i dette tidsrum, ændres billedet. Her kommer vi til i langt højere grad at gå kronologisk frem, for her sker der noget. Det er ikke bare det, at der med års mellemrum kommer ny præst, men med en ny præst kommer der i denne tid i Højby sogn en ny forkyndelse. Det kan naturligvis altid siges, men her er det sådan, at vi kan sige, at de hører hver især hjemme i en ny kirkelig retning. Præsterne i Højby har i dette tidsrum alle været betydelige, men meget forskellige mænd. Dog har de måske ikke været mere forskellige, end at et par af dem kunne berede sognet til at modtage den næste.

Hvad *skolen* angår, må vi sige, at det er først i dette tidsrum, vi i Højby sogn får et virkeligt skolevæsen. I Højby har der dog været en skole tidligere, idet sognepræst *Hans Christensen Riber og hustru Anne Pedersdatter Bruun* på egen bekostning 1694 havde ladet opføre et hus, der skulle være både skolehus og fattighus. Det lå syd for kirkegårdsmuren, og i denne var indsat en sten med en indskrift, der fortalte, at de havde ladet det bygge »Gud til ære, ungdommen til en skole og 4 fattige lemmer til husly«. Huset var kun på 5 fag, så megen plads har der ikke været hverken til skole eller til de fattige, men i den retning var man nøjsom. Det viser sig imidlertid, at denne skole ikke er den første, som Riber har oprettet i Højby. Han kom til Højby 1680, og meget hurtigt derefter må han have »holdt en person til at undervise sognets ungdom i dens børnelærdom«. Dette ved vi af en dom, som blev afsagt på Odsherreds ting 1686, og som er anført i herredsbogen. Forvalteren på Dragsholm har krævet husleje af et hus, hvor Riber har haft en skolestue. Dom-

men går forvalteren imod og fastslår, at huset tilhører sognepræsten i Højby. Om denne undervisning har været fortsat, til den nye skole bliver bygget, kan næppe afgøres. At der bor en mand i huset, siger intet herom, da der godt i samme hus kunne være en lejlighed foruden den del, der brugtes til skole. Det har vel nok ikke været mange børn, der har søgt til den af Riber oprettede skole, og undervisningen har næppe været regelmæssig, men der er noget, som tyder på, at skolen har været holdt i gang, til de kgl. skoler blev oprettet, og at det først er efter den tid, at hele huset bliver fattighus. Stor betydning har Ribers skole vel næppe haft. Men har den kunnet holdes i gang efter Ribers død (1700), må der have været nogle, som har villet yde den økonomisk støtte, og nogle børn, som har fået undervisning der. Det er muligt, at præsterne efter Ribers tid er blevet ved at støtte skolen. De, der sendte deres børn til skolen, har vel også måttet betale lidt, men de fleste bønder havde ikke meget at give af, og mange mente, at når de selv havde kunnet klare sig uden skolegang, kunne deres børn også undvære den.

Det er kedeligt, at stenen med indskriften ikke længere sidder i kirkegårdsmuren, hvor den sad, da pastor Schow 1756 skrev i herredsbogen om Ribers skole. Desværre er det ikke gået bedre med den sten, der lå på Ribers grav i kirkens sakristi. Da Schow kom til Højby 1748, var stenen der, men rektor *Schnabel* i Roskilde, som på den tid var nyder af Højby sogns kirketiende, og som gerne ville have det mest mulige ud af at være »kirkeejer«, lod gravstenen tage op og solgte den. Schow ved, at der var en inskription på den, men han skriver, at det kan nu ikke »vides«, hvad der har stået på den. Vi kan bifalde Schows beklagelse af, at stenen blev fjernet. Rektor Schnabel var heller ikke meget for at holde kirken vedlige, så vi kan ikke omtale hans tid som »kirkeejer« med nogen glæde.

Schow skriver, at stenen ikke var blevet fornyet, hvad vel må betyde, at Schnabel har ment at have krav på betaling for, at den lå der, og da han ikke har fået det, har han fjernet og solgt den, skønt stenen ikke var hans. Da rektor Schnabel kun havde retten til kirketienden til 1754, må det være i hans sidste tid som »kirkeejer«, at han har solgt stenen, for det er i 1756, Schow skriver, at det er et par år siden, den blev fjernet.

Pastor Riber døde 5. april 1700. Hans enke giftede sig året efter med sognepræst *Peder Mandal*, Glumsø, men da han døde, vendte hun tilbage til Højby, hvor hun døde 1727 og blev begravet i kirkens sakristi ligesom hendes første mand.

Kirkens vedligeholdelse og ejendomsforhold

Som tidligere nævnt var det ved reformationens indførelse meningen, at kirkerne skulle beholde kirketien den og det jordegods, som den i tidens løb havde fået. Var det blevet overholdt, ville de fleste kirker have været velstillet den dag i dag, men det gik desværre anderledes. Gang på gang manglede staten penge, særlig galt blev det, når der var krig, og det var der tit. I vore dage kan man ved love tvinge folk til at betale skat, hvis de har noget at betale med. Det var ikke så lige til i adelens velmagtsdage. Da kunne adelen nægte at betale skat. Det kunne bønderne ikke, men de havde ikke ret meget at betale med, hvorfor statsmændene måtte se at finde penge andre steder, og de er ikke sene til at finde kirkernes formue.

Vi har i Højby et eksempel herpå allerede fra Christian III's tid, idet han som omtalt ikke alene giver biskop *Peder Palladius* indtægterne af præsteembedet, men også kirkens indtægter. Det var dog et forhold, som kun varede nogle år (1552—60), senere gik det værre. Først krævede man store afgifter af kirkerne, når staten i krigstid trængte til penge. Sådant skat kunne til at begynde med høre op, når der igen blev fred i landet, men efterhånden fandt man ud af, at staten altid kunne have brug for kirkens penge, og så var det mere praktisk, at man simpelthen overtog ejendomsretten, så kunne man sælge kirkerne, når riget i særlig grad trængte til penge. Når man solgte kirkerne, var det dog ikke ensbetydende med, at køberne kunne gøre med dem, hvad de ville. Kirkerne skulle fremdeles benyttes til gudstjeneste, og ejerne skulle holde dem vedlige. Det var egentlig kun kirketien den og kirkens andre indtægter, der handlede om, men betegnelsen kirkeejer kom i brug, og for det meste fik han ret til at kalde præst.

Højby kirke blev ikke solgt, men dens indtægter blev 1688 givet til Roskilde katedralskoles rektor og hørere (lærere). Dette bevirkede,

at kongen bevarede retten til at kalde sognepræsten, og at han, når det behagede ham, selv igen kunne overtage ejendomsretten. Det gjorde han 1754, og det blev nok til kirkenes gavn. I hvert fald blev den året efter istandsat, hvad den nok har trængt hårdt til, for i Schnabels tid er der ikke ofret mere på kirken, end hvad der var strengt nødvendigt. Hvor ringe kirken blev holdt vedlige, fremgår af en synsudskrift fra sommeren 1745. Provst Nyegaard var p. gr. a. sygdom forhindret i at være til stede, men i hans sted var sognepræst Hyphoff, Nykøbing, mødt. Desuden var der mødt 4 af provsten beskikkede sognemænd. Dette syns udsættelser går ud på følgende:

1. Tårnets nordre lyd hul er beskadiget ved den lille klokkes op-hængning. Muren må repareres, for at blytaget ikke skal lide skade; desuden trænger tårnets mure indvendig til reparation med sten og kalk.

(Den lille klokke var blevet omstøbt 1744. Den har vel sagtens været revnet. Nyegaard klager i en skrivelse til biskoppen 12. juli 1744 over, at den ikke er kommet tilbage igen, skønt det er et par år siden, den efter rektor Schnabels anstalt blev sendt til København for at omstøbes. Måske har denne skrivelse medvirket til, at den blev omstøbt og formentlig også genophængt 1744. Nyegaard skriver, at der fornemmelig ringes med den morgen og aften, men også anden tid).

2. Kapellets, sakristiets og våbenhusets stentage er temmelig brøstfældige med huller nogle steder, endvidere er der et hul på kirke-muren ind til kapellet, hvor en del sten og kalk er borte.

3. Ringmuren er for en del brøstfældig på sten og kalk.

4. Kirkeporten kan ikke lukkes, formedelst stablerne er borte.

5. Af vinduet i kapellet er mere end tredjedelen udblæst i den store storm 4. s. i advent 1744. Skaden er endnu ikke repareret, men nogle brædder slået for, hvad der forårsager mørke i kirken. Desuden mangler nogle ruder her og der i de andre vinduer i kirken.

6. I kirkegulvet er nogle sten optrådte og i stykker.

7. Blytaget på skib og tårn, som for en del er nylig oplagt, må forsynes med noget murerarbejde under tagskægget for at styrke blytaget.

De 4 sognemænd, som har taget del i synet, har alle underskrevet med forbogstaver. Det er Søren Nielsen, Lars Madsen, Hans Jensen og Anders Pedersen.

Vi kan skønne, at der ikke har været behageligt i kirken om vinteren. Vi kunne have undt rektor Schnabel, at han skulle have været til gudstjeneste der en søndag. Men Højby kirke var ikke den eneste, hvis vedligeholdelse blev forsømt.

Efter at kongen selv havde overtaget kirketienden og vedligeholdelse af kirken, kom stiftsskriveren med to mænd fra Roskilde for at tage syn over kirken. Vi har ikke oplysning om, hvilke beslutninger der her blev taget, men ved provstevisitats 11. august 1754, altså samme år, blev 4 bymænd tilsagt at deltage i kirkesyn, men da både de og pastor Schow bevidner, at der allerede er holdt syn, holder man ikke egentlig nyt syn, men udtaler håb om, at håndværksmestrene snart må indfinde sig, mens årstiden endnu tillader, at det brøstfældige istandsættes. Dette håb går ikke i opfyldelse. Først næste år bliver kirken istandsat. Ved provstevisitatsen gør man dog opmærksom på et par mangler, som det forrige syn ikke har noteret — man har altså vidst, hvad der var udsat ved stiftsskriverens syn —. De to mangler er, at kirkegårdens ringmur på den sydvestre side behøver nogen hjælp, og at kirkens alterbog af ælde er i slet stand; mange løse blade og nogle forslidte, »men ved betimelig ny indbinding endnu kan hjælpes og derefter endnu i mange år være brugelig«. Man synes godt, der kunne være forlangt en ny alterbog, men istandsættelsen af den gamle er udtryk for tidens sparsommelighed. Af de 4 bymænd, som her var tilkaldt, har de to (Mads Jensen og Morten Hansen) selv skrevet deres navn, medens Lars Madsen og Jens Mogensens underskriver med forbogstaver.

1756 skriver Schow: »Kirken er, hvad bygningen i sig selv angår, temmelig god, siden den nu i 1755 har fået en anselig reparation ved blytækker, tømmermand, muremester og smed, dog kunne den endnu indvendig, især ved stolene, behøve megen hjælp såvel til fornødenhed som til prydelse. Kirken har ellers ordinært tårn uden spir, dens hovedbygning er overalt tækket med bly som og tårnet, men våbenhus, sacristi og kapel er tækkede med sten«.

Stolene var Schow altså ikke tilfreds med. Det har formodentlig

været de stole, der blev anskaffet i 1550'erne, og hvoraf stolgavlene står i kirken endnu og nok kan tjene som prydelser for kirken, men det kan jo godt være, at sæderne har været noget medtagne, hvis de var to hundrede år gamle. Stolgavlene skal en tid have været sat ud i våbenhuset, men det er formodentlig ikke sket i Schows tid.

I 1764 er 5 løsthængende blyplader på tårnets søndre side faldet ned og af kirkevæggerne indsat i sakristiet, medens hullet i taget er blevet dækket med brædder. Det er ved vintertid, og Schow har brevvekslet med stiftsskriveren om, hvad der skal gøres. Stiftsskriveren lover at sende en mand til at gøre overslag m. m., når det bliver forår, hvis ikke Schow véd nogen nærmere boende, som kan give overslag og påtage sig arbejdet. I henhold til den sidste bemærkning tilkalder Schow en murermester fra Særslev, Michel Svendsen, da han ikke har nogen tiltro til de to i Nykøbing, der giver sig ud for murermestre. Schow skriver, at Svendsen er dygtig og reparerer de kgl. skoler på landet. Han vil også gerne »helbrede« skaden på kirken, lægge blypladerne op igen og forsyne dem med søm og falsning. Det skal blive nok så godt som det tilbageværende ny bly. Det er åbenbart murermesteren, der har sagt dette. Det synes underligt, at man ikke hellere får en blytækker til at foretage reparationen, men der er måske ingen at få*). Skulle en blyplade være ubrugelig, regner murermesteren med, at man kan få en fra Vallekilde kirke. Her har man formodentlig fjernet blytaget og lagt tegl i stedet.

Murermester Svendsens overslag lyder således:

1. Taarnets søndre side vil en del forraadnede sten udhugges og nye indmures, og samme siden udspækkes og overalt hvidtes.
2. Taarnets vestre side, sydvestre hjørne, på 3 alens bredde vil med spækning og hvidtning forbedres.
3. Vaabenhusets tag vil med skillingsstens istikning og understrykning repareres.

Dertil behøves:

Kalk: $2\frac{1}{2}$ læster (1 læst kalk = 12 tdr.).

*) 1761 var der sendt en kobbersmed og blytækker for at se på det brøstfældige tag. Man havde udarbejdet overslag over, hvad reparationen ville koste; men reparationen er næppe foretaget.

Mursten: 200 stk.

Tagsten: 30 stk.

Murerarbejdsløn 24 rdl.

Hvorudi bliver anset, at jeg bruger min egen stilladsvogn til taarnets reparation uden nogen betaling.

Højby, den 17. februar 1764.

(sign.) *M. Svendsen.*

Pastor Schow anbefaler overslaget som billigt, både angående arbejdsløn og materialer.

Schows udførlige liste over kirkens inventar er der næppe grund til at gengive, da det meste er uden større betydning, men enkelte ting skal nævnes: Der findes et par indsamlingstavler til at bære omkring i kirken. De har altså afløst klingbeutelen, der tidligere havde været benyttet ved indsamlinger. Klingbeutelen eller klingpungen var en pung eller pose, som var anbragt på en stang, så en mand ude fra gangen kunne stikke den ind foran dem, der sad i stolene. Den var forsynet med en bjælde, så man kunne høre, når den nærmede sig og have pengene parat. Indsamlingstavlerne var forsynet med et håndtag, så de kunne også stikkes lidt ind i stolene, men de, som sad inderst i stolene, måtte strække armen ud for at lægge penge i tavlen.

I våbenhuset stod et skab, hvori landsoldaterne skulle sætte deres geværer, mens de var i kirke, så endnu på den tid svarede våbenhuset til sit navn. Blandt de hellige kar nævnes en æske til oblater, dannet som en bog. Hvis denne æske har været af sølv, må den være bortkommen, for 1824 blev der anskaffet en sølvæske, fordi der ved kirken kun var en oblatæske af papmaché.

Pastor Schow skriver, at der ikke var bog over stoleraderne. Det kunne tyde på, at han har savnet en sådan. Måske har der været strid om retten til stolene. Vi har jo hørt, at det kunne knibe med at få siddeplads i kirken.

Hvor ringe kirken var holdt, får vi indtryk af, når vi hører, at messehagelen kun var i mådelig stand, messeskjorten snart ubrugelig, og et alterdække af rødt gammeldags tøj var slet. Derimod var et håndklæde, som brugtes ved dåben, i god stand, men man havde

altså kun ét. Pastor Schow nævner også, at kirken har et urværk, som slår timeslagene på den største klokke. Det er 1752 sat i god stand og flyttet fra kirken op i tårnet. Det havde tidligere været anbragt med urskiven inde i kirken. Provst Nyegaard indberetter 1744, at uret kan gå og slå, når det bliver trukket op, men degnen trækker kun gangværket om søndagen, så det kan gå under gudstjenesten, og slåværket trækker han slet ikke. Provst Nyegaard har vel nok syntes. at uret skulle gå hele tiden, og at det også skulle slå, medens degnen har ment, at det var unødvendigt, at det gik, når der ingen var i kirke, og han har altså ikke fundet det nødvendigt, at det skulle slå. Derimod kan det være, at han ville, at præsten under gudstjenesten skulle kunne se, hvad klokken var, at han ikke skulle prædike for længe, hvad præsterne dengang skal have haft tilbøjelighed til. Når der skulle være katekisation bagefter, kunne gudstjenesten jo også tage nogen tid.

Pastor Schow skriver, at sognets navn både i skrift og udtale er Høybye, skønt mange af almuen endnu siger Hybye, som også står på skriftestolen. Heraf kan vi slutte, at stolen med Laurits Thuesens navn (den nuværende degnestol) var i brug 1756 som skriftestol. D. v. s. at det private skriftemål endnu på det tidspunkt har været i brug, hvad vi forøvrigt også har andre vidnesbyrd om.

Billedet af Eske Bertelsen, som nu hænger i tværskibet, var i Schows tid anbragt i koret over sakristidøren, medens tavlen med oplysningerne om provst Nyegaard var anbragt på kirkens nordre væg. Nyegaard er blevet begravet i koret, for Schow skriver, at hans ligsten lå her, og at der på den stod:

»Her under hviler hæderlige og vellærde mand hr. Hans Nyegaard, sognepræst for Høybye menighed og provst i Ods herret, som blev ordineret til Vor Frue menighed i Kiøbenhavn 1711 i pestens tid, blev så kaldet til sognepræst 1712 for Cregme og Vinderød menigheder, 1724 til sognepræst for Høybye menighed, hvor han var 24 år, døde i sin alders 66. aar den 11. februar 1748«.

Oven på stenen disse ord:

»Jeg i min Jesu Gjemme
Forbliver ævig Hiemme«.

Pastor Schow nævner også en ligsten over magister Laurits Thuesens søn, der døde som lille. Den har vist også ligget i koret, og indskriften fortalte, at drengen var født og døde 1581.

På kirkegården lå en ligsten over sognepræst Bertel Eskesen, død 1645, og hustru Catharina Kraft, død 1662, og 3 af deres børn. De må vel så være begravet på kirkegården.

Begravelser i kirken har i sin tid været almindelige. Men det var jo ikke alle, som kunne blive begravet her. Bønderne har vel nok måttet finde sig i at blive begravet på kirkegården, men så stræbte man efter at få graven så nær kirken som muligt, helst under tagdryppet fra kirken.

Over korbuen op mod koret stod et vers, hvoraf noget var udslettet, men Schow gengiver det, han kan tyde, således:

»Betænk, o Menneske som — — —
Og persis for Frugten, jeg aldrig aad
Mine Klæder er røde af Persen jeg traad,
Mit Liv i Døden gav jeg for dig,
Tro det af Hjertet og lev hos mig
I Himmelske Glæde og ævig Roe
Til Vished annamme mit Legeme og Bloec«.

Det er en opfordring til at betænke, at Jesus har givet sit liv for os, og at han har lovet os himmelsk glæde og fred. Til vished herom skal vi modtage hans legeme og blod i den hellige nadver.

Over korbuen ned mod skibet stod på latin:

»Pris Gud i hans hellighed!
Pris ham med pauke og dans!«

Af billeder i kirken nævner Schow et billede over korbuen af Jesu korsfæstelse (det kan måske være det krucifiks, som nu hænger på skibets nordre væg) og et billede i tårnet af Jomfru Maria med barnet.

Endvidere nævner han den gamle altertavle (?), hvorom han skriver, at det af den liden levning af malingen kan ses, at jomfruerne får afladsbrevet i hænde, og at faderen ligger nedkastet for pavens fødder. Dette billede fandtes altså i kirken på Schows tid. Schows udførlige omtale af sagnet om dobbeltmordet i kirken forbigås her, da det, der har med dette sagn at gøre, er udførligt skildret af Hans Ellekilde i »Højby Sogns Folkesagn« og af Tage Christiansen i

»Højby Kirke« og i »Odsherred« 1934. Kalkmalerierne var overkalkede, så dem kunne pastor Schow ikke vide noget om.

Angående kirkens ejendomme giver Schow god besked ikke alene om, hvorledes det er på hans tid, men meddeler også, hvad han ved om tiden forud. I herredsbogen finder vi afskrift af et gammelt dokument om kirkens ejendomme fra Laurits Thuesens tid (1560—89), og i tingbogens omtale af rektor Schnabels retssager får vi en del oplysninger om afgifter af kirkejord i provst Nyegaards tid, så vi har nogenlunde gode oplysninger om, hvad kirken har ejet.

Fra Laurits Thuesens tid har vi foruden det nævnte dokument også oplysninger om kirkens ejendomme i Sjællands Stifts Landebog. Om dokumentet er ældre eller yngre end Landebogens beretning, er vanskeligt at afgøre. Det er vel snarest yngre. Der er i hvert fald nogle år imellem de to beretninger, for brugerne af jorden er kun delvis de samme. Efter Landebogens oplysninger havde kirken 1567 103 tiendeydere (gårdmænd). Når dokumentet har 43, må det skyldes en fejlskrivning, men en sådan kan også sagtens forekomme, da dokumentet er afskrevet mindst to gange. Der var 1738 112 og 1756 114 bøndergårde i sognet, skønt gårdene i Moseby og Ellinge er nedlagt, og da der næppe er sket nogen videre nyopdyrkning, må en del gårde være blevet delt; men efter jordebøgerne 1719 er der også mange smågårde, og der må endda en tid have været en del flere, da mange gårde har jord, som har hørt til gårde, som ikke længere eksisterer som selvstændige. Vi må altså regne med, at der i tiden fra 1567 til 1719 først er sket en deling af mange gårde, men senere er en del gårde blevet øde, man har ikke kunnet få fæstere til dem, deres jord er derfor midlertidig blevet drevet af mænd fra andre gårde, men denne midlertidige ordning har i 1719 fået vedvarende karakter. De øde gårde kunne tænkes at stamme fra svenskekrigens tid, men de fleste har nok været øde lidt tidligere. Der var nemlig pest i sognet i 1656—57, og i løbet af halvandet år døde i Højby sogn 466 personer. Det var rimeligvis en tredjedel eller måske henimod halvdelen af sognets befolkning. Så var det ikke underligt, at der ikke var folk nok til at overtage gårdene. Det er sandsynligt, at den deling af en del gårde, som tidligere havde fundet sted, er sket på et tidspunkt, hvor befolkningstallet har været stigende, men vi kan kun sige, at det er sket mellem 1567 og 1656.

Tienden var kirkens største indtægtskilde, men kirken havde også nogle jordstykker, hvoraf der svaredes landgilde eller lejeafgift, og i Gudmindrup havde den en lille gård, som dog senere lægges sammen med præstens mensalgård, der heller ikke var ret stor. I Gudmindrup har kirken foruden gården nogle mindre jordstykker. I Lumsaas har den et par stykker jord, og på Kollekolle mark har den et eller to stykker jord, som en mand i Ubberup benytter og svarer afgift af. Michel Degn i Højby havde nogen jord på Ubberup og Stenstrup marker, hvoraf han betalte afgift til kirken. Denne Michel Degns navn står på en af kirkestolene; det har vel så været hans stol. Måske har han bekostet den, men det kan også være, at navnet er sat på den, fordi den var beregnet til degnestol. Præsten fik jo senere sit navn på skriftestolen. Kirken har også en ager på 3 tdr. land, der kaldes Vielage, men hvor den ligger, er ikke oplyst, og så har den et hus i Gudmindrup, hvor der bor en Hans Møller. Måske har der dengang været en mølle i Gudmindrup, men det kan jo også være, at Møller var mandens navn. Michel må have været degn i 1550'erne, da kirkestolene blev anskaffet, og han har kirkejord i brug 1567, men da det foran omtalte dokument blev skrevet, bruges denne jord af andre; dokumentet er derfor rimeligvis noget senere end 1567. Gården i Gudmindrup har fået ny fæster. Han hedder Jep Pedersøn, medens den tidligere fæster, Laurits Kampe, har en anden gård i Gudmindrup i fæste, men nævnes som bruger af nogen kirkejord, der ligger »iblandt« hans jord. Egentlig er det underligt, at ikke al kirkejord i Gudmindrup er blevet lagt til den lille gård, som kirken ejede, men det er måske sådan, at kirkens jordstykker i lang tid er drevet sammen med en anden gårds jord, så man ikke længere ved, hvad der er kirkejord; det gør heller ikke noget, blot afgiften betales. Det stykke jord på Stenstrup mark, som Michel Degn tidligere havde haft i brug, drives nu af en mand, der kaldes Hans Plov. Efter dokumentet skulle han bo i Gundestrup, men det må være en fejlskrivning for Gudmindrup. Jorden i Kollekolle bruges nu af en mand i Sejstrup.

Da pastor Schow 1756, altså hen imod 200 år senere, skriver i herredsbogen om kirkens ejendomme, synes jorderne i Ubberup ikke mere at tilhøre kirken. De kunne være solgt, men det er mere sand-

synligt, at det ved ejerskifte (af kirketienden) er glemt, at kirken ejede disse jordstykker. Dette er der så meget mere grund til at tro, som det var ved at gå på den måde med jorderne i Gudmindrup og Stenstrup. Gården i Gudmindrup findes ikke i 1756, men jorden er som nævnt lagt under mensalgården, der årlig svarer 3 tdr. byg til kirken (kirkeejeren). Huset i Gudmindrup tilhører endnu kirken, og der er nogen jord til, men det er muligvis den jordlod, som kirken har i Stenstrup, da Schow ikke omtaler nogen kirkejord der. Det drejer sig om 6 skp. 1 fk. htk., hvoraf svares i årlig afgift 1 td. byg og 1 rdl. i penge. I provst Nyegaards første tid i Højby har der været noget mere jord til huset, 1 td. 1 skp. htk. Der var en retssag mellem rektor Schnabel og Nyegaard angående afgiften, men den afsluttedes med forlig. Det var en enke, som havde huset i fæste, og hun flytter godvillig mod at få nogen hjælp til husleje. Det er sandsynligt, at noget af jorden derefter lægges til mensalgården. Sognepræsten har formodentlig haft part i hus eller jord, siden han var indstævnet sammen med enken, der havde huset i fæste.

Når vi forholdsvis udførligt har omtalt kirkens ejendomslodder m. m., er det ikke alene for at fortælle, hvad kirken har ejet, men også for at give et indtryk af, hvor spredt jorderne lå, og hvor indviklet ejendomsforholdene kunne være. Kirkens øvrige jord i Gudmindrup, 2 tdr. 2 fk. 2 alb. htk., er vist nok lagt sammen med byens almindelige jord, og bønderne bruger den, men det synes, som det på Schows tid er ejeren af Anneberg gods, som betaler afgiften til kirken. Han får vel så meget mere i landgilde af bønderne, men vi kan forstå, at man ikke ret længe husker, hvad der er kirkejord. På samme måde som i Gudmindrup gik det med kirkens jord i Lumsaas, men her er der kun 6 skp. 3 alb. htk. Allerede ved matriklen af 1688 skete det, at landmålerne ikke var i stand til at fastslå eller få oplyst, hvad der var kirkejord.

Vi har flere gange omtalt rektor Schnabel i Roskilde, og vi er klar over, at han var påpasselig med at få, hvad han som nyder af kirkens indtægter havde ret til. At det ikke var unødvendigt for ham at passe på, viser et par retssager, som han i begyndelsen af sin rektortid førte mod provst Nyegaard og kommerceråd Schwane. Egentlig var det en sag mod nogle bønder, der havde forsømt at betale afgift

for nogen kirkejord, som de havde i brug, men da bønderne betragtedes som umyndige, blev deres herskab, i dette tilfælde Nyegaard og Schwane, indstævnet samtidig. De skulle også betale, hvis bønderne ikke kunne. Schnabel har opdaget, at der i 16 år ikke er betalt landgilde af de bønder i Gudmindrup og Lumsaas, som bruger kirkejorden i disse byers vange. Den tidligere rektor har enten været lemfældig m. h. t. betalingen eller har ikke vidst besked med, hvad han kunne tilkomme, men Schnabel har undersøgt sagen og kræver det manglende landgilde betalt. Det er præstens mensalbonde og 3 af Schwanes bønder, der har kirkejord, som de ikke har betalt afgift af.

Nyegaard og Schwane ved rimeligvis intet om bøndernes restance, de nuværende fæstere ved det måske heller ikke, hvis de har overtaget fæstet i løbet af de 16 år, hvor afgiften ikke er betalt. Mensalbonden har kun haft gården i nogle få år. Da bønderne næppe kan betale det temmelig store beløb, forudser Nyegaard og Schwane, at det bliver dem, der kommer til at betale, hvis sagen går dem imod. Vi nævnte foran sagen mod den enke, som havde huset i Gudmindrup i fæste. Den blev sluttet med forlig, men her var der kun tale om 2 års restance, som enken var villig til at betale, blot hun fik at vide, hvor hun skulle betale, så det var ikke så vanskeligt at komme til rette om. Med bøndernes afgift er det helt anderledes, og disse sager trækker længe ud. Birketingsdommen, der bliver afsagt i marts 1729 går ud på, at afgiften skal betales fra og med 1725, da Schnabel blev rektor, men ikke for årene forud, da afgiften ikke var blevet afkrævet bønderne. Schnabel ville have haft afgift fra 1712. Nyegaard appellerer til landstinget, og her falder dommen 9. november 1729. Den lyder på, at der skal betales afgift for 3 år. Det er nok for den tid, den nuværende mensalbonde har haft gården i fæste.

Schwane synes ikke at have appelleret, men har betalt for sine bønder efter birketingsdommen. Det kan være tvivlsomt, at de har kunnet refundere ham det udlagte beløb. I hvert fald skriver Schnabel til Schwane 1738 og meddeler, at bønderne er i restance, og beder Schwane drage omsorg for, at de betaler. Kan de ikke, må Schwane vel punge ud. Så kan han sætte bønderne fra gårdene, men kan han få nye fæstere, som er bedre til at opfylde deres forpligtelser? Der var ikke så lidt bryderi ved at være godsejer.

Embedsindtægter og -ejendomme

Højby sognepræsteembede var i gammel tid regnet for det bedste i Odsherred, hvad indtægter angik. Kun Vig-Asmindrup kommer op i nærheden. Præsten i købstaden Nykøbing ligger meget lavere med en årlig indkomst, der er anslået til 300 rdl., medens præsten i Højby har ca. 500 rdl.

Provst Nyegaard opgør 1738 indtægterne således:

Korntienden	200	rdl.
Af kongens kasse (refusion for tiende af hestehaver)	12	»
Fra Ellingegaarden 10 læs ror	6	» 4 mk.
Kvægtiende og småredsel	100	»
Mensalgaarden	3	»
Et hus i Højby, indrettet til to familier, bygget af provst Nyegaard i stedet for et forfaldent	5	» 2 mk.
Højtidsoffer, 3 × 50 rdl.	150	»
Akcidenser	60	»
Ialt	537	rdl.

Ved en indberetning 1757 mener pastor Schow dog ikke, at embedets indtægter kan sættes til mere end 490 rdl., hvorfra går 70 rdl. i pension til madam Nyegaard. Alligevel er det mere, end nogen anden præst i herredet har. Hertil kommer indtægten af præstegården, som havde godt 11 tdr. htk. foruden nogle lodder, som ikke hørte til Højby marker. Den havde en skovlod i Skaverup, hvor de store træer ganske vist forlængst er fældet, men hvor der kan sås et par tdr. sæd og høstes 7—8 læs hø. På Loddevangen ved Skaverup er der en lod, hvor der kan sås 3 tdr. sæd, når den ikke er i fællede, og avles 8—9 læs hø. Når den er i fællede, kan der græsses 11 à 12 høveder. På en lod i Ubberup kan der sås 1 td. 2 skp. sæd og avles 1 læs hø. Når den er i fællede, kan der græsses 4 høveder. Desuden har præsten en eng på Nygaard mark.

Nu må vi ikke glemme, at det var små hølæs, man regnede med, vel ca. 250 kg. Der var naturligvis også en del udgifter. Pensionen til formandens enke er omtalt foran af pastor Schow, der skriver, at den skal udredes af præsten, hvis han ikke gifter sig med enken. Dermed hentyder Schow til det ikke ualmindelige, at en præst måtte gifte sig med enken, hvis han ville have embedet. Et sådant krav blev flere gange forbudt, men blev alligevel ofte stillet. Man fandt vist ikke noget galt i det. Det var vel de færreste, som på den tid

bestemte, hvem de skulle giftes med, hvorfor skulle præsten så selv råde for, hvem han ville have til kone; og det var en nem måde at få forsørget enken på. Noget sådant er næppe forekommet i Højby, selv om det er sket 2 gange, at en præst har giftet sig med formandens enke. Det var nok i begge tilfælde unge enker; og tvang kan der ikke have været tale om, da indtægterne var så gode, at præsten nok havde evnet at udrede enkepension.

Pension til formanden forekommer ikke før efter 1800, det betalte sig nemlig bedre for præsterne at holde kapellan, når de blev for gamle til selv at passe embedet, så der bliver kun ledighed i sognepræsteembedet ved dødsfald.

Når en ny præst kom til sognet, måtte han sørge for at få at vide, hvor meget der tilhørte embedet, ellers ville han rimeligvis blive narret. Især var det vanskeligt at passe på de jordlodder, som lå langt fra præstegården. Det hjalp jo noget, da jorden blev opmålt og matrikuleret i 1680'erne, men forholdene var dengang så indviklede, at landmålerne ikke altid kunne få rede på, hvor jorden hørte til. De havde f. eks. ikke været i stand til at skille præstens og kirkeens jord ved mensalgården i Gudmindrup. Før denne landmåling måtte man, hvis der blev strid om jord, søge trætten afgjort ved vidneafhøring af ældre mænd i sognet. De måtte vidne, hvor markskel havde gået i den tid, de kunne huske, og hvem der havde benyttet de forskellige jordstykker. De blev taget i ed, før de fremførte deres udsagn, så det blev i løbet af en tingdag til mange edsaflægninger. Mange af dem synes helt overflødige.

Det kunne være fristende for en nabo at pløje ind på et stykke jord, som tilhørte et præsteembede, og var der ingen præst i embedet, blev der måske ingen indvendinger gjort, hvis ikke der var en eller anden, som gjorde den ny præst opmærksom på det, og så var det meget sandsynligt, at han ikke kunne få jorden tilbage uden proces. Dette gælder dog kun de jordstykker, som præsteembedet havde i andre byers marker. Præstegårdens jord i byens egne vange kunne der vel ikke ske noget værre med, end at en nabo pløjede vel nær til skellet. Der kunne også opstå strid, ved at folk »glemte« at levere præsten, hvad de var forpligtet til. Måske vidste man ikke længere, hvorfor man skulle levere dette eller hint.

Da Anneberg og Ellingegaarden som hovedgårde blev tiendefri, mistede præsten tienden af disse gårdes jord. Som erstatning herfor skulle ejerne af disse gårde årligt levere præsten 10 læs tækkerør. Assessor Wildenradt leverede rørene de første 8 år, han var ejer af gårdene. Måske har han ikke vidst, at de skulle leveres som erstatning for tiende, men har tænkt, at det oprindeligt var en gave, som præsten efterhånden havde betragtet som sin ret. Da Wildenradt ikke alene holder op med at levere rørene, men endog sender et brev fra præsten uåbnet tilbage — han har naturligvis været klar over, at brevet omhandlede de ikke-leverede rør —, klager sognepræsten, *magister Holm*, til biskoppen, der sammen med stiftsbefalingsmanden sender assessor Wildenradt et meget skarpt brev. Det synes, som Wildenradt i folks påhør har tiltalt præsten uhøfligt. De skriver, at de 10 læs rør kun er en ringe erstatning for tiende og anden præstetrigthed af Anneberg og Ellingegaard. Wildenradt skal levere de rør, hvormed han står i restance, og fremtidig årligt levere de 10 læs.

Efter Wildenradts død er magister Holm formodentlig bange for igen at få vanskeligheder med at få disse rør, for han skriver til assessor *Leegaard*, der havde solgt gårdene til Wildenradt, og beder ham om en udtalelse angående de 10 læs rør. Leegaards svar går ud på, at han har leveret disse rør, og at han også har gjort Wildenradt opmærksom på forholdet. Det er hans formand som ejer af de to gårde, G. Vosbeen, der har lovet sognepræst Riber denne ydelse, da gårdene fik hovedgårdsrettigheder.

I dette tilfælde kom det ikke til retssag, da det efter stiftsøvrighedens skrivelse var tydeligt, at præsten havde ret til rørene. Men ofte var det mere vanskeligt. Præsten havde ret til *frit tørveskær* (lyngtørv) på Ellinge Lyng, men allerede Laurits Thuesen måtte 1569 ved vidner ved Dragsholm birketing godtgøre, at det var en gammel rettighed, og når *Eske Bertelsen* 1664 får udskrift af dommen, kan vi vel slutte, at retten igen har været antastet. 1640 måtte skellet mellem præstens lod og Jens Nilausens lod i Skaverup fastsættes af tinget. 1684 kræver en forvalter på Dragsholm husleje for 3 år af et hus, der tilhører præsten, og hvor han har ladet holde skole. Denne sag er omtalt foran, men at birketinget må afsige dom i en sådan sag, viser, at det ikke er så ligetil at fastslå ejendomsret

til et hus eller et jordstykke. Man kunne ikke som nu slå op i en bog og se, hvem der var ejer. Året før har ejeren af Dragsholm ved sin forvalter indstævnet pastor Riber angående et skel mellem Ribers jord i Skaverup og en naboejendom, der på det tidspunkt må have været fæstegård under Dragsholm. Det drejer sig vel sagtens om samme stykke præstegårdsjord som i 1640. Det synes i det hele at være svært for præsterne at få lov at have jorden i Skaverup i fred. Folk har vel sagtens ikke kunnet forstå, hvorfor præsten i Højby skulle have jord i Skaverup. Det forstår vi heller ikke, men han havde den altså, når han bare kunne passe på den. En tid er der betalt tiende af en af lodderne, fordi landmålerne har indført den i matriklen som hørende til Asmindrup kirke. Som præstegårdsjord skulle den være fri for tiende, det bliver den også, da pastor Riber søger derom, men da Schøntier er blevet sognepræst, kræver rektoren i Nykøbing tiende af den mand, som har fået jorden i fæste. Der bliver afsagt dom i sagen, og den går rektoren imod.

Mere fredeligt går det til, da borger Hans Jørgensen i Nykøbing har fået kgl. bevilling til at lægge *Grønnehave* under Nykøbing, skønt der fra »Arilds tid« er givet tiende deraf til Højby sogn. Hans Jørgensen og daværende sognepræst i Højby Bertel Eskesen indgår nemlig 1639 forlig om, at hvert år inden jul skal Hans Jørgensen levere i Højby præstegård 4 strøgne skp. rug og 4 strøgne skp. byg og har så ret til at benytte *Grønnehave*, som han vil.

Til sidst skal vi omtale en strid 1632 mellem pastor *Bertel Eskesen* og hans nabo *Laurits Nielsen*, der vel sagtens har boet på Holtegaard. Præsten klager over, at Laurits Nielsen har indelukket nogen jord uden for hans port, hvor hans formænd har haft deres færdsel til Vestergaard og der omkring til alfarvej. Laurits Nielsen nægter ikke at have lukket for Bertel Eskesens »udfarsvej«, men han kan age og gå til sin gård både »neden om og oven om«, såvidt som hans er. Laurits Nielsens fader »har også haft den jord indelukt og der er pløjet, sået og høstet på den«. Afgørelsen er dog i præstens favør.

Vi forstår af disse retssager, at det ikke var udelukket, at et stykke jord, som havde tilhørt kirken eller præsteembedet, kunne blive brugt af andre, som så efterhånden kunne få hævde på det. I Højby stod præstegården dog sjældent ubeboet i længere tid, så det gik

ikke så galt som et sted i Jylland, hvor den nye præst, da han spurgte, hvor præstegården lå, fik det svar, at den var stjålet. Det var gået til på den måde, at når bønderne manglede tømmer eller andet bygningsmateriale, hentede de det i præstegården, der var ubeboet, så da der endelig kom en ny præst, var der ingen præstegård.

Præstegården med tilliggende var en temmelig stor bedrift. Kvægbestanden var, som vi har set, meget større end på en almindelig bondegård. hvad der vel mest skyldtes korntienden, der blev leveret i kærven. Den gav naturligvis en del tærskearbejde om vinteren, så vi forstår, at der var mange folk i præstegården. Provst Nyegaard opgiver i sin indberetning 1738, at hans familie og tjenestefolk udgør 12 personer. Hertil kommer nok husmænd, som arbejder i præstegården, men ikke bor der. Man kunne mene, at præsten kunne have nok i præstegården, og at han ikke behøvede at købe mere, men vi hører, at præsterne køber huse og smålodder, hvor de kan få sådanne. Det er ikke megen jord, der er at få til købs, for hverken kongen eller herremanden vil sælge. Det lykkes dog som nævnt pastor Riber at købe en gård i Højby, men det var, fordi den hørte under Dragsholm. Provst Nyegaard køber flere huse, og på Ubberup mark køber han et par lodder, som ejes af folk i Nykøbing. Hvad er grunden til, at i hvert fald flere af præsterne ved private køb søger at skaffe sig mere at råde over? Det skyldes nok, at præsten skal have både tjenestefolk og arbejdsmænd og -koner, og det er ikke altid så let.

Præstegården er et lille gods, som ligger indeklemmt imellem kongens og herremandens, og de, som bor på et af disse godser, skal arbejde der, og det skal deres sønner også. Pigerne er ikke stavnsbundne, men derfor er det måske alligevel ilde set, om de tager plads uden for godset. Derfor må præsten, hvis han har midler til det, søge at udvide sit gods, så han kan regne med folk nok, både karle og piger, arbejdsmænd og konehjælp; det er derfor nødvendigt for ham at have boliger, som han kan leje ud, så han derved kan have udsigt til at kunne få den nødvendige arbejdskraft. Det fører måske så igen til, at han køber jord, for at der bedre kan blive beskæftigelse nok. Vi må huske, at godsejerne regnede det for en vinding at have mange folk på godset, og så er præsten vel nødt til at regne på lignende måde. Der skal også på hans gods være både unge mennesker og gifte folk, for at han kan få sit arbejde gjort.

Til præstens gods hørte mensalgården i Gudmindrup. Det var en fordel, når bonden havde børn, der kunne tage tjeneste hos præsten. Men blev bonden og hans kone gamle, kunne det være vanskeligt for ham at få gården passet, hvis han ikke kunne få en karl, men hvor skulle han få ham fra, hvis der ikke på præstens gods var unge mennesker. Vi har foran omtalt, at selv om han fik en svigersøn, måtte denne ikke forlade Anneberg gods for at hjælpe svigerfaderen og blive hans efterfølger som præstens bonde; så skulle han i hvert fald købe sig et frihedsbrev, og det var ikke mange, der kunne skaffe penge til det, ca. 40 rdl. Også af hensyn til at få mensalgården bortfæstet, når den blev ledig, var det ønskeligt for præsten at have flere familier på sit gods.

Degnen var en gejstlig person og ikke stavnsbundet, hvad hans børn heller ikke var. De kunne altså godt tage plads hos præsten, og det skete måske også for pigernes vedkommende, derimod er det ikke sandsynligt, at degnens drenge blev i Højby længere, end til de blev voksne. De havde jo deres frihed til at drage, hvorhen de ville, og udsigten til at blive fæstebønder og stavnsbundne kunne næppe friste dem til at blive. Degneembedet i Højby var også så godt, at degnen kunne hjælpe sine sønner til nogen uddannelse eller på anden måde hjælpe dem til en friere stilling end at blive fæstebonde.

Til *degneembedet* hørte der nogen jord, dog ikke mere end 5 skp. htk. Nyegaard mener, der kan sås 15 skp., når den ikke er i fællede, hvad den er hvert tredje år, idet den ligger i den af byens vange, som kaldes Lervangen. Man kalder den Degneleren. Degnen fik også tiende, men kun en tredjedel i forhold til præsten. På pastor Schows tid fik degnen kun en del af tienden leveret i kærven, idet han havde akkord med nogle byer, hvorefter de betalte tienden med nogle tdr. byg. Så kunne betalingen vel også ske i penge, hvis bønderne ønskede det. Desuden fik degnen i julerente fra hver gård i sognet 1 brød, 1/2 saltet gås og 10 æg samt højtidsoffer m. m. Pastor Schow beregner degnens årlige indkomster til 202 rdl., mens degnen selv beregner dem noget lavere.

Da der blev oprettet skoler i sognet, måtte man ansætte *skoleholdere*. De blev regnet for gejstlige personer. Ved de kgl. skoler i Højby og Sonnerup, oprettet 1735, var skoleholderens løn 24 rdl.

årlig, men han skulle tillige have græsning til 2 køer og 6 får. Bønderne skulle levere ham hø og halm, 280 lispund = 2240 kg af hver slags samt fornøden tørv til skolen. Da bønderne ikke er meget interesserede i skolen, er de vistnok tilbøjelige til at levere mindre gode kvaliteter. I hvert fald klager skoleholderne herover. Det er også troligt nok, for det var jo en ekstra udgift for bønderne, som tilmed skulle undvære børnene til arbejdet hjemme i den tid, de skulle søge skolen. Skoleholderen i Stenstrup var ansat af kommerceråd Schwane. Han var nok lidt dårligere stillet end de to andre. Lønnen var vist nogenlunde ens. Han fik 12 rdl. samt 5 tdr. rug og 7 tdr. byg årlig. Efter kapitelstaksten koster 1 td. rug oftest lidt mere end 1 rdl. selv i de år, den er billigst, men han har vist ingen ret til at holde køer, derimod må han holde nogle stykker får og skal have foder til dem fra Ellinge Mose, og han har fri græsning til dem om sommeren. Han skal have 30 læs lyngtørv, men ingen tørv fra mose. Lyngtørven kunne vel give varme til den, der skulle bære den ind, og det meste af de 30 læs skulle jo bæres ud igen som aske. Der kunne måske også blive varmt i skolestuen, når bilæggerovnen var fuld af brændende lyngtørv, men det var nok vanskeligt at få varmen til at vare ret længe; det hjalp, at børnene ikke var forvænt med varme hjemmefra. Når skoleholderne havde stor familie, kunne det måske bidrage til, at præst og degn bedre kunne få tjenestefolk, for skoleholderne havde næppe råd til at hjælpe børnene til nogen uddannelse.

I Ubberup var der også en skole, men den var kun i gang fra allehelgensdag til kyndelmisse (1. november—2. februar), da skoleholderen den øvrige tid af året underviste ved skoler i Vig og Asmindrup sogne, hvor der var noget såkaldt »strøgods«, som hørte under Anneberg. Denne skoleholder havde kun 16 rdl. i årlig løn. Dette skoleholderembede er oprettet noget senere end de skoleholderembeder, som vi før har omtalt. Stenstrup er måske oprettet i midten af 1720'erne, men vi kender ikke årstallet.

Når vi nu har hørt om præstens, degnens og skoleholderens indtægter, må vi også nævne, at når riget fattedes penge, og det gjorde det tit, var det ofte præster og degne, der måtte punge ud. Kirke-tienden havde staten forlængst tilegnet sig, så der var ikke mere at

få. Fæstebønderne havde ikke meget at betale skat af, krongodset var for en stor del solgt, de få selvejerbønder var så hårdt beskattet, at de næppe var meget bedre stillet i økonomisk henseende end fæstebønderne. Herregårdene var tildels skattefri. Skoleholderne havde ikke meget at betale skat af. På landet var der ikke mange andre end præster og degne, som man kunne påligne særlige skatter og regne med, at de blev betalt. Pastor Schow blev 1749 pålagt at betale 50 rdl. til prinsesseudstyr. Han mener, at da de 50 rdl. er beregnet som 10 pct. af embedsindtægten, bør madan Nyegaard, som han betaler 70 rdl. i årlig pension, betale de 7 rdl. Det kan der jo nok være nogen mening i, men det vides ikke, om hun kommer til at betale noget.

1761 samles Odsherreds præster og degne i Asmindrup kirke for at overlægge, hvor meget hver kan tilkomme at betale til en kirurg og to medicinske provinslæger, der, som det hedder, er blevet antaget. Præster og degne skal altså betale, hvad det koster. Præsten i Højby må betale 1 rdl. 4 sk., præsten i Vig slipper med 5 mk. 8 sk., de andre betaler mindre. Degnen i Højby betaler 2 mk. 4 sk. Det var jo ikke nogen stor skat, men det viser, hvorledes statsudgifter kunne blive pålagt en enkelt stand. Præsten i Højby kunne vel nok betale, selv om han skulle give mest. Det var værre for præsten i Asnæs, selv om han slap billigere, for hans embedsindtægter er i 1757 kun beregnet til 100 rdl. Provsten skriver, at sognet er kun lille og bønderne i armod, så de ikke kan yde offer. De fleste af Asnæs sogns bønder hørte, ligesom Faarevejles, under Dragsholm. De er vel nok ringere stillet end kongens bønder. Præsten i Faarevejle havde 179 rdl. i årlig indkomst. Altså omtrent som degnen i Højby.

Kirke og skole i provst Nyegaards tid

Medens vi kunne betragte livet i Højby sogn som temmelig stillestående, så længe vi dvælede ved den materielle side af folks liv i de godt halvhundrede år forud for de store landboreformers tid, er det helt anderledes med det åndelige liv. Det kan godt være, at de fleste bønderfolks tro ikke ændres så forfærdelig meget, men præ-

sterne repræsenterer hver sin tid, og da de er betydelige mænd, fører de hver for sig noget nyt til sognet. Da næsten alle er kirkesøgende, måtte præstens forkyndelse påvirke en stor del af sognets befolkning, der måtte tænke over og tale om det nye, som præsten havde at fremføre. Nogle kunne vel slutte sig til det nye, andre, måske de fleste, ville blive ved det gamle, men de undgik ikke at tage stilling til det røre, som den nye forkyndelse fremkaldte.

Man kan vistnok sige, at det ny, der på den tid var fremme i kirkelige kredse i København, gennem præsterne nåede til Højby sogn, men nogle år senere. Deraf følger, at det kommer i mere afdæmpet form, for en åndelig bevægelse er som regel mest skarp, så længe dens teorier kun i ringe grad er prøvet i det praktiske liv. Det kan medføre, at en bevægelse får en mere afklaret form, hvor den først lidt sent når til. Den slår mindre i stykker end der, hvor den bryder voldsomt frem i forvisning om at have hele retten på sin side.

Det var ikke dengang som nu, at åndelige påvirkninger kom fra mange sider. Nej, man samledes i kirken, hvor man fra sin tidlige ungdom var vant til at møde om søndagen. Ja, allerede fra barn-domstiden var de fleste kommet til degnens undervisning forud for den egentlige gudstjeneste. På overgangen til ungdomstiden tog man selv del i gudstjenesten, og det ikke blot ved at sidde i kirkestolene og høre, hvad præsten havde at sige. Nej, man stod frem på kirkegulvet til katekisationen, hvor man skulle svare på præstens og degnens spørgsmål. Netop i den tid, vi her dvæler ved, bliver der lagt stærk vægt på katekisationen. Det gælder om, at de unge får lært, »hvad de skal tro og gøre«. De fleste fik nok lært det nogenlunde tilfredsstillende, hvis de ikke var meget tungnemme, for der blev søndag efter søndag talt med dem om, hvad Gud havde gjort for os mennesker, og hvad vi skulle gøre; og man måtte jo følge med for at nå til at kunne svare rigtigt og ikke blive til skamme. Når de unge så kom hjem, blev der vel også mange steder talt med dem om, hvordan det nu var gået i kirken, og hvordan de selv havde klaret sig. Der blev vel også talt om, hvad der særlig var lagt vægt på af de tidligere præster og degne, som havde katekiseret med de gamle, da de var unge.

Nu tror man måske, at det bare var noget udenadlært remseri, man fik at høre ved disse katekisationer, men det er næppe rigtigt. Nogle steder var det vel nok sådan, men andre steder er der nok undervist på en god måde. Der var i hvert fald præster, som ingenlunde var tilfreds med udenadlærte svar, men søgte at få børnene til at tænke selv, og sådan har det nok været i Højby kirke, når præsterne katekiserede. Hvorledes det var med degnene, er det mere vanskeligt at dømme om. *Christen Riber*, som var degn i hele provst Nyegaards tid, hørte vel nok den gamle tid til, men derfor kan han jo nok have haft evne til at tale med børnene. Hans efterfølger, *Peder Justesen*, var mere interesseret i sit landbrug og sine penge end i degnegerningen. Da hans uddannelse tilmed var mangelfuld, og han havde svært ved at samarbejde med pastor Schow, er det ikke sandsynligt, at hans degnevirkosomhed har båret megen frugt.

Når den kirkelige side af Højby sogns historie i det tidsrum, vi her behandler, skal skrives, synes det mest praktisk at inddеле stoffet efter de forskellige præsters »regeringstid«, hvis man har lov at bruge et sådant udtryk, der dog vist dækker temmelig godt. Vi skulle så egentlig begynde med magister *Peder Holm*, der var sognepræst 1711—24. Han er her altså, da rytteriet i Odsherred bliver nedlagt 1718, og det er nærmest tiden derefter, vi i det foregående har forsøgt at skildre. Det er også muligt, at der i arkiverne er oplysninger at hente om magister Holm, men det er ikke forsøgt i så stor udstrækning, at der kan siges ret meget om hans gerning i Højby. Pastor Schow har skrevet lidt om ham, men ret meget har han næppe vidst. Holm var født i Frederikshald i Norge og var præstesøn. Han var student fra Christiania (Oslo). Han skal have været på en udenlandsrejse, hvorfra han kom hjem 1710. Det er i en forholdsvis tidlig alder, han har fået det store kald i Højby; magistergraden kan måske have bidraget hertil, men han skal også have haft velyndere, som havde indflydelse på højere steder. Året efter at Holm var kommet til Højby, giftede han sig med sin formands enke. Det kan ikke have været for at få kaldet, for det havde han jo fået, derimod kan man ikke vide, om tanken om at spare enkepensionen kan have været medvirkende, men da enken ikke var mere end 26 år, behøver man ikke sådan begrundelse for dette ægteskab med *Anne Catbrine Riber*,

datter af afdøde sognepræst Riber og søster til Christen Riber, som senere blev degn i Højby. Hun havde først været gift med Schøntier, der var præst i Højby 1700—11. Han var gift, da han kom hertil, hustruen døde 1703, og han havde derefter giftet sig med Anne Cathrine, der blev enke 1711. Hendes ægteskab med Holm varede kun et års tid. Hun døde vist i barselseng, og efterlod en søn, hvad pastor Schow mærkelig nok ikke ved, så han må ikke være opvokset i Højby, men vi støder senere på ham som arving efter mormoderen, der ejede eller havde part i en gård i Højby, som tidligere omtalt. Holm nåede at blive gift 3 gange, hvad der dengang ikke var usædvanligt, da mange døde i en tidlig alder; den sidste kone overlevede ham. I dette ægteskab var der 2 sønner, hvoraf den ene var født efter faderens død. Magister Holm var i februar 1724 rejst til København sammen med kommerceråd Schwane, men han blev syg og døde i København 28. februar. Hans lig blev imidlertid ført til Højby, hvor han blev begravet i kirken, måske i sakristiet, hvor hans første hustru var begravet.

Det var i Holms tid, at *præstegården brændte*. Det skete palme-søndag 1718 om morgenen »før prædiken«. Som tidligere nævnt var der ingen brandforsikring på den tid; men det var almindeligt, at den brandlidte fik nogen hjælp til genopbygningen, så det har Holm nok også fået; men det tog alligevel et par år, inden den ny præstegård var bygget færdig. Der har i Højby været talt om, at kirkebøgerne brændte ved gårdens brand. Dette er ikke rigtigt, så kan der i hvert fald kun være tale om meget gamle bøger, og de ville nok alligevel være gået til grunde. Den kirkebog, som var i brug 1718, begyndt 1700, er bevaret og findes på landsarkivet i København. Den kirkebog, som har været brugt i tiden før 1700, har pastor Schow set. Den findes desværre ikke mere, men det skyldes altså ikke præstegårdsbrand. Brandens årsag kendes ikke. Pastor Schow har ganske vist skrevet derom i kaldsbogen, men han har vist fået blandet rygter om årsagen til branden i Kregme præstegård, da Nyegaard var præst der, sammen med årsagen til Højby præstegårdsbrand, så hans udtalelser hjælper os ikke.

Magister Holm har rimeligvis hørt til den gamle ortodokse (rettroende) retning, hvor vægten blev lagt på den rene lutherske lære

og på at få folk til at antage den, medens der blev lagt mindre vægt på inderlighed og personlig tilegnelse af det lærte. Det vigtigste blev at tro det »rigtige«. Prædikenerne gik ofte hen over hovedet på folk, og der kunne tit være et modsætningsforhold mellem læren, som man bøjede sig for, og det liv, som man levede. Vi må dog ikke overse, at der også i ortodoksiens tid har været en forkyndelse, som har kunnet hjælpe mennesker til et sandt og inderligt forhold til Gud, men det gælder vel nok i almindelighed, at når en retning bliver gammel og enerådende, får den gerne slagside. Det, der med rette blev fremhævet i dens første tid, da den måtte kæmpe sig frem, er det ikke nødvendigt at fremhæve så stærkt senere, når bevægelsen har sejret. Men man bliver ofte ved at fortsætte i det gamle spor, medens det nu er andre sider af kristendommen, der trænger til at blive fremdraget, for at der kan ske en fornyelse. Det kan være, som det kirkelige liv er ved at gå i stå, og der skal noget røre til, for at det igen kan komme i gang.

Om det har været sådan i Højby sogn, da provst *Nyegaard* kom hertil 1724, kan vi ikke sige, men at han kom som den, der havde noget nyt at bringe, er temmelig sikkert. Vi skal dog ikke tænke os *Nyegaard* som en mand, der vil bryde med det gamle og bygge noget helt nyt op. Han er snarere en overgangsskikkelse, der i og for sig vil blive i det gamle, men han vil ud af stilstanden ved at virke på en ny måde og lægge vægt på noget, som hidtil er blevet forsømt. Pietismen er kommet til Danmark, men *Nyegaard* er næppe pietist, for når han blev kaldet til sognepræst i Højby, hvortil der var 57 ansøgere, skyldtes det den daværende oversekretær i Danske Kancelli *Frederik Rostgaard*, og han var i hvert fald ikke pietist. *Nyegaard* har imidlertid ikke været så bundet af det gamle, at han ikke kunne lære noget af det nye. Pietismens arbejde for bedre skoleundervisning og for bedre kår for de fattige kunne han helt og fuldt slutte sig til. Pietismens krav, at folks kristendom skal vise sig i deres liv, har han som den praktiske mand, han var, også nok fundet rigtigt. Det er ikke en ny retning, der med *Nyegaard* kommer til Højby sogn, men en ny mand, der ikke er stivnet i det gamle, men tager af det nye, hvad han kan bruge.

Nyegaard får lært det, som mange præster, især unge, må lære, at

det går ikke nær så let, som de troede, at få bugt med stilstanden, og at få folk til at tage imod det, som de har fået at bringe, og som de er sikre på vil være til lykke for sognets folk, om de vil tage imod det og leve med i det. Nyegaard har næppe set store resultater af sin gerning i sognet. Der kom skoler, konfirmationen blev indført, og han havde de unge til konfirmationsforberedelse, så i det ydre var der forandring til det bedre. Der var også kommet bedre orden i fattigforsorgen, selv om den ikke var blevet, som Nyegaard havde ønsket. Disse ydre forbedringer var ikke Nyegaards værk. Måske havde han lidt andel i, at skolen i Stenstrup kom så tidligt, som den gjorde, men ellers kom det andet på grund af bestemmelser, som konge og regering havde truffet. Nyegaard har været glad for alt dette og har rimeligvis ventet sig meget af det, men tilsyneladende skønnede befolkningen kun i ringe grad på disse goder. Den åndelige tilstand i befolkningen var ikke ændret, der var nu som før megen sløvhed og ligegyldighed, selv om folk kom godt i kirke. Hvis Nyegaard har haft sådanne tanker i sine sidste år, er der ikke noget underligt i det, men til trods herfor har hans gerning i Højby sogn nok været af meget stor betydning. Han blev den, der beredte jordbunden og såede sæden. Høsten blev overladt til hans efterfølger. Dette er ikke noget, som kan bevises, men det er sandsynligt. At pløje og så er lige så nødvendigt som at høste, men er høsten god, er der vel nok mere glæde ved at høste. Det gælder ikke mindst, når der er tale om høst i åndelig betydning.

Nyegaard var født i Ribe, hvor også Riber og Schow var født, d. v. s. at af 5 sognepræster i årene 1680—1765 er de 3 født i Ribe, og de har tilsammen været sognepræster i 61 år. De har alle været betydelige mænd, som sognet ikke har været narret med, så vidt vi nu kan skønne. Som student havde Nyegaard, der havde en god sangstemme, været kantor ved Helsingør skole. Sin første præstegerning fik han som hjælpepræst ved Frue Kirke i København 1711. Det er i pestens tid, så de faste præster kan måske ikke overkomme de mange begravelser, men det varer ikke længe, inden Nyegaard må rejse til Helsingør, hvor der er mere brug for ham. Her er nemlig den ene af de faste præster død, og den anden er dødssyg. Da pesten var forbi i 1712, blev Nyegaard kaldet til sognepræst i Kregme og

Vinderød. Hans hustru hed *Maria Arendrup* og var datter af en birkedommer. Præstegården brændte, medens Nyegaard var der. En mand, der kaldtes Christoffer Fisker, blev anholdt som mistænkt for at have påsat branden, men en aften, da han skulle føres til arresten, kastede han sig i Frederiksborg slotsgrav og druknede. Nogle mente, at han var uskyldig, og at branden snarere skyldtes uforsigtighed hos en tækkemand, som havde ligget på taget med tændt tobakspibe. Nyegaard fik »både privat og offentlig hjælp« til præstegårdens genopbygning.

Ved Nyegaards udnævnelse til sognepræst i Højby var der den ubehagelighed, at han foruden den ordinære pension skulle yde formandens enke 100 rdl. årlig i ekstraordinær pension, hvorved embedsindtægten blev stærkt forringet, men Nyegaard vovede ikke at gøre indvendinger. Han trøstede sig ved håbet om, at hvis han efterlod sig enke, skulle hun få en lignende pension. Det fik hun dog ikke, men hun fik en ret god pension. Det var mærkeligt, at madam Holm skulle have den store ekstraordinære pension, for den ordinære pension, som siges at være modereret, bestod af 10 lam, 10 gæs, 10 høns, 2 lispund ost, 2 ol æg (1 ol = 4 snese), 9 tdr. byg, 5 tdr. rug, 2 tdr. havre, 1 td. boghvede og 16 rdl. Selv om hun ikke havde fået den ekstraordinære pension, havde hun ikke behøvet at sulte. Nyegaard slap for øvrigt hurtigt af med enkepensionen, idet enken giftede sig med pastor Schive i Vig.

Da provst Chrystalsin i Egebjerg var gammel og affældig, blev Nyegaard 1726 viceprovst, og da Chrystalsin døde 1729, blev Nyegaard hans efterfølger som provst i Odsherred. Der var dengang en provst i hvert herred.

Der bliver meget for Nyegaard at gøre som provst, da der i hans tid bliver oprettet mange skoler, og fattigvæsenet, som også i nogen grad sorterede under præster og provster, fik en ny ordening. Både skole- og fattigvæsen interesserede Nyegaard, og han ville gerne gøre, hvad han kunne, for at få det hele i god gænge, men bønderne havde kun ringe forståelse for nødvendigheden af faste regler på disse områder. Fattigvæsenet i Højby sogn har vi omtalt. Vi har også nævnt skolerne. Her vil vi prøve at sige lidt om lærerne og undervisningen.

Sognepræst Riber havde, som vi tidligere har nævnt, oprettet en skole i Højby. Hvor stor betydning den har fået, ved vi ikke, men noget benyttet må den have været, siden Riber lod indrette skole i det hus, som også skulle give husly til nogle fattige. Han havde jo tidligere holdt en person til at undervise folks børn, så hvis der ingen tilslutning havde været til denne undervisning, havde han næppe bygget et skole- og fattighus, selv om vi kan finde denne kombination mindre heldig. Der er enkelte bønder, som kan skrive deres navn. Det er ikke mange, men de få, som kan, har vel snarest lært det i Ribers skole, hvor skulle de vel ellers have lært det? Vi regner derfor med, at der har været enkelte bønderfolk, som har haft forståelse af, at det var et gode for deres børn at lære at læse og skrive, og som derfor har ladet deres børn søge skolen, og de har også nok betalt lidt derfor. Det har vel nok mest været børn fra Højby, og det kan have været medvirkende til, at Schwane opretter skolen i Stenstrup for sine bønder. Der er næppe tvivl om, at Nyegaard, der var hans gode ven, har tilskyndet ham dertil.

Medens det har været småt med skrivningen blandt bønderne og blev ved at være det længe efter, at der var oprettet flere skoler, har der været mange, som kunne læse noget, i hvert fald så meget, at de kunne følge med i salmebogen. Det kunne man få lært uden at gå i skole, for der var nok en del, som kendte bogstaverne. De store skulle man jo helst kende, for det var dem, man brugte til underskrift og måske også til at mærke visse ejendele med. De, der havde lyst, kunne vel også få lært de små bogstaver. Da det for en stor del var de samme salmer, der blev brugt sø.dag efter søndag ved gudstjenesten, fik man lært dem udenad. Katekismen kunne man også i nogen grad udenad. Dermed havde et velbegavet menneske mulighed for at lære sig selv at læse, og det var nok heller ikke umuligt at få lidt hjælp, om det behøvedes. De gamle har tit hjulpet børnene i gang, så nogle af dem er nået til at kunne læse lidt i bibelen, hvis man havde en sådan. Salmebog, katekismus og bibel har været bogsamlingen i mange hjem, og de fleste steder har man næppe haft flere bøger, men mange har ønsket, at deres børn fik lært at læse. Derimod har man ikke været meget interesseret i skrivning. Man kunne klare sig med at kunne tegne sine forbogstaver.

Skolegangen i den af Riber oprettede skole var naturligvis frivillig. Tilslutningen har ikke været stor, og ret mange kunne der heller ikke blive plads til i skolestuen, da huset kun var på 5 fag og tillige skulle rumme bolig for 4 fattige. Men der har nok været så mange børn, at skolen har kunnet fortsætte efter Ribers død. En bemærkning i herredsbogen tyder på, at den først er nedlagt, da den kgl. skole i Højby blev oprettet. Inden dette skete, havde kommerce-råd Schwane oprettet en *skole i Stenstrup*, vist 1729, måske før, for børnene fra Gudmindrup, Stenstrup og Lumsaas, der hørte under Schwanes gods. Fra de 3 gårde i Højby, som hørte under dette gods, skulle børnene vel også søge denne skole.

Efterhånden blev det pålagt godsejerne at oprette skoler, men når Schwane er så tidligt på vej, skyldes det nok, at han ønsker at hjælpe bønderne fremad. En anden sag er, at han holder så stærkt på sin ret, at det undertiden kan komme til at gå ud over bønderne. Da han blev godsejer, kendte han næppe meget til bøndernes levevis og vilkår og forstod slet ikke, hvorledes han skulle tage dem. Der er vist meget hurtigt opstået et venskabsforhold mellem Nyegaard og Schwane. Nyegaard kom til Højby samme år, som Schwane blev ejer af Anneberg. Men Schwane havde tidligere været huslærer på Anneberg, og der må nok også have været et godt forhold mellem ham og magister Holm, siden de fulgtes ad til København på den rejse, hvorfra Holm blev ført tilbage til Højby som lig.

Formålet med at oprette skoler var ikke så meget at bibringe børnene almindelige kundskaber som at hjælpe dem til at blive gode kristne. Vi omtalte før, at Schwane ønskede at hjælpe sine bønder fremad, men det var for ham også at hjælpe dem til at blive kristne, og på samme måde så Nyegaard på det. Der kunne derfor let komme et samarbejde i stand imellem dem på dette område og måske på flere andre. Nyegaard har sikkert regnet Schwane for en mand, der var en god støtte for det kirkelige liv i sognet. Han har regnet med, at skolen i Stenstrup ville blive en hjælp til styrkelse af kristenlivet. Man mente, at når folk fik lært at læse, ville de komme til at vide bedre besked med den kristne lære, for så kunne de jo selv læse ikke alene i salmebog og katekismus, men også i bibelen. I skolen var læsning og gennemgang af børnelærdommen langt de vigtigste fag,

som alle børn skulle tage del i. De kunne også i skolen lære lidt skrivning og regning, men denne undervisning skulle der betales lidt ekstra for, hvad der naturligvis førte til, at mange børn ikke fik undervisning i disse fag.

Den opvoksende ungdom havde ikke været helt uden undervisning, før skolerne blev oprettet. Degnen skulle nemlig undervise børn og unge i den kristelige børnelærdom, men når de ikke kunne læse, måtte det ske ved samtale med dem, og ved at degnen først sagde katekismens ord og så lod børnene gentage dem, til de kunne dem. Noget af det blev vel kun udenadlært remseri, men naturligvis var der degne, som forstod sig på børn og unge og kunne tale med dem, forklare dem katekismen og fortælle dem noget af den bibelske historie, så de blev i stand til at tilegne sig det lærte og fik forståelse af, hvad kristendom er. Det kan være, at folk dengang vidste mere derom end nu, dels var der ikke mange andre kundskaber, de skulle tilegne sig, dels førte den stadige katekisation i kirken til, at hovedpunkterne i kirkenes lære ikke blev glemt.

Degnen samlede børnene i kirken en timestid før gudstjenesten for at undervise dem i børnelærdommen. I et stort sogn som Højby skulle han også en hverdag i ugen tage ud til byerne i sognets yderkanter og samle børnene til undervisning. Det kunne ske i en gård, hvor der var plads, og det kunne ske under åben himmel, hvis vejret var dertil. Alle degne var selvfølgelig ikke lige nidkære, men var de alt for efterladende eller ringe til at undervise, kunne de vente irettesættelse ikke blot af præsten, men også af provsten og biskoppen, når de kom på visitats. I den tid, vi her befatter os med, blev der ført temmelig streng kontrol ikke blot med degne, men også med præster, der var efterladende med *katekisationen*. Præst og degn skulle skiftes til at katekisere med ungdommen efter prædikenen. Denne katekisation hørte ikke op, fordi der blev oprettet skoler. Det er snarere sådan, at der i den første tid bliver lagt mere vægt derpå. Ved katekisationerne kan der skønnes over, fra hvilken skole børnene er bedst undervist, men præsten skal jævnlig selv møde i skolen, vejlede skoleholderen og selv tale med børnene. Mange af skoleholderne kan også trænge til hjælp og vejledning, for deres uddannelse er ofte ringe.

1735 kom de to skoler i Højby og Sonnerup på det kgl. gods. Højby skole skulle ikke alene søges af børnene fra Højby, Ellinge, Nygaard og Staarup, men også af børnene fra Asmindrup og Svinninge i Asmindrup sogn. Da der kun var én skoleholder, kunne han have nok at gøre. Naturligvis betragtedes det som en velgerning mod bønderne, at der blev oprettet skoler for deres børn, men det var nu ikke meningen, at de skulle have det hele gratis. Til skolen i Højby skulle bønderne i Højby, Nyrup, Staarup, Nygaard, Asmindrup og Svinninge yde bidrag, der vist stod i forhold til htk.

Skolen i Sonnerup skulle søges af børn fra Sonnerup, Tengersmark, Holmstrup, Ebbeløkke, Nyrup og Klint. Disse byer skal også yde bidrag til skolen. Da der også skal ydes bidrag til Højby skole fra Nyrup, er det vist ordnet sådan, at en del af hartkornet i denne by bidrager til Højby skole, medens bidragene fra den øvrige del går til Sonnerup. Men bidragene fra disse byer er åbenbart ikke tilstrækkelige, hvorfor 5 byer (Sneglerup, Engelstrup, Prejlerup, Odstrup og Frenderup) i Grevinge sogn også skal bidrage til denne skole, hvorved de to kgl. skoler i Højby sogn hver får godt 281 tdr. bidragydende htk. Det er næppe nogen god ordning for skoleholderen, at han skal have en del af sin løn fra byer, der ligger så langt fra hans skole, og hvor man ikke kan have nogen interesse i at støtte den, men når skoleholderne på det kgl. gods skulle lønnes ens, kunne det måske ikke ordnes anderledes. Det havde vel heller ikke større betydning, hvad pengelønnen angik, men hør, halm og tørv, som han skulle have så langt borte fra, er næppe blevet af bedste kvalitet.

Til at begynde med er der studenter som skoleholdere i Højby og Stenstrup, hvorimod skoleholderen i Sonnerup ikke har studentereksamen. Efter Nyegaards udsagn er de alle eksemplarisk skikkelige og har gode evner til at undervise, men de to i de kgl. skoler har kun mådelige gaver til at synge. Skolen i Ubberup bliver ikke oprettet før senere, men dog i Nyegaards tid. Skoleholderen i Stenstrup, der hedder Wallerø, bliver 1739 kaldet til degn i Rørvig, hvor Schwane som kirkeeejer har ret til at kalde degn.

Skoleinventaret er naturligvis ikke overdådigt. Ved hver af de to kgl. skoler er der to jernkakkellovne, borde og bænke i skolestuen, en loftstige og en skoleinstruks. I Stenstrup skole er der en kakkellovn,

en ildtang, en bibel, et sengested, 3 borde, 2 bænke og 2 hylder. Skolehuset betegnes som et ordinært bondehus, medens de kgl. skoler er grundmurede. Det er pastor Schow, som meddeler denne fortegnelse over inventaret, så det er først efter, at skolerne har været i gang i en årrække. Når han tager ildtangen med, må vi have lov at regne med, at der ikke er glemt ret meget. I Ubberup er inventaret en kakkellov, 1 bord, 2 bænke og et sengested uden klæder. Hvordan de i Stenstrup klarede sig med 2 bænke til 3 borde, må vi gætte os til.

Sognepræst Schive i Vig var ikke tilfreds med, at børn fra Asminstrup skulle gå i skole i Højby, hvorfor han, efter at skolen i Eskildstrup var planlagt, søgte at få skole i Kollekolle i stedet, for at børnene fra Asminstrup og Svinninge kunne søge den, men det lykkedes ham ikke at ændre den oprindelige plan.

På Nyegaards tid er *Christen Hansen Riber* degn i Højby. Han er søn af pastor Riber og student fra Roskilde, født 1688 og blev degn 1719. Han kunne tillade sig selskabelighed med præster og andre uden for bondestanden. Degnekaldet i Højby var bedre lønnet end et lille præstekald. Riber opbyggede på egen bekostning degneboligens stuelænge og det meste af gadelængen. Degnen var sognepræstens underordnede og medhjælper. Hvor der skulle holdes mange søgnedagsgudstjenester i en lille købstad som Nykøbing, og der kun var én præst, måtte degnen overtage nogle af dem, hvis han var en studeret mand. Om noget sådant skete i Højby, vides ikke, men degnen skulle foruden at katekisere og læse med børn og unge passe rengøringen i kirken, ringe med kirkeklokkerne m. m., og så skulle han på forskellig måde gå præsten til hånd, bl. a. skulle han bringe rundskrivelser og lignende fra sin sognepræst til en nabopræst efter en rute, der var fastlagt af provsten. Der var ingen post at sende den slags med.

Alle degne i Odsherred skulle yde bidrag til Nykøbing skole; degnene i Højby og Egebjerg skulle hver yde 6 tdr. byg årlig, de andre mindre. Degnekaldet i Egebjerg må vel også have været regnet for godt.

Den gård i Højby, som pastor Riber havde købt, beholdt familien efter hans død, og det er rimeligt, at degn Christen Riber har hjulpet

sin moder at drive den, da hun efter sin anden mands død boede der, og efter hendes død driver han den nok, til dødsboet sælger den til kaptajn Friboe.

Chr. Ribers gerning som degn kan der ikke siges noget om, men da der intet ufordelagtigt er meddelt om ham fra visitatser eller på anden måde, har han formodentlig passet embedet forsvarligt. Han lå syg i årevis, vistnok hjælpeløs, før han døde 1748 ca. 60 år gl.

Hvorledes undervisningen foregik i de oprettede skoler, kan vi danne os et skøn over, når vi hører, hvorledes det var meningen, at man skulle forholde sig i de af Frederik IV oprettede rytterskoler. Børnene skulle gå i skole, fra de var fyldt 5 år. Skoletiden skulle om sommeren være kl. 7—11 og 14—16, om vinteren kl. 8—12 og 14—16. Dagen begynder og ender med bøn og salmesang. Det er især for at bibringe børnene kristendomskundskab, at man opretter skoler, men børnene skal også lære landets lov at kende, hvorfor der skal læses et stykke af Christian V's Danske Lov, før børnene går hjem til middag. Når børnene bliver 8 år og kan gøre gavn hjemme, kan de slippe med halvdagsundervisning. Alle skal lære at læse. De kan få undervisning i skrivning og regning, men så skal der for hvert barn betales 8 sk. månedlig. Disse fag regnes altså for mindre vigtige.

Skoleholderen skulle før ansættelsen foreslås af sognepræsten og prøves af provsten i amtmandens nærværelse. Provst og amtmand skulle 2 gange om året besøge skolerne og drage sognepræsten til ansvar, hvis undervisningen ikke var tilfredsstillende. Sognepræsten regnes altså for skolens leder, og han skal sørge for, at skoleholderen gør sin pligt. Præsten skal jævnlig besøge skolerne, vejlede skoleholderen og selv en tid lede undervisningen. I sogne med kun én skole burde præsten komme hver uge, men i et stort sogn som Højby kunne han ikke ventes at nå det, men der måtte ikke være for længe imellem, at han kom i skolerne. Disse regler blev nok sjældent helt efterkommet. Det blev de vel heller ikke i Højby sogn, men man har vel forsøgt noget i den retning. Provst Nyegaard var i hvert fald ivrig for at fremme skoleundervisningen.

Skolerne bragte ikke den glæde, som man havde ventet. Bønderne var gennemgående ikke stærkt interesserede i at sende deres børn i

skole. Foreløbig blev der vist ikke megen regelmæssig skolegang; især ikke, når børnene var over 8 år, og det, de kunne lære inden den tid, blev næppe meget. Skolerne følte af bønderne som en ny byrde, der var lagt på dem. De skulle jo betale skoleholderens løn og levere ham tørv og foder. Husmændene skulle gøre arbejdsdage, og de fleste mente, at når de selv havde klaret sig uden skolegang, kunne deres børn det også. Skoleholderen blev ikke regnet højt, hans løn var ringe, så han var en fattig mand og havde vist svært ved at hævde sig. Skolerne skulle være et gode for bønderne, men af mange blev de nok snarere betragtet som et onde. Det går tit ikke let ved tvang at få folk til at se, at det, de tvinges til, er til deres gavn. Mange steder kneb det også med at få duelige skoleholdere, men i den henseende gik det vist godt i Højby sogn med det første hold skoleholdere, man havde efter skolernes oprettelse. Nogle bønder er der også, som har forståelse af det gode ved, at børnene får nogle kundskaber, og som betaler for, at deres børn får en smule undervisning i skrivning og regning, men det er næppe mange.

Når kongerne solgte kirkeindtægterne til de højstbydende, var det ikke af ringeagt for kirken, men for at skaffe penge i statskassen, der havde en kedelig tilbøjelighed til at blive tom. Nej, kongerne regnede kirken som en forbundsfælle i arbejdet for undersåtternes vel. Dertil kom, at de mente at have ansvar for, at deres undersåtter blev gode kristne. Derfor oprettede Frederik IV skoler, og Christian VI fortsatte dermed. Frederik IV var en stærkt religiøs mand samtidig med, at hans liv på det sædelige område var slemt plettet. Han vidste, at han trængte til en barmhjertig Gud, men det kan også være, at han følte trang til at gøre noget, som han mente var godt, og det måtte bl. a. være at oprette skoler, for ligesom at bøde lidt på det, som han havde gjort ilde. Han ville gerne hjælpe sit folk til mere fromhed, for både han selv og hans folk trængte til Guds hjælp. Da det nu ikke var så let at få folk fromme ad frivillighedens vej, måtte man prøve ved tvang.

Det var i slutningen af hans regeringstid, at han 21. april 1730 udstedte en *sabbatsforordning*, hvorefter alle havde pligt til at gå i kirke, hvis de ikke var lovligt forhindret. De, der undlod det, skulle straffes med mulkt, og dersom de ikke kunne eller ville betale, skulle

de sættes i gabestokken. Ikke nødvendigt arbejde på søn- og helligdage blev forbudt, store gilder måtte ikke holdes på sådanne dage, og der måtte heller ikke spilles komedie eller holdes store forlystelser. Meningen var god nok. Resultatet svarede ikke dertil. For os er det selvfølgelig, at man ikke fremmer sand gudsfrygt ved tvang. Men i datiden mente man, at når almuen ikke ville sit eget bedste, måtte man tvinge den til det rette til dens eget gavn. Sådant tænkes der også mange steder i vore dage, nu er det bare ikke gudsfrygt, men noget andet, man vil fremme. At skabe gode mennesker ved tvang er ikke let, og det mislykkedes også for Frederik IV, derimod lykkedes det både for ham og Christian VI at fremme hykleriet. Det må dog siges, at der nok kunne være nogen grund til at dæmpe på uheldige former for lystighed, men sabbatsordningen var uheldig. Når vi omtaler den her, er det, fordi vi har eksempler fra Højby sogn på anklager om mulktering for overtrædelse af den. Frederik IV's sabbatsordning blev ophævet 1731, men en lignende indførtes igen af Christian VI 12. marts 1735, og overtrædelse skulle straffes.

10. s. e. trin. 1735 efter gudstjenesten gik Niels Madsen i Højby og hans karl på marken og mejede korn. Noget sådant skulle indberettes af sognepræsten til amtmanden. Dette sker, og da amtmanden har undersøgt sagen, kommer han til det resultat, at da høstvejret først blev dårligt sidst i august, behøvede Niels Madsen ikke at have mejet korn søndag den 14. august. Han bør derfor bøde 8 sk. eller stå i gabestokken i to timer. Der må vel så have været en gabestok ved kirken, men Niels Madsen har vel nok betalt de 8 sk. En sag om helligbrøde går helt til landstinget. Lars Smed i Højby var noget løs på hånden, især når han havde fået noget at drikke. Vi har hørt, at han en anden juledag på Højby mark havde forulempet en mand fra Ebbeløkke og en fra Hønsinge. Provst Nyegaard mener, ligesom Bang, at da slagsmålet har fundet sted på en helligdag, må brøden anses for større, end om det var sket på en hverdag. Men Lars Smed bliver frikendt ved landstinget. Måske har de to, som fik pryglene, ikke været helt uskyldige.

Endnu en sag angående overtrædelse af sabbatsforordningen vil vi omtale: Sognepræst Schive i Vig har søndag den 8. juli 1735 på sin vej mellem sognene mødt en dreng og en pige fra Kelstrup. De

var af Peder Olsen, Kelstrup, bestilt at gå for ham til Højby og indsamle nogle kyllinger, som han havde betinget sig. De var derfor hverken mødt til prædiken eller til læsning for degnen. Peder Olsen selv var også blevet savnet i kirken. Amtmanden bestemmer, at hver af de omhandlede 3 personer bør bøde 4 sk. eller i mangel deraf stå i gavestokken én time. Børnene har næppe haft noget at betale med. Det kan vanskeligt tænkes, at de er blevet mere fromme af at stå i gabestokken, men Peder Olsen har måske betalt for dem.

Præsten kan naturligvis ikke føre tilsyn over hele sognet med, at folk ikke overtræder sabbatsordningen, men degnen og nogle medhjælpere skal angive overtrædelser. I flere år må præsterne indsende indberetninger angående sådanne overtrædelser, men det synes, som præsterne efterhånden »overser« overtrædelserne, så de indberetter, at de ikke har bemærket overtrædelser. De er naturligvis blevet klar over, at sabbatsanordningen ikke befordrede fromheden. Bøderne har aldrig andraget noget stort beløb. 1735 blev det kun til 36 sk. ialt på det kgl. gods i Odsherred. Naturligvis har sabbatsanordningen været ildeset af bønderne, men næppe i den grad, som man vil være tilbøjelig til at tænke i vore dage. Man var vænnet til mange indskrænkninger i den personlige frihed, og kirkegangen om søndagen ansås af de fleste for en selvfølgelig pligt. Gud kunne man ikke undvære, så måtte man også være med ved gudstjenesten. Der traf man også venner og bekendte. Ved præstens prædiken fik man at vide, hvorledes man skulle forholde sig over for Gud, og ved bekendtgørelserne på kirkestævne fik man at vide, hvorledes man skulle forholde sig i de timelige forhold. Kirken kunne man ikke undvære, men derfor ønskede man ikke tvang til at møde.

Det er i provst Nyegaards tid, at *konfirmationen* bliver indført 1736 som en jubilæumsgave til det danske folk, det var jo 200 år, siden reformationen blev indført i Danmark. Selv om den var en gave, var folket tvunget til at tage imod den; den møder også nok nogen modstand, men man har vist ret hurtigt fundet sig til rette med den. Der har nogle steder i landet været konfirmation inden 1736; at den nu bliver påbudt overalt, er en frugt af, at pietismen er kommet til magten, men folk forstår, at der er mening i, at de unge skal overhøres i børnelærdommen, og at de, når de har klaret

prøven, selv siger ja til dåbspagten. Værst er det for dem, der ikke kan bestå prøven, men må gå om. Præsterne har ved konfirmationen fået et middel til at sikre sig, at alle får noget begreb om, hvad kristendom er, og efterhånden vil folk ikke undvære den.

Provstestillingen kunne føre adskillige ubehageligheder med sig. Det var ikke altid, præster og degne ville rette sig efter de kgl. forordninger, og de ville endnu mindre rette sig efter provstens påbud. Især havde Nyegaard vanskeligheder med sognepræst *Schive* i Vig. Han havde lyst til at drille og var noget lovkyndig, så han vidste nogenlunde, hvad han kunne tillade sig. Han havde heller ikke noget imod en retssag engang imellem. Det var ham, der havde giftet sig med magister Holms enke, hvorved Nyegaard var blevet fri for den store enkepension. Har Nyegaard været ham taknemlig for dette, har det dog ikke været tilstrækkeligt til, at han kunne finde sig i, at Schive drillede og kværulerede, så snart der var lejlighed til det.

26. oktober 1733 skriver Nyegaard til biskoppen, at syn over kirkerne var i rundskrivelse meddelt præsterne, men syn over Vig og Asmindrup kirker måtte opsættes på grund af, at Schive havde fået feber. Efter at Schive havde meddelt, at han igen var rask, fastsatte Nyegaard en dag, at synet skulle holdes, men Schive svarede, at det kunne han ikke have med at gøre, da han fandt noget betænkeligt i Nyegaards skrivelse angående det, han ved synet ville foretage sig. Nyegaard svarer temmelig hårdt, at han må formene, at Hans Velærværdighed (Schive) med forsæt stiller sig imod kirkesyn, som uden ringeste indvendinger er foretaget i alle andre kirker i herredet. Hvis synet ikke blev foretaget, blev det Nyegaard, der skulle tage ansvaret for det. Nyegaard skriver videre, at han gav Schive til kende, at han ville møde ved Asmindrup kirke 25. september kl. 8 fmd. og ved Vig kirke samme dag kl. 1 eftmd. for at foretage kirkesyn, og at Schive der ville behage at møde. Denne skrivelse har vel nok været for hård for Schive. Han mødte i hvert fald ikke i Asmindrup, hvorfor Nyegaard sendte sin karl til ham med et brev, der i skarpe vendinger erindrede Schive om den lydighed, han skyldte sin overordnede. Ved synet i Vig mødte Schive, men han ville ikke deltage i synet.

Dette vil Nyegaard ikke finde sig i og beder biskoppen bruge sin

høje myndighed til at sætte Schive i rette for hans stridighed og befale ham lydighed såvel med fattigvæsenet som med kirkesynet. Bemærkningen om fattigvæsenet hentyder til, at Nyegaard og herredsfoged Suchou samme dag har sendt en klage til stiftsøvrigheden over Schive, fordi han ikke, som de andre præster, har sendt meddelelse om, hvorledes det i Vig og Asmindrup sogne er ordnet med kostdage til de fattige m. m.

Schive har vel nok fået en irettesættelse, men denne kendes ikke. Det ses dog af fattigregnskabet for 1734, at der er aflagt regnskab også for Vig og Asmindrup sogne, så på det punkt har Schive altså bøjet sig.

1734 søger Nyegaard om tilladelse til at tage et par husmandsfolk til alters, skønt de ikke har fået pas af Schive, da de flyttede fra Vig sogn til Højby sogn. Et sådant pas krævedes, når folk flyttede fra et pastorat til et andet. Husmandsfolkene havde ikke på nogen måde forset sig, men de havde boet på Anneberg gods i Vig sogn, og i Højby sogn boede de på samme gods. Schwane, der var ejer af dette gods, var også kirkeejer i Vig, og han var blevet uvenner med pastor Schive angående nogen altervin. Schive ville så drille ved at tilbageholde husmandens pas. Der bliver en langvarig retssag om passet, og Nyegaard mener ikke, at husmandsfolkene skal vente med at komme til alters, til sagen er afgjort, hvorfor han beder biskoppen om dispensation fra bestemmelsen om, at tilflyttere skal møde med pas fra deres tidligere sognepræst, før de kan stedes til Herrens Bord i det nye sogn. Biskoppens svar kendes ikke, men han har vel nok givet dispensationen. Processen går sin langsomme gang. Schive har vist ikke nægtet at udstede passet, men har blot ikke villet udlevere det, men holdt husmanden, og hvem der ellers blev sendt efter det, hen med, at han ikke kunne udlevere det endnu. Derved opnår han det, som han har tilsigtet, at Schwane, der var noget hidsig af sig, skrider til sagsanlæg; så er han villig til at udstede passet, men nu vil Schwane ikke tage imod det. Ved birketinget blev Schive frikendt, men dømt til at betale sagens omkostninger. Han vil imidlertid ikke betale, men spørger dommeren, om *han* vil, hvortil han får det svar, at det må han selv sørge for. Han appellerer til landstinget, og her bliver han fri også for disse omkostninger. Da havde processen varet

over et år, så det har været længe for husmanden at vente på at komme til alters, hvis biskoppen ikke har givet dispensation.

Nyegaard bliver som provst også indblandet i en sag, som er opstået ved, at Schive har nægtet at betjene en syg mand i Asminstrup med den hellige nadver, men dog har gjort det efter en skarp irettesættelse af provsten. Hvad grunden var til Schives vægring vides ikke, måske har manden holdt smugkro, det var i hvert fald anledningen i en senere sag af lignende art, men det kan også have været andet. Nyegaard klager til biskoppen over Schives lyst til trætte, og han beder biskoppen afvise Schives ønske om at få sagen for en provsteret. 1732 havde Schive haft en provsteretssag mod sin degn, der efter Schives mening havde svaret ham usømmeligt.

At Schive ikke holder af, at børnene i Asminstrup og Svinninge, hvis de hører under det kgl. gods, skal gå i skole i Højby, og derfor foreslår, at en påbegyndt skole i Eskildstrup skal flyttes til Kollekolle, behøver ikke at skyldes hans trættelyst, da det var rimeligt, at han ikke ønskede dem undervist i et andet pastorat. Men det er underligt, at han først fremsender sit forslag, efter at skolens opførelse er påbegyndt. Han får naturligvis afslag og har vel næppe ventet andet.

Nogle »spøgefugle« har fortalt en mand, at Nyegaard og Schive havde været oppe at slås. Schive anlægger sag, hvorved det oplyses, at der ikke er det fjerneste grundlag for denne beskyldning, men de pågældende har vist fortalt historien, for at manden skulle have den at løbe med, og de har ikke tænkt på, at Schive ville anlægge sag af den grund, for nu kom det til at gå ud over dem selv.

1739 var der en degn i Asnæs, som ikke mødte efter Nyegaards tilsigelse til et skifte i Grevinge degnebolig, men i stedet var rejst til København, formodentlig mente han derved at blive fri for at skulle være formynder for nogle børn. Provsten skulle på den tid forestå skifte efter alle dødsfald blandt herredets gejstlige, hvortil degne og deres familier hørte. Nyegaard kræver degnen mulkeret og skriver: »Skulle sligt gå ustraffet af for en degn, hvad skulle da vel ikke præsten kunne byde mig?« Biskoppen dømmer degnen til at betale 2 sldl. i bøde, hvad degnen er villig til. Hans sognepræst går i forbøn for ham, at han ikke skal miste biskoppens gunst. Degnen, der er blevet bange, skriver et ydmygt brev til biskoppen.

Der er meget for en provst at tage sig af. 1740 indberetter Nyegaard, at degnen fra Asnæs i Vindekilde kro har pryglet degnen fra Faarevejle så eftertrykkeligt, at han i nogen tid ikke kan passe sit embede. De har vel sagtens drukket for meget. Degn Lyder Høyer i Grevinge klager over, at skolepatronen ikke foretager fornøden reparation af degneboligen.

Man forstår, at Nyegaard holdt på sin værdighed som provst, og at han krævede ubetinget lydighed af præster og degne i provstiet, der dengang kun omfattede Odsherred. Der blev dengang lagt mere vægt på rang og titler end nu, så det kan godt være, at samtiden har fundet Nyegaards optræden korrekt, medens vi synes, at han holder vel meget på sin værdighed. Det kan også være, at det var nødvendigt for Nyegaard at lade præster, degne og skoleholdere forstå, at han ikke ville tåle selvrådighed fra deres side, for nogle af dem synes at have været meget selvrådige, så kun frygt kan få dem til at være føjelige. Det kunne være farligt at miste de overordnedes gunst, for man kunne let komme til at trænge til deres hjælp eller anbefaling. I nogle tilfælde var strenghed sikkert nødvendig. F. eks. kunne det ikke gå at blive ved at bære over med en degn, der var så fortrukken som Mariager på Odden, der på grund af drukkenskab ikke mødte til en gudstjeneste. Han kommer for en provsteret.

Hvis man bare tænker sig Nyegaard som den strenge provst, tager man fejl. Han kunne også optræde som en forstående og overbærende ven. Det ser vi af en skrivelse 1735, hvor han går i forbøn for sognepræst Trochmann og hustru. De har, som Nyegaard skriver, elsket hinanden lovlig tidlig, hvad der kunne få meget alvorlige følger. Nyegaard beder meget indtrængende, at der må vises overbærenhed mod Trochmann. Nyegaards skrivelse må have båret frugt, for Trochmann bliver i embedet, formodentlig er han sluppet med en bøde.

Præsterne må hvert år indberette, om der har været *lejermaalssager* i deres sogne. Det vil i almindelighed sige, at der er født uægte børn, selv om der i enkelte tilfælde kan være tale om usædelighed, som ikke har medført dette. De pågældende måtte ikke alene stå åbenbart skrifte (offentlig bekende deres synd i kirken), den verdslige øvrighed krævede også, at de betalte bøder, og på det kgl. gods var det forvalteren, der opkrævede bøden. Den almindelige takst var

vistnok 6 rdl. for hver af de skyldige, men det var ikke ret mange, der kunne betale en sådan bøde, så kunne de straffes på kroppen, men det er kun i de allerførste år af det tidsrum, vi her har med at gøre, at sådant sker, senere får de, som ikke kan betale, afslag i bøden. Den bliver »aftinget«, som det hedder. Er de meget fattige, kan de undertiden slippe med nogle få mark. Soldater er fri for at betale bøde, i hvert fald for det første lejermål. De skal dog melde det til kaptajnen. Pigen bliver ikke fri for bøden, fordi barnefaderen er soldat. Retfærdigheden i denne forskelsbehandling er ikke let at se. Det synes heller ikke helt retfærdigt, at pigen skal betale lige så stor bøde som mandspersonen, da han i reglen har større indtægt, men ved aftingning må der naturligvis tages hensyn til hendes ringere løn. Der bliver ikke født mange uægte børn, og det synes, som uægte barnefødsler bliver sjældnere efterhånden, så præsten i adskillige år kan indberette: »Intet lejermål«. Både det åbenbare skriftemål og bøderne kan have medvirket hertil, men det er mere sandsynligt, at det er Nyegaards og senere Schows forkyndelse, der har virket her. Folk har fået at vide, at deres kristendom skal vise sig i et ulasteligt liv. Dette har Nyegaard i hvert fald nok lagt stærk vægt på i sine prædikener, og da både unge og gamle gik i kirke, de fleste frivilligt, har han fået lejlighed til at påvirke alle. Det er næppe sandsynligt, at Nyegaard har fremkaldt egentlig vækkelse, men han har været en mand, som folk så op til, så hans forkyndelse har fået betydning, men han har næppe selv set store resultater.

Med hensyn til skolevæsenet er der dog sket det, at der er bygget skoler, og der er kommet mere orden i undervisningen, selv om befolkningen ikke har været så glade derfor, som Nyegaard og andre havde ventet og håbet. Skolerne er ikke Nyegaards værk, men det har været ham en glæde, at der blev bygget skoler, så også børn af bondestanden kunne få nogen undervisning. Konfirmationens indførelse har også nok glædet ham, den gav ham rigere lejlighed til at påvirke børnene.

Hvad fattigvæsenet angår, var det gået småt, men også her gælder det, at der er begyndt, og Nyegaard har været så god en leder, at næppe nogen anden kunne have gjort det bedre, men han havde kun fundet ringe støtte hos bønderne, der helst ville blive ved det gamle

og næppe forstod, at en ny tid var i frembrud, og at den ville kræve, at også bønder skaffede sig boglige kundskaber, og at de fattige skulle have ret til hjælp.

Nyegaard må i sine sidste år holde kapellan, da han er blevet svagelig. I et brev til biskoppen 10. november 1745 skriver han om sin sidste, langvarige sygdom, som han nu mener at være ved at komme over. Han har nu 3 gange været i Guds hus, og han har selv forrettet hele gudstjenesten. Sygdommen har været så alvorlig, at det næppe var ventet, at han ville komme over den. Han har søgt flere læger og har af dem fået nogen medicin, der vel undertiden gav nogen stilstand i sygdommen, men bagefter fik han igen hårde anfald. Hans søn i Halle har imidlertid fået nogle læger dér til at sende nogen medicin, som har hjulpet godt.

Denne søn havde lært bjergværksdrift i Norge, var derefter taget til Tyskland, hvor han i Kursachsen fik tilsyn med bjergværksdrift og møntvæsen. Efter Schows oplysninger skal han også være blevet dr. med. Han kaldte sig Neugarten, men blev senere adlet under navnet von Gartenberg, hvorefter han drog til Polen, hvor han skal have føjet Sadogorsky til sit navn. Om dette er rigtigt, skal vi ikke forsøge at afgøre, men han har nok haft en høj stilling i Halle, siden han har fået lægerne dér til at tage sig af hans faders sygdom. Halle var pietismens hovedsæde, men man kan vel ikke af sønnens ophold der slutte, at Nyegaard efterhånden er blevet pietist, men at han har været velvilligt stemt over for visse sider af pietismen er sikkert nok.

Videre i brevet fortæller Nyegaard om det mærkelige, at Gud 3 gange har lagt 15 år til hans liv. Første gang var i året 1700, da han gik i Ribe skole. Da var han så syg, at hans jordeklæder blev gjort i stand til ham. 2. gang var i Cregome 1715, da han havde en meget stærk »hverdags feber«, hvoraf han blev så udmattet, at han først fik sit fulde helbred igen efter 5 års forløb. 3. gang var i 1730, da han igen havde en så stærk og vedholdende feber, at mange tvivlede om hans liv. Nu i 1745 har det atter behaget Gud ved en stærk gulsot at lade ham »komme nær dødens og gravens porte«, men »Gud har igen vist ham udgang«. Nyegaard har til eftertanke for sig selv og andre søndagen forud ved gudstjenesten henvist til salme 68, 20-21: »Lovet være Herren fra dag til dag! Lægger han

en byrde på os, så er Gud dog vor frelse. Vi har en Gud, som er en Gud til frelse, og hos den Herre, Herre er udgange fra døden«.

Nyegaard blev dog næppe rask mere og levede kun 2 år 3 måneder efter dette brevts afsendelse til biskoppen. 11. februar 1748 meddeler sognepræst *Hyphoff*, Nykøbing, at provst Nyegaard er død samme dag. Samtidig beder han om, at han må blive hans efterfølger som provst og henviser til, at han i mange år har udført halvparten af provstearbejdet upåklageligt. Det må have været under Nyegaards sygdom, at *Hyphoff* har måttet hjælpe ham. *Hyphoff* anbefaler sig selv som en fredelig mand. Desværre synes en strid lidt senere mellem ham og hans svigersøn, der er hans kapellan, at tyde på, at det fredelige ikke er meget fremtrædende hos ham. Men provst bliver han. Han er af dem, der ikke vil være for sent på vej med sine ansøgninger, for et par år, før degnen i Højby døde, sendte han en ansøgning om, at en af hans svigersønner, som var degn i Rørvig, måtte få løfte om degnekaldet i Højby, når degnen døde, han var dødssyg, skriver *Hyphoff*. Denne ansøgning blev dog ikke bevilget.

Nyegaard har været en virksom mand, og han har også været en mand, som selv ville ofre noget for det, som han fandt værd at støtte. Hans gode ven Schwane på Anneberg var flot til at love et stort bidrag til fattigkassen, men han blev snart træt af at betale det, da andre ikke ville yde noget videre. Nyegaard lovede kun halvt så meget, men det blev han ved at betale hvert år, så længe han levede, medens de følgende præster satte bidraget ned.

I Højby kirkebog fortæller Nyegaard om en katolik, der efter i nogen tid i præsteboligen at være blevet undervist i den lutherske lære, første gang har været til alters. Derefter skriver Nyegaard: »Giv, jeg og må andre syndere omvende, at de dig, Herre, og din nåde kende. Oplad mine læber og tungen min, at jeg må forkynde æren din«. Dette siger noget både om Nyegaard og om datidens syn på katolikker.

Nyegaard, der blev 65 år, blev begravet i Højby kirkes kor. Hans enke flyttede til Næstved, hvor en svigersøn, der havde været Nyegaards kapellan, Jacob Haagen, fik det embede, som Schow havde forladt, da han flyttede til Højby.

Provst Nyegaards døtre var ofte gudmødre til bøndernes børn,

hvad man vist kan tage som vidnesbyrd om et godt forhold mellem Nyegaards familie og folk i sognet.

Den tavle, som nu hænger i kirkens tværskib, og som nu kun har de vigtigste data i Nyegaards liv, har oprindeligt hængt i hovedskibet og skal have haft følgende indskrift:

Fød 1682 Død 1748
Se denne Tafle an, min Læser, og besinde,
At den er bleven sat til evig Æreminde
For den, som i sit Liv en nidkiær Lærer var,
Men nu i Døden Roe og Hvile fundet har.
Hans Nyegaard var hans Navn, i Riibe fød og baaren,
Til Herrens Tieneste af Moders Liv udkaaren,
Først blev han kaldet til at være deres Præst,
Som Døden truede at tage bort med Pest.
Men Cregome gav ham så sin præstelige Rente
Og Vinderød, hvor han i tolv Aar troelig tiente,
Men her var Skiæbnen haard, thi Gaard og Eyendom
Ved en Mordbrænders Ild heel ynkelig omkom.
Omsider Højbye Kald ved Guds og Kongens Naade
Oprejsning gav igen til sin og Huuses Baade,
Her Provst i sytten, Præst i fiir og tyve Aar,
Gak, Læser! og betænk, at Døden forestaar.

Da Nyegaard blev provst 1729, er det ikke rigtigt, når tavlen har, at han kun var provst i 17 år, måske er det nitten, som ved afskrivning er blevet til 17.

Pastor Schows tid. 1748—65

Pastor Schow var en flittig skribent, og det er vel grunden til, at han i kaldsbogen (liber daticus) for Højby præsteembede har skrevet en selvbiografi, hvad der har ført til, at de fleste af de senere præster har gjort det samme, selv om nogle af dem har gjort det mindre udførligt. I herredsbogen, som er en vigtig kilde til Odsherreds historie, har Schow skrevet meget udførligt ikke blot om sit eget levnedsløb, men om alt, hvad der vedrører Højby sogns præsteembede. Desuden har han fortalt om Højby sogn i almindelighed, og han har søgt oplysninger om den tid, der ligger forud for hans komme til sognet.

Hans oplysninger er meget værdifulde. Det er sandsynligt, at han sammen med provst Arctander i Egebjerg har været den drivende kraft i arbejdet for at få herredsbogen i gang og få gjort den så fyldig, som den er blevet. Den er autoriseret 1755 af biskop Harboe. Schows udførlige oplysninger er skrevet 1756. Samme år har han skrevet »Højby Sogns Specialia«, som findes på Det kgl. Bibliotek. På Landsarkivet er endvidere en præsteindberetning fra 1758, benyttet i »Hofmans Foundationer«. Vi holder os væsentligst til herredsbogen.

Vi har flere gange henvist til Schows oplysninger. Han har bl. a. meddelt, hvad han ved om præsterne i Højby efter reformationen, og har vistnok udnyttet de kilder, der stod til hans rådighed; han har også meddelt adskilligt af værdi angående præsteembedets jordtilliggende m. m. Bortset fra, hvad der allerede er meddelt, vil vi ikke fordybe os i det, der ligger forud for den tid, som vi her behandler, men vi vil begynde med i stærkt forkortet form at meddele, hvad Schow skriver om sit eget liv.

Som allerede nævnt er Schow født i Ribe, ligesom Riber og Nye-gaard. Schow blev født 10. december 1701 kl. 8 om morgenen, en tvillingsøster var født 1½ time tidligere. Hans fader, der hed Hans Pedersen Schow, var på det tidspunkt toldinspektør, men havde tidligere været urmagersvend og derefter brygger i København. Det har vel nok været lettere at skifte stilling dengang end nu. Mens han var i København, blev han gift med en enke, der hed Mette Marcusdatter Kiøge. I dette ægteskab fødtes kun pastor Schow og hans tvillingsøster, men der var 2 sønner i Mettes første ægteskab, de kaldte sig dog Schow efter stedfaderen. De var dog forlængst døde, da Schow skrev i herredsbogen. Pastor Schows farfader var præst i Brøndbyvester og -øster, han hed Peder Schow Jespersen og var 1661 blevet ordineret af biskop Hans Svane. Schow skriver, at farfaderen var den første sognepræst, som efter enevældens indførelse blev kaldet umiddelbart af kongen uden menighedens samtykke. Familien stammer fra Skåne, hvor, efter Schows beretning, nogle medlemmer af den skal være blevet adlet under navnet Gyldenschow.

Pastor Schows fulde navn er *Johan Henric Hansen Schow*. Han gik først i den danske skole, hvor han lærte regning og skrivning. Han ville gerne i latinskolen, men kunne ikke opnå sine forældres

samtykke, hvorfor han hemmeligt bad latinskolens rektor om hjælp, hvad der førte til, at han 1712 kom i latinskolens 1. lektie, men samme år døde hans moder, og hans fader blev syg og døde et par år efter.

Efter moderens død kom han i købmand Andreas Mahlers hus, hvor han fik løfte om ophold og frihed til skolegang. Men her havde han det ondt og blev efter faderens død behandlet som en simpel gårdsdreng, hvis gerning han måtte udføre. Han måtte stjæle sig til at lære, hvad han havde for i skolen, når ingen så det. Købmanden ville nemlig gøre ham ked af skolen, for at han kunne sætte ham til handel. Han havde tilmed det uheld, at skolens nye conrektor (første lærer efter rektor) *Christian Falster* (kendt forfatter og filolog) blev forlovet med købmandens svigerinde og gjorde sit bedste for at gøre Schow ked af skolegangen og nogle gange »trakterede ham meget ilde«. Denne elendighed varede i 4 år, dog nåede han op i 4. lektie, men der fik han en hører, som ville behage conrektoren og købmanden og søge at få Schow til at opgive skolegangen. Det førte imidlertid til, at han, 14 år gl., 16. marts 1716 om aftenen forlod Ribe, hvor han ikke mere havde venner og pårørende, for at gå til København, hvor han mente at have mange.

Påskeaften nåede han med et skib fra Haderslev til København, efter at han på flere måder havde erfaret, at han var under Guds forsyn. Han blev vel modtaget af sin faster og fik løfte om skolegang i Frederiksborg skole sammen med hendes to sønner. Rektoren dér ville dog ikke modtage ham, før han fik et vidnesbyrd fra Ribe skole om hans liv og levned. Det lykkedes at få dette tilsendt, og han blev nu optaget i 3. lektie. Han var altså gået en lektie ned, men han fik herefter 4 mk. ugentlig af skolens penge og var nr. 1 i 3. lektie i et år, hvorefter han kom i mesterlektien, hvor han blev i 3 år til 1720, da han med godt vidnesbyrd blev sendt til Københavns universitet. Da han ikke havde midler til at fortsætte studierne, måtte han tage plads som huslærer et år hos sognepræst Haberdorph i Tostrup og Ugerløse, der dengang var ét pastorat. Haberdorph var hans fasters stedsøn.

Efter at have været i København og taget filosoficum med 1. karakter tog han plads som huslærer på Bonderupgaard i ovennævnte

Tostrup sogn, men da han ikke var tilfreds med denne plads, rejste han til Norge for at prøve lykken. På denne rejse, som foregik med skib fra København, erfarede han igen Guds nådige forsyn, for det blev et voldsomt uvejr, så skibet i 3 dage drev for »takkel og tov«. Han nåede dog sit mål og blev en tid medhjælper hos en svagelig præst, ligesom han hos en anden præst underviste nogle af dennes elever i hebraisk. Derefter kom han til Christiania (Oslo), hvor han fik en god plads som lærer for en krigskommissærs søn og selv havde lejlighed til at lære meget. Han prædikede af og til, blev tilbudt et par stillinger som kapellan, hvad han afslog, da han ikke havde teologisk eksamen og heller ikke den fornødne alder. Han blev så afholdt af menigheden, at den gav ham et årligt offer.

1726 rejste han til København, hvor han kort efter tog teologisk embedseksamen og holdt dimisprædiken, begge dele til 1. karakter. Om vinteren blev han ved universitetet, derefter underviste han en ung mand til studentereksamen og blev så hovmester for konferensråd Peder Bentzons 4 børn på Geddesdal med løfte om at nyde forfremmelse til præsteembede. Her blev han i næsten 4 år og »nød stor gunst og yndest«. I de 4 år blev der ingen præsteembeder på godset ledige, men da han havde så god en plads, som han kunne ønske sig, søgte han ikke præsteembede, skønt han af en højtstående person var blevet anbefalet til v. Holstein, der var kammerherre hos kronprinsen. Schow fik dog ofte ordre til at prædike for det kgl. herskab i hofpræstens forfald. Derved indlagde han sig større nåde, end han havde ventet, især hos markgrevinden, der engang forærede ham 20 rdl. Markgrevinden var kronprinsens svigermoder, der fik stor indflydelse med hensyn til præsteansættelser, da hendes sviger søn, Christian VI, blev konge 1730.

1731 fik Schow bud om at melde sig hos en hoffrøken v. Seidowitz, som han aldrig havde talt med, og hvis navn han næppe kendte. Han efterkom ordren, og frk. Seidowitz fortalte ham, at markgrevinden var ham særlig nådig, og spurgte, om det var hans agt at ville være præst, hvad han besvarede med et underdanigst ja. På et spørgsmål, om han havde søgt kald, svarede han, at det havde han ikke, da han ikke havde den nåde at være kendt ved Frederik IV's hof. Hertil svarede frøkenen: »Da er han bekendt ved dette hof, og jeg

har ordre til at sige ham, at når han vil søge præstekald, skal han levere mig sin ansøgning, som jeg skal levere til markgrevinden, der vil forestille den for kongen«. Vi får herved et indblik i, hvorledes det dengang gik til ved embedsbesættelser. Havde man de rette forbindelser, var der store muligheder for at komme i betragtning, havde man ikke sådanne forbindelser, var det næsten håbløst at indsende en ansøgning. Christian VI var personlig stærkt interesseret i at få pietistiske præster anbragt i betydningsfulde embeder, og når de flyttede, søgte han at skaffe dem efterfølgere, som kunne fortsætte gerningen; men det var ikke tiltalende, at man skulle om ad svigermor og hendes hofdamer for at få kongens udnævnelse.

Schow skyndte sig dog ikke med at søge embede, men da han hørte, at Kerteminde-Drigstrup sognepræsteembede var ledigt, gik han til frk. Seidowitz med en ansøgning om dette embede. Nogen tid efter, da der var bragt aviser ud til Geddesdal, læste han med største forundring, at han var kaldet til sognepræst ved Sct. Mortens kirke i Næstved, som han ikke havde søgt.

Han tog til København for at tale med frk. Seidowitz. Hun gratulerede ham med kongens dobbelte nåde, som bestod i, at skønt det var bestemt, at han skulle til Kerteminde, havde han fået lov at blive på Sjælland, da han helst ville det. Dette forstod han intet af, men hun fortalte så, at hans formand i embedet i Næstved, Oluf Bager, havde sagt det. Schow var stadig uforstående. Han havde kun set Oluf Bager én gang, og da var der ikke talt om den sag, men det var egentlig rigtigt, han forstod blot ikke, hvorfra Bager havde sin viden.

Da Schow blev lovet forfremmelse, hvis han blev ked af at være i Næstved, tog han »med fornøjelse« mod kaldet, blev ordineret tillige med 3 andre og blev indsat i embedet 16. s. e. trin. 1731. Han blev i Næstved i 17 år, skønt der var meget arbejde. Der var nemlig en mængde prædikendage, hvoraf en del var afskaffet, allerede da Schow skrev sin beretning. Han skriver, at han var meget yndet af sin menighed, og at han var vel fornøjet med den. Men da indkomsterne formindskedes, fordi der blev færre familier i sognet, medens hans egen familie blev større, så han sig nødsaget til at tænke på forflyttelse. Han havde søgt 3—4 embeder, men på grund

af den store forandring ved det kgl. hof (Frederik V er blevet konge, og pietisterne er ikke længere de foretrukne) havde disse ansøgninger været forgæves.

Da *Højby kald* blev ledigt, besluttede han sig til at søge det, idet han mente, det var »roligere og fornøjeligere at være i en landsby end i en købstad«. Han havde imidlertid kun ringe håb om at få det, hvorfor han kun gjorde sig ringe anstrengelser. Sådant skriver han selv, men man har indtryk af, at han gjorde, hvad han kunne. Da han havde besluttet sig til at søge forflyttelse, »var gode råd dyre«, skriver han, for han kendte ingen ved hoffet, som kunne hjælpe ham. Han fandt dog på råd, for han kendte grev Johan Ludvig Holstein, der nu var geheimeråd. Til ham skrev han og bad om hjælp. Det havde ikke hjulpet ved de ansøgninger, han hidtil havde sendt, men samtidig med ansøgningen om *Højby kald* skrev han til Holstein, der svarede, at dette embede var lovet til en anden, men hvis han var i stand til at prædike på tysk, kunne han måske hjælpe ham til embedet i Kastellet. Det tør Schow dog ikke påtage sig; men nogen tid derefter får han brev fra Holstein, at han alligevel er blevet sognepræst i Højby. Schow ser heri en guddommelig forsynsstyrelse. Han blev indsat i Højby kirke 6. s. e. påske 1748.

Schow frygtede, at Haagen, der havde været kapellan hos Nyegaard, skulle fortsætte som kapellan, men det varede ikke længe, inden han fik at vide, at Haagen skulle være hans efterfølger ved Sct. Mortens kirke i Næstved. Der var også en anden ting, han var bange for, nemlig at han skulle yde lige så stor pension til madam Nyegaard, som hendes mand i sin tid var blevet pålagt at yde sin formands enke, men han slap med at yde den sædvanlige pension.

Kort efter at Schow var kommet til Næstved, var han blevet gift med *Catbrine Regelsen*, der var datter af en birkedommer. I dette ægteskab blev født 5 døtre og derefter 6 sønner. Den ene søn var dog dødfødt, og en anden døde som lille; af døtrene døde 2 som børn, men der var dog 7 børn tilbage.

I de fleste familier var der mange børn, men dødeligheden blandt børnene var meget stor, og den var også stor blandt voksne, så folketallet stiger kun langsomt. Kommer der krig og pest, går det tilbage. I den tid, vi her har med at gøre, er der vel nok en lille stigning.

De fleste år er der flere fødte end døde, men forskellen er ikke stor, dog danner 1755 en undtagelse, idet der det år blev født 56 og kun var 28 dødsfald. Derimod blev der 1766 kun født 36, men døde 73. Da der dette år i Odden sogn døde 20 børn af små kopper, er det vel nok denne sygdom, der har været medvirkende til de mange dødsfald i Højby sogn. Over for smitsom sygdom var man ret hjælpeløs. Selv om antallet af fødsler de fleste år var større end antallet af dødsfald, kan vi ikke regne med, at folketallet stiger tilsvarende, for det er ikke så få mandspersoner, der rømmer fra sognet og ikke kommer tilbage, og antallet af tilflyttere er kun ringe. Der har en tid været nogle indvandrere fra Skåne, men det er nok i det væsentlige ophørt.

Havde der været ret megen stigning i folketallet, ville det med den daværende dyrkning af jorden ikke have været muligt at skaffe føden til befolkningen, selv om folk var nøjsomme. Højby pastorat var ikke alene det største, men også det folkerigeste i herredet. Det nærmeste derefter har været Vig-Asmindrup, medens folketallet i Nykøbing-Rørvig har været en del lavere. Sognepræsten i Nykøbing havde vist heller ikke meget mere end halv så stor indkomst som sognepræsten i Højby. Der er derfor ikke noget underligt i, at pastor Schow søger fra et købstadembede til Højby for at få mere i løn. Det er jo derfor, han søger det, og ikke for at få det roligere og fornøjeligere, som han skriver. Præsternes største indtægtskilder foruden præstegården var tiende og offer. De folkerige og store sogne blev derved vellønnede, når jorden ikke var alt for ringe, og der ikke var for megen tiendefri jord. Pastor Schow og andre præster i Ods herred klager over, at offeret bliver mindre og mindre, og de begrundet det med, at bøndernes kår bliver ringere. Det er ikke usandsynligt, at de har ret. Jorderne bliver mere og mere udpinte, og der bliver ikke indtaget ny jord til dyrkning; hvis befolkningstallet samtidig stiger lidt, må kårene blive ringere.

Som nævnt var Schow pietist. Han har uden tvivl været en veltalende mand og en betydelig prædikant på pietistisk vis. Hans selvbiografi viser, at han var glad for at blive påskønnet. Man kan også kalde ham selvglad, men på en måde, så man ikke frastødes deraf, men er tilbøjelig til at smile ad den lidt barnlige selvglæde. Han

har nok været en meget flittig mand, det vidner hans skrivelser om, de vidner også om, at han kunne give god besked om det, der havde hans interesse. Han har også haft sans for historie og for, at eftertiden skulle vide besked om hans egen tid og tiden forud. På nogle områder har han haft gode evner, man kan måske sige, at han har været rigt begavet, men han har ikke været nogen god menneskekender; derom mere senere.

Det er rimeligt, at der er kommet mere kirkeligt liv i sognet, da pastor Schow kom hertil. Måske man kan tale om vækkelse. Når der senere synes at have været mere åndeligt liv i nogle landsbyer end i andre, er det muligt, at begyndelsen skal føres tilbage til Schows tid, uden at vi dog kan sige noget sikkert derom. Som tidligere nævnt fik Schow nok lov at høste noget, hvor Nyegaard havde sået.

Medens Schows forhold til menigheden var godt, og han var glad for gerningen som præst i Højby, blev hans tid her ikke så lys og let som tiden i Næstved, idet han fik personlige skuffelser og modgang at kæmpe med, og han blev heller ikke fri for familiesorger.

Embedets indtægter skuffer ham nok lidt, da han havde fået forsikret, at de årlige indkomster skulle være 900 rdl. Det kan dog ikke have været folk, som vidste besked, der har sagt det, for Nyegaards opgørelse lyder på 537 rdl. Men det er vel gået her, som det så tit går, at når noget er lidt ud over det almindelige, føjer rygtet yderligere noget til. Schows egen opgørelse er noget lavere end Nyegaards, men han indrømmer dog, at det er et godt embede, hvad indkomsterne angår, så økonomiske vanskeligheder har han ikke haft, men han har vist været en dårlig økonom, der har brugt sine indkomster efterhånden uden at kunne nå at betale indskud i enkekassen, så da han dør, er hans enke ikke så godt stillet, idet hun skal dele enkepensionen med provstinde Nyegaard, hvorfor hun søger ekstrapension, men det vides ikke, om hun får den. Det kan måske også vidne om mindre god økonomi, at da Schow er ansat til at skulle betale 50 rdl. til prinsesseudstyr, søger han om, at provstinde Nyegaard skal betale de 7 rdl., hvad der ikke var urimeligt, da det var 10 pct. af præstens indkomst, som skulle betales til udstyr for prinsessen, og Schow betalte af sin indkomst 70 rdl. i enkepension. Hvorledes denne sag ordnes, vides ikke. Det var en noget

underlig måde at skaffe en prinsesse udstyr på, men kongens kasse har vel været tom. I den første skrivelse, som Schow sender til biskoppen, efter at han er kommet til Højby, skriver han, at han håber nu at kunne få betalt sin gæld, om Gud i nogle år vil give ham liv og helbred. Som vi senere skal se, nåede han næppe at få gælden betalt.

Degn Chr. Riber var syg, da Schow kom til Højby, og han døde, inden årets udgang. Under hans sygdom havde skoleholder Gregers Ambeck, Stenstrup, passet degneembedet i 1½ år for 3 mk. ugentlig, hvad Schow finder meget tåleligt, da han foruden at synge i kirken har læsning omkring i byerne, hvortil han må gå til fods. Ringningen er blevet passet af degneenken. Man må vist erkende, at 3 mk. ugentlig ikke er nogen høj betaling, men en skoleholder kunne nok trænge til ekstrafortjeneste. Han har måske også gjort sig håb om at blive degnens efterfølger, og det har Schow måske også ønsket, men således gik det ikke. Biskoppen meddeler nemlig 28. december 1748, at han har kaldet sin tjener *Peder Justesen* til degn i Højby. Da han hverken var student eller havde været skoleholder, krævedes der kgl. dispensation, for at han kunne få degneembede, men det havde biskoppen vel haft let ved at skaffe ham.

I et svar til biskoppen gratulerer Schow den nye degn med det gode embede, der årlig indbragte 200 rdl. Han er glad for at få en degn og håber, han er af et fromt og fredeligt gemyt, og at han kan have tilbørlig assistance af ham ved ungdommens undervisning, som er »højfornødent, da ungdommen forhen ikke har været vant til andet end den fordærlige udenadslæsning uden forstand«. Den nye degn kan være forvisset om, at Schow ikke skal forsømme sin part, men så vidt muligt hjælpe degnen i hans. Det vil være godt, om Justesen kan være til stede, når der skal holdes auktion over den afdøde degns bo, da han nok har brug for noget af boet. Degneboligen er i god stand, den består af 3 længer, hvoraf de to er opbygget af den afdøde degn, og den tredje har han forsynet med ny overdel.

I samme brev skriver Schow, at han nu er ved enden af nådensåret (i nådensåret skulle den afdøde præsts arvinger have det meste af indtægterne). Besværlighederne har været tunge nok, da han mærker,

at han ikke kan vente at slippe billigere end 500 sldl. for overtagelsen af præstegården, skønt der er adskillige brøstfældigheder ved den. Han omtaler også pensionen til enken. Endnu har han kun de første penge ved hånden, men håber at kunne bestride det øvrige ved indtægterne af embedet. Han slutter med, at han har årsag til at takke Gud og glæde sig ved det gode sted.

Desværre gik det ikke godt med den nye degn. Han havde mere lyst til embedets indtægter end til degnegerningen, men af et brev, som han skriver til biskoppen kort efter, at han er kommet til Højby, forstår man, at han over for biskoppen optræder som den ydmyge og taknemlige mand, medens han ikke er til sinds at efterkomme påbud af Schow eller provsten. Det har rimeligvis ikke varet længe, inden Schow har opdaget, at det ikke var nogen heldig degn, han havde fået. 1760 er striden mellem præst og degn blevet så alvorlig, at den indankes for biskoppen (Justesen havde været tjener hos biskop Hersleb, hvis svigersøn, Harboe, nu er biskop). Striden drejer sig om følgende: Et par husfolk i Højby, Peder Olsen og hustru, var indtegnet til skriftemål, men Schow bad degnens hustru, degnen var ikke hjemme, om at sige til sin mand, at Peder Olsen og hustru ikke kunne blive antaget, før han havde talt med dem, da »deres ondskab var noksom bekendt«.

Om lørdagen kom degnen til Schow og sagde, at han ville ikke gå sådant ærinde, hvortil Schow svarede, at han ville forespørge biskoppen, om degnen havde ret til at nægte det. Da de om søndagen mødtes i sakristiet, sagde degnen til Schow, at han havde stået ham imod både i henseende til hans ære og hans brød i al den tid, han havde været i Højby. Dette erklærer Schow for aldeles urigtigt. Han udtrykker ønske om, at de må blive forligte, men går i rette med degnen og henviser ham til hans kaldsbrev m. m. Schow skriver, at han erkender sandheden i biskop Herslebs vidnesbyrd, at Justesen ikke har gaver til at være venlig, men synes hård i udtale og meninger. Noget af dette har præsten skrevet i et brev til degnen, men denne har ikke svaret, hvad man nok kan forstå. Han har derimod klaget til biskoppen over, at han ikke har kunne få lov at se en bog, biskop Herslev har befalet, at alle degne skulle føre, og som indeholdt de kgl. befalinger m. m. Han har af vedkommende (Schow) fået det

svar, at kgl. forordninger m. v. tilkommer alene præsterne. Han beder om biskoppens afgørelse i denne sag. Hvordan denne afgørelse falder ud vides ikke. Da det formodentlig er degnen, som har indtegnet de pågældende til altergang, er det nok mest sandsynligt, at han, når præsten forlangte det, skulle tilsige dem til at møde hos præsten, før han ville tage dem til alters. Noget andet er, at det vel havde været bedre, at præsten selv var gået hen og havde talt med dem, men det ansås måske ikke for passende. Striden fortsætter, så længe Schow lever. 1762 skriver Schow: »Stedets stolte og vanartede degn, Peder Justesen, gør alt, hvad han kan, for at bryde og fortørne mig, og med lyst gjorde han mere, om jeg gav ham lejlighed dertil«. 1764 klager Schow over Justesens grovhed og uærbødighed og over, at han ikke har villet hjælpe ham med en fortegnelse, som han skulle udfærdige over gifte og ugifte, der skulle føres hver for sig, og degnen måtte vide bedre besked om dette end Schow selv, der har måttet søge hjælp hos skoleholderne.

Biskop Harboe har næppe ønsket at udtale sig for stærkt imod Justesen, der var ansat af hans svigerfader, men af hans visitatsbog kan man skønne, at han har ment, at han ikke magtede degnestillingen. Han skriver, at Justesen er flittig og forretter sit embede det bedste, han kan. Han har nok ment, at Justesen havde for ringe uddannelse, derimod ses det ikke, om han har forstået, at han var en stridbar natur. Det er ikke umuligt, at Schow kan have nogen skyld i den voldsomme strid, men han er ikke den eneste, som får vanskeligheder med ham. Provst *Arctander* i Egebjerg får det også.

Degnene skulle bringe skrivelser og cirkulærer fra deres egen præst til nabopræsten. Der var jo ingen post at sende dem med. Fra Nykøbing til Holbæk afgår kun post én gang om ugen. Provst *Arctander* skriver, at breve, som sendes fra København tirsdag eller lørdag aften, får han først den følgende lørdag, og så kan han først sende svar om torsdagen; breve, som sendes fra København tirsdag aften, kan der ikke ventes svar på før 13 dage efter. Et vigtigt brev har han undertiden sendt med ekspresbud til Holbæk for at få det hurtigere frem. Det synes efter denne fremstilling vanskeligt at finde ud af, hvorledes postgangen egentlig er, men man forstår, at nyhederne kunne blive gamle, inden de nåede Odsherred.

Degnens tur med breve havde hidtil været således, at degnen i Egebjerg skulle bringe dem til Nykøbing, derfra skulle de til Højby og videre til Odden — Faarevejle — Asnæs — Grevinge — Vig — Egebjerg. Det var formodentlig kun hveranden gang, de gik den vej. De kunne nemlig også gå modsat, vel sagtens for at samme degn ikke skal have langt at gå hver gang. Arctander skriver, at i den senere tid har degnen i Faarevejle uden tilladelse bragt brevene til Højby, så de slet ikke er kommet til Odden. Det kan selvfølgelig ikke blive ved at gå, men degnene i Faarevejle og på Odden har haft for langt at gå. Arctander har derfor foreslået en ændring, som biskoppen har bifaldet. Den ene tur skal så være Egebjerg — Nykøbing — Odden — Højby — Faarevejle — Asnæs — Grevinge — Vig — Egebjerg. Den anden tur den omvendte vej. Provst Arctander skriver, at turen fra Nykøbing til Odden bliver noget længere (2 mil) end den tidligere til Højby, men da der også er degn i Rørvig, så de er to om det, har de intet at klage over. Degnen i Højby har både karl og hest, så det lille stykke, han får længere, er ikke meget at beklage sig over. Degnen på Odden, som skulle lettes, får dog den tungeste byrde, men han er villig til at finde sig deri, skønt han hverken har hest eller karl, men må betale for hvert bud, som afgår med breve, og han sidder i et lille kald.

De 3 degne i Nykøbing, Rørvig og Højby protesterer mod om-lægningen. Om Justesen skriver provsten, at han havde mindst grund til at sætte sig imod. Provst Arctander havde så foreslået, at de 3 klagen- de i fællesskab betalte degnen på Odden 8 sk. for hvert brev fra Odden til Faarevejle (meningen må så have været, at man på turen i den retning skulle blive ved den gamle ordning). Men de skrev som svar, at de ville give ham 8 sk. om året. Provsten ved ikke, om de ikke har forstået meningen, eller de vil gøre nar. Arctander skriver, at den forrige degn på Odden har en og anden gang, især om vinteren, måttet betale 3 mk. for at få et brev til Faarevejle, og han har endda næppe kunnet få nogen til det formedelst vejens længde, vildsomme lynge, farlige åer og vadesteder. Provsten beder biskoppen fastsætte turene efter forslaget, hvad han også gør. Justesen klager over forandringen i brevturen, hvorved der er pålagt ham en usæd- vanlig tur, som er 3 mil igennem herredet. Han skriver videre: »Der

er ikke sket noget med de andre degne, uden deres skyldighed og pligt er taget fra dem og lagt på mig, hvilket er mig en stor byrde og besværing på mit og mines fattige levebrød«. Provsten svarer på denne klage, at han mener ikke, der er mere end 2 mil til Faarevejle og 1½ mil til Odden. Provsten er vel nok nærmere ved den rigtige vejlængde end Justesen, men man vidste dengang ikke ret god besked med vejlængder, og hvor lang vejen var ud over Lyngen, måtte nok bero på et skøn. Om vinteren havde degnen i Højby den fordel fremfor degnen på Odden, at han kunne undgå at gå over Lyngen, for afstanden blev ikke ret mange kilometer længere ved at følge en mere befærdet vej. Provsten hævder, at degnen på Odden har endnu lige byrde med Justesen, hvad der vel er rigtigt, hvis man kun regner med vejlængden, men det var nok lettere at få et brev sendt fra Odden til Nykøbing end fra Højby til Faarevejle.

Provst Arctander skriver, at han undrer sig over Justesens utaknemlighed både mod Gud og mennesker. Han sidder i et godt embede, kan holde folk og heste og lever i velstand. »Han er et menneske uden ånd og har kun med denne verden at gøre, hvor han går frem med buthed. Han gjorde bedre, om han lagde vind på at forbedre sig i sit embede og ikke viste sig studs mod sin sognepræst, som Schow klager over«.

Arctander mener, at Justesen trænger til en ydmygelse, og vil biskoppen »bevise ham den nåde, kan han være tjent med det og i det mindste lære deraf, at han ikke skal skrive imod sin høje øvrigheds velgrundede anordninger og ellers raissonere noget mindre«.

Vi mangler biskoppens svar, men Justesen har vel næppe undgået en tilrettevisning. Når han skriver om sit fattige levebrød, skal det ikke tages alvorligt. Det må vist snarest ses som et i datiden brugt udtryk for at gøre et godt indtryk på den, hos hvem man søger at opnå noget. Men her synes det nærmest at måtte virke i modsat retning på dem, der kendte hans forhold, for han havde ikke blot herredets bedst lønnede degneembede, men han havde også købt en gårds avling, og han lånte penge ud mod sikkert pant, så fattig var han i hvert fald ikke, snarere var han byens rigeste mand. Naturligvis var der lang vej til Faarevejle, men som herredet er, skulle nogle degne få langt at vandre med brevskeer. De havde vel også tid nok.

hvis de kun havde degneembedet at passe. Justesen havde vel nok at bestille, når han tillige var selvejergårdmand, men så måtte han også have råd til at betale en anden for at bringe breve til Faarevejle.

Degnens arbejde må vel være blevet lettere, end det var, da der ikke var skoler. Selv om børnenes skolegang ikke er stadig, og de store børn måske sjældent kommer i skole, får de fleste dog nok lært at læse så meget, at de kan stave sig igennem katekismen, og de dygtige børn kan vel nok læse flydende. Dertil kom, at det vigtigste fag i skolen var kristendomskundskab, så der må have været noget at bygge videre på, når degnen skulle undervise de unge. Men Justesen har vel nok hellere villet arbejde for sig selv. Nogle degne var tillige skoleholdere, men det var vel i mindre sogne.

I Schows første år er Hans Hofmester endnu skoleholder i Højby. Han må vist være født 1690 i København, blev student fra Herlufsholm skole 1712, kom straks på landet at »læse« med børn og blev gift med en degnedatter fra Vørslev. Han blev skoleholder i Højby, da den kgl. skole blev oprettet 1735. Hofmesters stedfader skal have været en »brav krigsråd« i Aarhus, men i kirkebogen står, at Hofmester kun lidet ville adlyde stedfaderen. Det hentyder måske til, at han ikke nåede videre end til at blive skoleholder. Han havde store økonomiske vanskeligheder. Lønnen var kun lille, og børnene trængte til hjælp, selv efter at de var blevet voksne. En søn har rimeligvis været åndssvag i lettere grad. Han har været sat i skrædderlære, og hans fader har i den tid måttet give ham føde og klæder og yderligere betale mesteren lidt for at have ham, men han kunne ikke lære skrædderhåndværket. Derefter tjente han om sommeren hos bønderne, men kunne ikke få stort mere end kosten for det. Om vinteren var han hjemme til stor byrde og bekostning. Det er Hofmester selv, der fortæller dette, da han efter sin hustrus død 1757 skal forklare skifteretten sin store fattigdom. Han forklarer videre, at han på grund af hustruens sygdom har måttet tage en datter hjem. Hun er nu hjemme på tredje år. En anden datter har været syg i 16 uger. Hans nu afdøde hustru lånte, uden at han eller datteren vidste det, 2 rd. 2 mk. til medicin til hende. Den hjalp ikke, men han måtte betale lånet. Da en af hans døtre blev gift med sognefoged Peder Sørensen, Højby, gav han hende 1 hovedpude, 2 får, 1 vædder

og 4 fede gæs. Hans ældste søn, som er matros i kongens tjeneste, har giftet sig uden hans vilje og samtykke. Da han for nogle år siden kom hjem, måtte han låne eller give ham 4 rd. Året efter kom sønnens hustru med et spædt barn og blev hos ham en hel måned i den knappest tid, og da hun rejste til København, gav han hende 5 mk. til halv vognleje med en anden.

Denne søn behandler ham ikke godt. Han vil ikke give afkald på arv efter moderen, men mener, der må være noget mere, end faderen har opgivet i et brev til ham. Derimod frafalder svigersønnen, Peder Sørensen, på sin kones vegne arv. Hofmester vil meget gerne være fri for, at der skal holdes auktion over hans fattige indbo. Det bliver han også fri for, men alt bliver vurderet. Det viser sig, at det hele, som vurderes til 15 rdl. 5 mk. 15 sk., kun overstiger gælden med 1 rdl. 5 mk. 15 sk., og skifteretten bestemmer, at bortset fra den ældste søns arvepart må Hofmester beholde det hele i sin levetid, men han skal betale skifterettens fordring, der er 4 rdl. 1 mk. 14 sk. Hofmester havde intet at betale med, men pastor Schow lovede at lægge ud for ham, når han gav ham hånd på at ville betale ham tid efter anden inden år og dag. Den ældste søns arvepart bliver 2 mk. 15½ sk., som bliver betalt til skifteretten, hvor sønnen kan få disse penge, når han indfinder sig personlig eller ved fuldmægtig. Hofmesters gæld er 3 rdl. 4 mk. 8 sk., hvortil kommer rettens fordring samt udgifter ved hustruens begravelse, der beløber sig til 4 rdl., og så har der vel været lidt mere, som skulle betales. Schow har 1 rdl. tilgode for ligkisten, og en anden mand har 2 mk. tilgode. Det meste skylder Hofmester gårdmand Mads Jensen, som boede i Nicolaisens gård, hos ham havde han lånt rug, byg og malt samt penge til hustruens begravelse, der dog ikke kan siges at have været flot. Ligbærerne har fået ost og brød, og han har lovet dem et pund tobak og en fjerding øl. Kvinderne, der har lagt liget i kiste, har fået en pægl mjød. Der er også medgået 1 pund smør og 8 kander øl, så de, der har været med, har nok fået tørsten slukket.

1758 afstod Hofmester på grund af alder skoleholderembedet til cand. theol. *Søren Baarsen*, der snart efter giftede sig med den ene af hans døtre. 1762 døde Hofmester. Baarsen bliver snart ked af at være i Højby, hvad der ikke er noget at sige til, for når Hofmester

ikke kunne klare sig uden at komme i gæld, kunne det vel ikke blive bedre for svigersønnen, der til at begynde med skulle forsørge ham. Som cand. theol. havde han også grund til at håbe, at han kunne få et bedre embede, men han duer ikke til at skrive ansøgninger. Han forsøger at være vittig, men kommer galt fra det, idet biskoppen vist bliver fornærmet over en skrivelse fra ham. Han beder biskoppen om et degne- eller præstekald. Han har været student i 16 år, søgt meget, men intet fået. 1754 rejste han fra Norge for at tage theologisk eksamen, hvad han gjorde samme år med »stor møj«. Han har været i Jylland både før og efter sin eksamen, har helt gode anbefalinger, ikke alene som skoleholder og huslærer, men også som prædikant. Han har prædikeret flere steder, bl. a. i Aarhus domkirke. Baarsen skriver, at han »må drages med 70—80 vankundige børn fra morgen til aften«. Han har store udgifter til den gamle skoleholder, der skal have sit ophold, og han har selv kone og et barn. Der kan næppe blive en fanges traktement til hver. Han »kan ikke både holde skole og tigge, helst det sømmer sig ej for mig og mine — hvad skal jeg gøre? Når jeg hverken kan få at låne eller, Gud ske ære, har lært at stjæle, så må jeg trygle — — — —, eller forlade skole, kone og barn og aldrig komme til dem mere, førend jeg kan tåle at høre dem jamre for brød«. Baarsen har nok regnet skrivelsen for et privat brev, hvorfor han havde sendt det direkte til biskoppen, men denne har formodentlig opfattet det som en ansøgning eller i hvert fald som en skrivelse fra en underordnet embedsmand til en overordnet, så han har ikke alene ladet den opbevare i bispearkivet, men må også have indhentet pastor Schows erklæring angående denne unægtelig ikke helt almindelige ansøgning. Schow er ilde berørt af, at Baarsen har søgt degnekald, skønt han kun har været 1½ år i Højby. Ganske vist havde Baarsen bedt om en attest (anbefaling) og begrundet det med, at han ville søge bedre levebrød, men Schow havde ment, det var i Jylland, og havde ikke villet hindre dette, da han »kunne håbe at blive forsynet med en nok så god skoleholder«. Han betegner ansøgningen som sendt af Baarsen i dristighed og enfoldighed. Schow er åbenbart kommet i knibe, for han havde givet Baarsen en god anbefaling både som skoleholder og prædikant, for han har også prædikeret for ham. Ganske vist slutter

denne anbefaling med, at der i begyndelsen kunne være lidt fejl, men »dem har han efter kærlig advarsel aflagt«, og Schow anbefaler ham på bedste måde. Sammenholdt stemmer anbefaling og erklæring ikke rigtig overens, men det er måske ikke så ualmindeligt, at en anbefaling, som afleveres til den pågældende selv, er noget bedre end en udtalelse, som indhentes af andre. Dertil kommer, at Schow er blevet betænkelig ved Baarsens uheldige skrivelse.

Baarsen må vente længe på forfremmelse, og han bliver bitter derover. Hans ansøgning om degneembeder anbefales både af pastor Stub og provst Cruse, og han er vist ikke nogen dårlig skoleholder, men han er uheldig med sine skriverier, og det er nok grunden til, at han længe intet opnår, men omsider bliver han alligevel degn. 1779 bliver han af kammerherre Adeler kaldet til sognedegn i Faarevejle. Det var vel kun et lille degneembede, men dog en betydelig forfremmelse.

I Sonnerup sidder *Royan* som skoleholder det meste af Schows tid, men 1760 kommer *Christen Lund*, der vist i den første tid er konstitueret, men efter Royans død bliver hans efterfølger og gift med en datter. Royan døde kort efter Lunds ankomst. Han blev begravet 26. september 1760. Han havde været skoleholder i Stenstrup et par år, før han kom til Sonnerup 1735, var jyde og havde begyndt at holde skole, da han var 14 år, blev 58 år gammel.

I Stenstrup var *Gregers Ambech* blevet skoleholder i stedet for Wallerø, der var blevet degn i Rørvig, hvor Schwane som kirkeejer havde kaldsret. Der har dog nok været en skoleholder mellem Wallerø og Ambech. Skoleholderen i Ubberup, som tillige er skoleholder på noget strøgods i Vig og Asmindrup sogne*), hedder Herman Johansen, han dør 1753 og efterfølges af *Jørgen Andersen*. Den årlige løn ved dette embede er kun 16 rdl. og nogen tørv.

1754 var *Arctander* i Egebjerg blevet provst. Det var præsterne, som dengang valgte provsterne, og med undtagelse af præsten på Odden havde de alle stemt på Arctander. Hermed fik man i Odsherred en provst, som var meget nidkær for børnenes skolegang og for undervisningen i det hele. Dette får betydning for hele herredet, hvor

*) Der var skoler i Svinninge, Hønsinge og Ulstrup.

præster, degne og skoleholdere ved, at forsømmelighed fra deres side ikke vil blive tålt. Allerede året efter, at Arctander er blevet provst, kan han meddele biskoppen, at han har bragt det så vidt, at alle herredets præster har begyndt at anvende den sidste del af prædiketimen til katekismeforklaring. Han skriver, at han selv i mange år har erfaret nytten af dette, og han beder om, at biskoppen vil »befale« ham at bekendtgøre, at skoleholderne i deres skoler og degnene ved deres læsning i byerne skal i ugen forud øve ungdommen i det bud eller stykke i katekismen, som det den næste søn- eller helligdag tilfalder præsten at katekisere over. Derved kan skoleholders og degnes flid kendes og præsterne forpligtes til katekismeprediken. Børnene vil også berede sig, når de ved, hvad der skal katekiseres i. Arctander skriver, at han må færdes »varlig« med dette, men håber på biskoppens hjælp. Heraf forstår vi, at han har mødt nogen modstand, så han gerne vil kunne sige, at biskoppen har påbudt det. Det er heller ikke underligt, om der er en del, som ikke er glade for denne ordning, men mange mener nok som Arctander, at det gælder om at få proppet de flest mulige kundskaber ind i den opvoksende slægt. Arctander har sikkert været regnet for en fremskridtsmand, nu gik det jo mod den såkaldte oplysningstid.

4 år senere, 1758, har Arctander udarbejdet og sendt til biskoppen et udførligt *forslag om ungdommens skolegang*, som han kalder det. Dette forslag viser ikke blot, hvorledes en mand som Arctander ønsker, at skolegang og undervisning skal være, men man kan også derigennem skønne noget om, hvordan den var. Forslaget er for langt til, at vi kan gengive det i dets helhed, men vi vil prøve at referere det væsentligste. Arctander begynder med at henvise til et par forordninger, hvorefter skoleholderen, når børnene ikke kommer i skole, skal tilkendegive forældrene det, og hvis det er deres skyld, skal han melde det til præsten, som skal påminde sådanne forældre. Hjælper det ikke, skal han angive dem for amtmand eller herskab til vedbørlig straf. Arctander mener, at da skoleholderne nogle steder har 100 til 200 børn at læse med, er det umuligt for dem at undersøge, om det er børnenes eller forældrenes skyld, at de forsømmer skolen. Tit er det forældrenes eller husbondens skyld, men det er umuligt med angivelser for hver uge. Nogle lader børnene møde en

dag eller to og derefter forsømme i måneder; de har mange undskyldninger at fremføre: vejret, føret, arbejde om sommeren, kulde om vinteren og børnenes fingerede sygdom. Arctander mener, at sognepræsten skal have fuld myndighed over alle skoler i sognet og stå til ansvar for børnenes skolegang.

Alle børn skal, fra de er 6 år gamle, til de bliver konfirmerede, henhøre til skolen og søge den hele året. De under 8 år både formiddag og eftermiddag undtagen i pløje- og såtiden, i hø- og kornhøsten, samt når forældrene om foråret i 4—5 uger behøver et barn til at vogte lam og gæslinger, eller om høsten, når forældrene er i marken, til at passe spæde børn. Er der flere børn, må de skiftes til sådant.

Undtagelserne er så mange, at man vist må regne med, at der ikke bliver megen skolegang, hvor forældrene helst vil holde børnene hjemme.

Præstens medhjælpere (nogle mænd i sognet) skal meddele ham, når disse arbejder udføres, og han skal så fra prædikestolen formane folk til flittigt at lade børnene søge skolen. Medhjælperne skal hver højst have 3 byer at drage omsorg for, og oldermændene skal desuden have inspektion med sin bys skolebørn. Vil forældrene ikke rette sig efter ham, skal han føre dem til præsten, som skal påminde dem om deres pligt, retter de sig ikke herefter, skal skoleholderen sende bud til øvrigheden, der hos ulydige forældre skal opkræve 2 sk. for hver hel dag, et barn har forsømt skolen.

Efter alt det, der er gået i forvejen med formaninger o. s. v., synes mulkten at være lille, men man skal nok fare med lempe, for der er megen modstand mod tvungen skolegang, og mange bønder sidder så hårdt i det, at man skal vogte sig for at lægge større byrder på dem. Forholdet mellem provst Arctander og kammerråd Bang er ikke det bedste, og det er sandsynligt, at Arctanders iver for skolegangen har en væsentlig del af skylden herfor. Bang vidste, at de fleste bønder ikke kunne bære større byrder, end de allerede havde, og det var en ny byrde, at de skulle undvære børnene hjemme, hvor der var meget arbejde, som de kunne udføre. Rentekammeret så ikke med velvilje på, at bønderne kom i armod, så de ikke kunne svare, hvad de skulle. Det var sket, at Bang havde fået antegninger til regnskabet, fordi mange skulle hjælpes med såsæd. Han vidste bedre

end provsten, hvordan bøndernes stilling var. Vi forstår, at der var mange hensyn at tage. Det lod sig ikke gøre at gennemtvinge stadig skolegang i hast.

Arctander vil, at skoleholdere og degne skal føre en skolebog med angivelse af forsømmelser og mulkering og hver måned sende ud-drag til præsten, der flittigt skal besøge skolerne; mindst 2 gange om ugen, hvor skolen er i byen, 1 gang ugentlig, hvor den er længere borte, og en gang for hver 14 dage, hvis der er flere skoler i sognet.

På fastelavns søndag og mikkelsdag har der hidtil været indsamling i kirkerne til de fattige. Arctander ønsker, at disse penge skal gå til skolerne, for at hver skole kan få en bibel, så der deraf kan læses et kapitel ved morgen- og aftenbøn. Når der efterhånden indkommer flere penge, kan der købes andre bøger, der ved provste-visitats kan uddeles af præsten som flidspræmier.

De fattige havde det ikke for godt, så det var næppe rigtigt at tage noget fra dem til fordel for skolerne, som vi ser, at Arctander foreslår, men når han anser det for nødvendigt for at skaffe penge til en bibel i hver skole, kan vi skønne, at det er svært at få de nød-vendige hjælpemidler til skolerne.

Arctander vil have indskærpet, at det er ikke nok, at børnene lærer katekismen udenad. Præsten skal få skoleholderne til ved spørgsmål at vænne børnene til at bruge deres forstand.

Er vej og vejrlig vanskeligt, skal bymændene køre for de børn, der har langt til skole. De, som ikke har hest, skal aftale med gård-mændene, hvad tjeneste de skal yde for børnenes befordring.

Fra nogle byer er der så langt til skole, at det vil blive for be-sværligt for bymændene at køre for børnene. Her må provst og præster blive enige om en betænkning. Der nævnes, at til Veddinge skole hører ikke alene Aastofte i Asnæs sogn, men adskillige byer i Skippinge herred er henlagt til denne skole.

Denne oplysning tyder på, at herremanden på Dragsholm har været efterladende med at oprette skoler på sit gods.

Arctander skriver, at for store skoler som Herrestrup med over 200 børn må der findes en udvej. Selv om den ene halvdel møder om formiddagen og den anden om eftermiddagen, kan de ikke være der, og skoleholderen kan ikke undervise dem.

Angående degnenes undervisning foreslår Arctander, at de fra påske til mikkelsdag skal læse $\frac{3}{4}$ time efter gudstjenestens afslutning med de unge i kirken. Hvor der er to kirker dog kun efter sidsttjeneste, og hvor præsten selv samler børnene et par timer søndag eftermiddag, kan tiden efter gudstjenesten anvendes til undervisning i landsbyer langt fra kirken. Degnenes læsning omkring i sognets byer må ordnes efter forholdene, men hele sognets ungdom må én gang i hver uge undervises af degnen. Man skal også her bruge tvang, hvis folk ikke lader deres unge møde til degnens undervisning. De degne, som ikke holder skole, skal holde sig til den konfirmerede ungdom og til de små, som møder til deres læsning i kirken, da det bare skaber forvirring, om de læser med de skole-søgende børn. Degnene skal stræbe efter at gennemgå katekismusforklaringen 1 eller 2 gange hvert år.

Arctander har hørt klage over »den uskik og virkelige forargelse, at folk skynder sig ud af kirken, når prædikenen er forbi, ja, endog tager deres unge og børn med og ikke oppebier katekisationen, hvorfor det kunne være godt med en kgl. forordning om sømmelig kirkeskik«. Han mener, at de aneligste i menigheden skal tilholdes at foregå de andre med et godt eksempel.

Iflg. herredsbogen var det allerede 13. december 1740 påbudt almuen at blive i kirken under katekisationen, men samtidig var det bestemt, at prædiken og katekisation tilsammen ikke måtte vare mere end halvanden time, og at tyende skulle møde til katekisation.

Arctander skriver, at præsterne ikke må prædike mere end 3 kvarter, det sidste kvarter af timen skal nemlig bruges til udlæggelse af katekismen. Præsterne må kun antage børn til konfirmationsforberedelse efter nøjagtig eksamen i skolerne. De skal kunne læse rent, kunne katekismen udenad samt 7 af Davids salmer og enfoldig forstå, hvad de har lært.

De, der har råd, bør have en bibel i huset, og hvert barn bør have et Ny Testamente. De fattige børn skal have det af de fattiges penge.

Arctander har stor tro på kgl. og biskoppelige påbud. Det hænger måske sammen med, at han har svært ved at få sine egne påbud overholdt. Han mener bl. a., at det vil være godt med en kgl. befaling angående husbesøg.

Af hvad han skriver om husandagt, synes at fremgå, at det har været almindeligt hos bønderne, at der blev holdt bøn ved dagens første og sidste måltid. Denne bordlæsning, som han kalder den, vil han have forbedret ved, at børnene i skolen lærer at læse bønner langsomt og med andagt. Det er dog ikke alle vegne morgen- og aftenbøn bruges, fordi bønderne har travlt om morgenen og længes efter hvile om aftenen.

Ved provstevisitatser vil det være godt, om provsten, når han har overhørt ungdommen, hører, hvorledes sognepræsten, kapellanen, degnen og skoleholderne katekiserer. Det er dog vist ikke meningen, at han kan nå at høre dem alle ved samme visitats, men et sted kan han høre præsten, et andet degnen o. s. v. Arctander beklager, at kun få kommer til visitatserne. Det bør straffes, når modvillige forældre holder børnene tilbage.

»Det er fornødent, at lærerne (d. v. s. præsterne) tilholdes at gøre, hvad de skal, men lige så fornødent, at tilhørere adlyder«.

Af dette forslag forstår vi, at det ikke står særlig godt til med skolegang og undervisning. Bønderne er modvillige, de må tvinges. Andet middel synes Arctander ikke at kende. Men de fleste, som ikke hørte til bondestanden, mente nok, at bønderne trængte til at være under tvang. De havde ikke forstand på, hvad der tjente dem bedst, så måtte andre bestemme for dem. Der var også noget om det. Bønderne var så længe holdt nede i afhængighed, at de var blevet sløve og ikke var lette at få til at stræbe efter at blive dygtigere. De havde nok mistet troen på, at det kunne blive bedre, og de var mistroiske over for dem, der ville hjælpe dem.

Af en skrivelse fra Arctander til biskoppen 1753, altså fra tiden, før han blev provst, ser vi, at mange i menigheden knurrer over, at han er for ivrig for børnenes skolegang, som han dog aldrig har kunnet få gennemført, hvad der har været en pine for ham. Der siges, at han kræver så meget af børnene, som om de skulle op til teologisk embedseksamen.

En sådan udtalelse vidner om den utilfredshed, som gærer rundt i sognet. Den får yderligere næring ved hans modstand mod forlystelser som juleleg o. lign. Vreden mod ham er så stor, at han ønsker sig et andet kald. Det er dog, før han bliver provst. Der kan ikke

være tvivl om, at Arctander krævede for meget, og at der måske var kommet mere ud af hans gerning for skolevæsenet, hvis hans krav havde været noget mindre, så han ikke havde vakt så voldsom modstand. Mange af hans reformforslag var rigtige, men tiden var ikke moden til dem. Selv om han havde kunnet tvinge sit forslag igennem, ville børnene slet ikke have fået det udbytte af skolegangen, som han havde tænkt. De fleste børn skulle hjælpe til hjemme, når der var travlt, så der ville blive mange forsømmelser, og så ville børnene have fået svært ved at følge med, og hvordan skulle en skoleholder kunne undervise 70—80 børn i forskellig alder på samme tid? Så mange var der i Højby skole, og det var meget værre i Herrestrup. Når hjemmene tilmed for en stor del var imod skolen, måtte resultatet blive ringe. Arctander ville det rigtige, men han var mere teoretiker end praktiker og forstod næppe de mennesker, som han skulle virke iblandt, og de forstod ikke ham eller nytten af hans gerning.

Det gjorde ikke sagen bedre, at bønderne i almindelighed ikke regnede en skoleholder for ret meget. Mange betragtede ham som et temmelig unyttigt væsen og ærgrede sig over at skulle bidrage til hans løn. Den var kun ringe, og den blev endnu ringere ved, at de naturalydelse, som han skulle have af bønderne, var af ringe kvalitet.

Skolen havde trange kår, men det var ikke forgæves, at der blev gjort et arbejde for, at også bøndernes børn skulle have nogen undervisning. Det betød dog noget, at de børn, der ikke var meget tungnemme, fik lært at læse, og enkelte fik lært at skrive og regne lidt. De blev nok mindre modvillige end deres forældre til at sende børnene i skole. Fremgangen måtte ske langsomt, især så længe bønderne var ufrie.

Vi vil nu omtale nogle af de besværligheder, pastor Schow fik, foruden besværet med Justesen.

Først vil vi nævne som en vanskelig opgave, at det faldt i hans lod at skulle mægle imellem *provst Hyphoff* i Nykøbing og hans kapellan, der hed *Thaarup* og var hans svigersøn. Hyphoff er vist en vanskelig person. Han har været i strid med flere, men med kapellanen bliver det særlig slemt. Hyphoff vil ikke gå til skrifte og til alters hos sin svigersøn, men har bedt Schow om at komme og tage

ham til skrifte. Schow kommer og mener, at han skal forrette altertjenesten, som han vist har gjort tidligere. Det fører til skænderi mellem Hyphoff og kapellanen. Der bliver dog sluttet et foreløbigt forlig, men det holder ikke længe. Schow søger at mægle, men til sidst skriver Schow, at han har opgivet alt håb om at få dem forligte, dog vil han ikke undslå sig for at prøve endnu en gang. Måske har han også forsøgt det, men da det ikke er lykkedes, får han Arctander, der endnu ikke er blevet provst, til at hjælpe sig. Efter flere forsøg må de meddele, at alle anstrengelser har været forgæves. De er vist tilbøjelige til at give kapellanen den største skyld.

Da provst Hyphoffs hustru er død, må Schow som konstitueret provst foretage skifte. Det bereder ham vanskeligheder. Han regner med, at arvinger og kreditorer vil kræve auktion, medens Hyphoff vil beholde det hele og gifte sig igen. Han ejede heller ikke noget, så der kunne ikke blive noget at arve, men det gjorde måske ikke sagen lettere for Schow. En ordning må der være blevet truffet, for Hyphoff bliver snart gift igen, men bliver hurtigt syg og må opgive provsteembedet. Arctander bliver hans efterfølger, men klager over de mange »urigtigheder«, som Hyphoff har efterladt. Hyphoff har næppe egnet sig som provst; i den sidste tid har han jo også været syg. Hans økonomiske forhold er så dårlige, at der ved skiftet efter hans død bliver et udækket underskud på 395 rdl. Det var på den tid mange penge. Nykøbing kald var ikke stort, men så galt burde det ikke være gået.

En mislykket trolovelse må omtales, da vi derved får indblik i, hvor svært det var at få en trolovelse ophævet, og samtidig ser vi, at man ved indgåelse af ægteskab ikke tænkte så meget på kærlighed som på betingelserne for et godt udkomme, og så blev det alligevel på grund af kærlighed, at det planlagte ægteskab gik overstyr. Det drejer sig om en halvgammel ungarl, *Søren Avesen*, der har tjent provst Arctander i Egebjerg i 18 år, og en gårdmandsenke i Holmstrup, *Lucie Nielsdatter*, enke efter Oluf Madsen, der havde fæstet gården 1747. De blev offentlig trolovet i kirken kyndelmissedag (2. februar) 1762. Trolovelsen blev betragtet som ægteskabsstiftende, og de trolovede flyttede tit sammen straks, selv om der gik nogen tid, inden vielsen blev foretaget, hvad der ofte gjorde. Det var ingen let

sag at få en trolovelse hævet. Det var nok mere vanskeligt, end det i vore dage er for ægtefolk at blive skilt.

Karlen var selv taget til enken og havde fået hendes ja, men så havde han nok fået betænkeligheder. Hans pårørende og venner lod ham imidlertid ikke i ro, men trængte på, at han skulle se at få fuldbyrdet trolovelsen, hvad han så også gjorde. Men derefter fik han, der tidligere havde haft anfald af sindssyge, en sådan uro i sinde, at han ikke kunne arbejde. Han havde nemlig været hemmelig forlovet med en pige, der tjente i samme gård som han.

Enken erklærede, at hun ikke er blevet tvunget til ægteskab med Søren Avesen, men hun er blevet rådet dertil af gode venner. Han er halvbroder til hendes stedfader, så det er underligt, at hun ikke før trolovelsen har hørt om hans tidligere sindssyge; men det er klærer hun, at hun ikke har. Da det varede længe, før han kom og overtog gården, tog hun over til hans stedfader i Ledstrup for at høre, om det blev til noget. Der blev svaret, at han ville komme, og det ville være sket, selv om hun ikke havde forhørt sig derom. Hun rejste så hjem igen.

Søren Avesen forklarer, at han var nogle dage i gården. Han var imidlertid i »raseri«, så det kan godt være, han har sagt, at han hverken vil eller kan blive i gården, og at han aldrig vil lade sig vie sammen med denne enke, men han erindrer det ikke. Han ved heller ikke, om han har taget et fyrfad med gløder, som han har kastet omkring i stuen, så der er kommet gløder under sengen, hvorved der kunne være sket en ulykke m. m. Han kan aldrig glemme Kirsten Jespersdatter, men han vil nok overtage gårdens drift og gifte sig med enken, hvis han bliver, så han kan. Han vil også tage til Slagelse at søge doktor og få attest; og dersom det ikke bliver bedre med ham i løbet af nogen tid, vil han på egen bekostning søge kgl. bevilling for at få trolovelsen ophævet, om der bare er nogen, som vil skrive for ham.

Det oplyses, at enken ikke har givet nogen anledning til hans tilstand, og der har ikke været noget ægteskabeligt forhold imellem dem, men han er stadig unormal. Pastor Schow har uden resultat forsøgt at tale ham til rette og skriver nu til biskoppen (29. april 1762) og meddeler, at hvis Søren Avesens tilstand ikke bedres i løbet af

2—3 måneder, så de kan blive viet, vil de søge kgl. bevilling for at få troløvelsen hævet. En sådan ansøgning bliver dog næppe fremsendt, for Søren Avesen døde samme år og blev begravet 26. september. Pastor Schow skriver i kirkebogen, at hans stærke sindsurolighed varede til hans død. Da han dør i Højby sogn, må det antages, at han under sin sygdom har haft ophold på gården i Holmstrup. Han blev 37 år.

I 1755 skete der i præstegården *en ulykke*, som ramte pastor Schow meget hårdt. En søstersøn af Schows hustru, senere hans svigersøn, havde sat et ladt gevær fra sig i et kammer, hvor Schows 9 år gamle søn, *Mathias Albrecht*, tilfældigt kom ind og så det. Han tog det med sig ud i det lille køkken, hvor hans legekammerat *Peder Larsen* var. Peder gav sig først til at undersøge bøssen og fik den til at klikke. Det skulle Mathias Albrecht også prøve, men skuddet gik af og ramte Peder i hovedet, så han blev dræbt med det samme. Sagen kom for birketinget, hvor Bang var anklager, da den dræbte dreng var fra kongens gods i Nygaard. Han krævede, at selv om ulykken skyldtes et vådeskud, burde Schow bøde 40 lod sølv, og Christensen (den unge mand, som havde stillet geværet fra sig) 20 lod sølv til den dræbtes arvinger. Hertil er de villige, skønt Schow anser sig for helt uskyldig. Dommen fældes i overensstemmelse hermed. 1 lod sølv svarede til $\frac{1}{2}$ rdl.

1760 var *Schow meget syg*. Da provst Arctander meddeler dette, tilføjer han: »Gud helbrede ham, at han må leve, thi han er en duelig og flittig mand, men hans arbejde i den store menighed har nok været ham for tungt«. Schow kommer sig, så han igen en tid kan passe sit embede, men helt rask bliver han dog ikke. Han er dog så rask, at han regner med at blive valgt til provst, da Arctander på grund af sygdom søger sin afsked som provst 1761. Da Arctander har *Johan Grundtvig* som kapellan, regner han vel med at kunne fortsætte som sognepræst, men dør året efter. Under Arctanders sygdom havde Schow hjulpet ham med provstegeringen og havde lovet at ville fortsætte hermed, hvis han ville blive som provst, hvad han dog ikke ville. I øjeblikket var det en skuffelse for Schow, at han ikke blev valgt til provst. Bagefter, da han mærkede, at helbredet vedvarende var dårligt, var han dog glad for, at han ikke var blevet

provst. Stemmerne var delt mellem flere, så havde Schow været rask, er det muligt, at han havde fået de fleste, nu blev det *Cruse* i Grevinge, som blev provst.

Næppe et halvt år efter provstevalget skriver Schow til biskoppen om sin sygdom. Endnu har han kunnet passe embedet, men han kan ikke blive ved uden medhjælp. Han har fundet en mand, som han gerne vil have til kapellan, og han håber, at han senere kan blive hans efterfølger i embedet. Denne mand hedder *Arp Lütchen Kop*. Schow skriver, at han har lært ham at kende som »en from, redelig og til embedet velskikket mand«. Lütchen Kop var hverken from eller redelig, men uskikket til embedet. Men da det var flere end Schow, der lod sig narre af ham, må han vel have kunnet optræde på en tillidvækkende måde, og Schow var ikke menneskekender og kunne ikke gennemskue hans falskhed. I brevet til biskoppen skriver Schow, at han også har skrevet til geheimeråd Holstein om sagen, men han har svaret, at en ansøgning om, at Lütchen Kop foreløbig skal være Schows kapellan og senere hans efterfølger, ikke kan ventes bevilget; men hvis Schow tager sin afsked med pension, er det muligt, at Lütchen Kop kan få kaldet. Schow er i tvivl om, hvad han skal gøre. Han foretrækker afsked, dersom Lütchen Kop, der er forlovet med en af hans døtre, kan blive kaldet i hans sted. Han har lovet Schow 300 rdl. i årlig pension og visse værelser i præstegården.

Schow skriver, at han har en gæld på 7—800 rdl., som han ikke har kunnet få betalt, hvor tarveligt han end har levet, og hvor stort Højby kald end er udråbt. Han har endnu 5 uforsørgede børn (de fleste er dog voksne), hans gang er tung, han »kan ikke se uden glasøjne, tænderne falder bort og hukommelsen slår meget fejl«. Han mener, han har haft det for strengt i Næstved. Han har været i embede 30½ år og er 60 år gammel.

Der er et par ting i denne skrivelse, som man undrer sig over. Lütchen Kop, som Schow var så glad for, havde allerede, før han kom i forbindelse med Schow, opført sig højst uheldigt, hvad Schow vel nok kunne have fået oplyst, om han havde forhørt sig om ham, men han har været for godtroende og taget hans løgnehistorier for gode varer. Efter hvad pastor Stub skriver, er det vist endda Schow, der har formået datteren til at forlove sig med Lütchen Kop.

Som Schow ikke forstod sig på at vurdere mennesker, kan man sige, at han heller ikke forstod sig på at administrere sine indkomster, siden han ikke har fået betalt den store gæld, som han vel nok dels har stiftet i Næstved, dels har pådraget sig, da han ved sin ankomst til Højby måtte betale 500 sldl. i indløsning af præstegården. Selv om han havde stor familie, skulle han nok have kunnet afdrage denne gæld. Hans gentagne klager over, at Højby kald ikke er så godt, som det er regnet for, skyldes nok mest, at han bruger for mange penge. Han havde ikke engang betalt indskud i enkekassen, hvorfor hans enke blev mindre godt stillet, end hun ellers ville have været. Hun måtte nemlig dele enkepensionen med provstinde Nye-gaard, så længe denne levede, hvorfor hun søgte om ekstrapension. Om hun fik det, kan ikke oplyses.

Det bliver ikke til alvor med, at Schow søger afsked, og der går et par år, inden Lütchen Kop bliver hans kapellan. Han bliver først indsat som sådan 16. oktober 1763. Grunden til, at det trak så længe ud, var, at de, der havde med udnævnelsen at gøre, var betænkelige på grund af Lütchen Kops tidligere opførsel. Snart efter at Lütchen Kop var blevet kapellan, blev han gift med Schows datter *Else Dorothea*.

Pastor Schow blev ved sin død 1765 forskånet for at erfare, hvor ulykkelig datteren skulle blive i dette ægteskab, men han har dog nok levet længe nok til at se, at Lütchen Kop ikke var så from og god, som han havde antaget ham for at være. Lütchen Kop vil vi senere omtale nærmere.

Folk fik ved kirkestævne og ved bekendtgørelser fra prædikestolen besked om mange ting, som de skulle vide, men det kunne også ske, at de gennem kirkebønnen fik oplysninger om forhold inden for kongefamilien. Vi kan bl. a. anføre:

September 1748: Bøn for dronningens svangerskab.

Februar 1749: Taksigelse for dronningens forløsning.

Maj 1749: Bøn for kongens rejse.

Januar 1750: Taksigelse for dronningens forløsning.

1752: Taksigelse for kongens nye ægteskab (dronning Louise var død 1751).

Præster og degne havde også en del at gøre med at »undervise« *arrestanter*. De skulle lide deres straf her på jorden, men man skulle fra kirkens side gøre, hvad man kunne, for at få dem til at angre, så de ikke skulle gå evigt fortabt.

Da husmand *Jonas Eriksen*, Højby, er anholdt for krybskytteri på kongens jagtterræn, og det kan ventes, at han bliver idømt hård legemlig straf, sender provsten efter anmodning af byfogeden i Nykøbing, rundskrivelse til præsterne, at de efter tur skal indfinde sig med degnen hos arrestanten for at »undervise« ham. Her synes præst og degn at skulle være til stede samtidig, men det er måske, fordi der kun er én arrestant, for i et tilfælde, hvor der er flere, synes der kun at møde én ad gangen, men da en arrestant skal besøges flere gange om ugen, og nogle af herredets præster har langt til arresten, kan det måske blive besværligt nok. Det synes ikke at være nogen heldig ordning, at samme præst eller degn kun kommer en enkelt gang eller i hvert fald med lange mellemrum hos arrestanten, men det har man måske ikke forstået, og så hyppige besøg kunne naturligvis ikke pålægges en enkelt præst eller degn.

1763 sender provst Cruse, Grevinge, en rundskrivelse til præsterne om undervisning af 4 arrestanter, der kan ventes at skulle bøde med livet eller anden hård legemlig straf. Han sender en plan for præsters og degnes besøg hos dem i 2 måneder. De skal næsten besøges hveranden dag, og de er vist ikke alle i Nykøbing arrest. 2 eller 3 sidder nok på Dragsholm, men de 3 af dem er også fra Vallekilde-Hørve pastorat. Provsten mener, at præsten i Føllenslev bør hjælpe, da han ikke har langt til Dragsholm. De to af arrestanterne bliver dog ret hurtigt løsladt, men til gengæld bliver der et dødsdømt kvindemenneske, som skal besøges.

Vi ser, at præsternes pligt til at bringe evangeliet til de dybest faldne blev taget alvorligt på den tid.

Pastor Schow døde 18. marts 1765 63 år gammel. Provst Cruse holdt ligprædiken over ham. Pastor Schow havde sine svage sider, men han har sikkert villet virke, så godt han kunne, i Herrens tjeneste, og da han var en betydelig prædikant, har hans gerning efterladt spor, som ikke har været helt udslettet mange år senere.

Provst Stubs tid

Efter pastor Schows død bliver oplysningerne i herredsbogen om forholdene i sognet mere sparsomme, men Schows efterfølger, *Laurits Lauritsen Stub*, har dog efter sin ankomst til Højby både i herredsbogen og i Højby sogns kaldsbog givet en kort skildring af sit levnedsløb indtil dette tidspunkt.

Laurits Stub blev født 22. januar 1723 i Longelse på Langeland, hvor hans fader havde været degn. Han skriver, at den første modgang mødte ham ved hans indtræden i verden, idet hans fader var død 20 uger, før hans fødsel. Modgangen varede hele hans barndomstid, idet han næsten var syg, til han blev 14 år. Han kom da til en svoger, som var degn i Tranekjær og Tullebølle, hvor han blev forberedt til at blive optaget på latinskole. Nu er han formodentlig blevet rask. Svogeren er god til at lære fra sig, og efter 2 års forløb blev Stub optaget i mesterlektien i Nakskov latinskole, hvor der iflg. Stubs oplysninger var en meget dygtig rektor. Fra denne skole blev Stub student 1742, 19 år gammel.

Han må straks søge plads som huslærer, da han ikke har midler at studere for. Det første år er han hos sognepræsten i Langaa på Fyn. Han ville godt være blevet der noget længere, men sognepræsten i Gerlev, Hornsherred, Sjælland, overtalte ham til at tage plads hos sig. Det varede imidlertid temmelig længe, inden han nåede Gerlev, hvorfor præsten havde antaget en anden huslærer. Stub havde ikke penge til tilbagerejsen, men måtte tage plads hos en overjæger på Jægerspris for 16 rdl. årlig. Da han formodentlig får kost og logi foruden lønnen, er denne vist ikke så dårlig efter datidens forhold, og han bliver der da også i 2 år og må have sparet så meget op, at han kan tage til København og tage filosoficum, hvorefter han tager hjem til Longelse og hjælper stedfaderen, der har fået degneembedet, med at holde skole. 1747 er han i København og tager sidst på året teologisk embedseksamen.

Derefter bliver han lærer ved Vajsenhuset indtil 1752, da han bliver kaldet af grev Moltke til kapellan i Hellested på Stevns med løfte om at blive sognepræst, når embedet bliver ledigt. Efter 1½ års kapellantid bliver han sognepræst. Han er imidlertid blevet gift med

en enke, der hedder Valdborg Greys og er et par år ældre end Stub. 1762 bliver han sognepræst i Kallehave, men skriver, at her må han skynde sig at komme fra, for han skal betale 300 rdl. i pension, og det er ham umuligt. Det lykkes ham også hurtigt at komme fra Kallehave, idet han 7. juni 1765 bliver kaldet til sognepræst i Højby. Både i Højby kaldsbog og i herredsbogen skriver han: »Lovet være Gud, som har ført mig hidindtil, han forlade mig og ikke i min alderdom«. Stub var, dengang han kom til Højby, kun 42 år, så man synes, det var tidligt at skrive, som om han var ved at blive gammel; han var kun 54 år, da han døde, så selv efter datidens forhold blev han ikke gammel, men der var vel nok nogle, som var ældet i den alder.

Få måneder efter at være kommet til Højby begår Stub en fejltagelse, som dengang kunne have fået alvorlige følger. Det var i nådensåret, hvorfor Schows enke, som endnu boede i præstegården, skulle levere vin til altergangen. Hun fik også de fleste af embedsindtægterne. Der var ca. 50 personer til alters, og madam Schow havde leveret 3 flasker »vin«. De to første var der intet i vejen med, men den tredje viste sig at indeholde »soya eller noget sådant«. Stub opdagede det først, da han havde betjent nogle personer dermed. Han blev så ulykkelig og forvirret derover, at han efter at have taget en anden flaske uddelte vinen før brødet. Da han opdagede det, blev han endnu mere forvirret, hvad ikke var så underligt, for man tog dengang så hårdt på en sådan fejltagelse, at han kunne være bange for at miste embedet. Det gik nu ikke så galt. Provsten gik i forbøn for ham, og han slap med en bøde. Degn Justesen får også en bøde for skødesløshed. Stub havde nemlig bedt ham smage på vinen, hvad han også havde gjort, men kun på, hvad der var i én af de tre flasker, og det, han smagte på, var godt nok. Den egentlige fejl synes at ligge hos madam Schow, som må have haft soyaflassen stående mellem vinflaskerne, men man hører ikke om nogen anklage mod hende. Det var naturligvis ikke med vilje, hun havde udleveret en fejl flaske.

Med Stub kommer en ny kirkelig retning til sognet. Det kan nemlig fastslås, at Stub er så stærkt påvirket af *herrnhutismen* (brødre-menigheden), at han må regnes blandt de herrnhutisksindede præ-

ster, som der på den tid ikke var så få af. Måske har han allerede som student taget del i brødremenighedens sammenkomster, ellers har han utvivlsomt gjort det, da han var lærer på Vajsenhuset. Men det afgørende for at betegne ham som herrnhuter er en udateret skrivelse til biskoppen fra Kallehave sogn, underskrevet af Garth Pedersen og Hans Mortensen »på samtlige sognets vegne«, hvori de indtrængende beder om at få deres »forrige sjælehyrde« Laurits Stub igen, da hans efterfølger i embedet er død. Skrivelsens indhold og udtryksmåde er sådan, at man næppe kan tage fejl af, at den er skrevet af folk, der hørte hjemme i den herrnhutiske lejr. Måske er det en af de herrnhutiske udsendinge, som har forfattet den for sine trosfæller i Kallehave sogn, og den er så blevet underskrevet af et par ansete mænd i sognet på alles vegne. Sådanne udsendinge færdedes omkring i landet og holdt især til, hvor der var en herrnhutiskindet præst. Pastor Stub har formodentlig i den korte tid, han var i Kallehave (3 år), fremkaldt en vækkelse, som har fået magt over hele sognet. Bevægelsen er ikke døet bort, fordi Stub er flyttet, for der er jævnlig kommet udsendinge, som har virket blandt de vakte.

Herrnhutismen er egentlig en udløber fra pietismen, men meget forskellig fra den. Herrnhutismen er mere fri for trældom under loven. Det er evangeliet, det glade budskab, man vil forkynde. Den var forfulgt i Christian VI's tid, da pietismen var kommet til magten. Det førte til, at gudelige forsamlinger blev forbudt 1741, hvis præsten ikke var til stede eller havde fået bud om, at forsamlingerne holdtes. Der var imidlertid mange herrnhutiskindede præster, så ved deres hjælp kunne udsendingene blive ved at virke. Bevægelsen fik en ikke ringe udbredelse i Danmark og holdt sig længere end den egentlige pietisme.

Bevægelsens stifter var den tyske grev Zinzendorf, der gav »de bøhmisk-mähriske brødre« lov til at bosætte sig på hans gods, hvor de oprettede kolonien Herrnhut, hvorfra navnet herrnhutisme stammer. I 1740'erne blev bevægelsen så stærkt følelsesbetonet, at der bliver noget usundt og sværmerisk over den. Det må være i denne tid, Stub kommer ind i det københavnske »brødresocietet«, og det er sandsynligt, at det, mens han var i Kallehave og i hans første år i Højby, har præget hans forkyndelse.

Man talte meget om Jesus som lammet, dvælede stærkt ved hans blod og vunder, tit på en måde, som er utiltalende for os, og som heller ikke alle dengang har syntes om. Medens Stub hurtigt blev afholdt i Kallehave og var glad for at være der, befandt han sig ikke godt i Højby, i hvert fald ikke i den første tid. En af grundene er nok, at mange ikke har syntes om hans forkyndelse og har vendt sig fra ham. Blandt disse har kammerråd Hansen på Anneberg været, og hans magt i sognet var naturligvis stor alene i kraft af hans stilling. Han var ejer af Anneberg gods, og han var forvalter over krongodset, så han var den, som alle på sognets bøndergods var afhængige af. Dertil kommer, at familien på Anneberg må antages at have været afholdt af bønderne, i hvert fald af en stor del af dem, ellers ville Jacob Hansens steddøtre Cathrine Marie og Susanne Christine Bang næppe være blevet gudmødre så ofte, som det skete, selv om bønderne vistnok satte en ære i at få standspersoner til at bære deres børn til dåb.

Det synes, som der også i Nykøbing har været nogle, som har stillet sig fjendtligt over for Stub, hvad så grunden hertil kan have været. Måske har Lütchen Kop nogen andel deri. Han modvirkede Stub så meget, han kunne, og han har nok i den første tid haft held med sig, han tog det ikke så nøje med, hvilke midler han brugte. Man forstår blot ikke, at folk ikke hurtigt har kunnet gennemskue ham. At han var tilbøjelig til at drikke for meget, har man jo nok vidst, men den tilbøjelighed var ikke ualmindelig, så den har man taget let på, og man har næppe fået noget at vide om hans tidligere forhold. Stub havde ikke vidst, at der var kapellan, som han skulle lønne, så det er ikke underligt, at han søger at blive fri for ham; foreløbig lykkes det ikke; men det var ikke det værste, at Stub skulle betale kapellanden løn, det var værre, at kapellanden søgte at gøre ham al den fortræd, han kunne. Der var altså i hvert fald to grunde til, at Stub ikke var glad for at være i Højby. Allerede 1767 (2 år efter sin ankomst til Højby) søger han forflyttelse til Storeheddinge, skønt han der vil få mindre indkomster end i Højby. Han begrunder sin ansøgning med, at han er blevet angst for at forrette de fleste ting i embedet på grund af fejltagelsen ved altergangen og af en anden årsag, som han ikke tør betro pennen, men som provsten ved besked

med. Vi kan gætte på, at denne årsag enten er forholdet til Lütchen Kop eller modsætningsforholdet til kammerråd Hansen m. fl. Det er formodentlig første gang efter reformationen, at en sognepræst i Højby søger andet embede. Han får det ikke, men da han 1769 får underretning om, at man fra Kallehave har andraget om at få ham tilbage som sognepræst, har han svært ved at svare nej til »den ham så kære menighed, som han ikke kan tale om uden suk og tårer, og som modtog ham med glæde og mistede ham med bedrøvelse«. Man skal ikke tage dette »med suk og tårer« o. s. v. for alvorligt, for det var almindeligt, at folk i den tid udtrykte deres følelser noget stærkere, end vi gør, og herrnhuterne havde særlig stærk tilbøjelighed dertil. Men når Stub i en anden skrivelse kan udtale, at han lever i en egn, hvor han ej har en ven, som han tør betro sig til, er det tydeligt, at han ikke befinder sig godt i Højby, og at han helst vil tilbage til Kallehave, skønt »kaldet er ringere lønnet og besværligere«, men en betingelse er, at »den utålelige afgift« (vist en urimelig stor pension) ophører, ellers er det umuligt for ham at eksisterer ved det kald. Denne afgift har embedet i Kallehave vel sagtens ikke kunnet blive fri for, i hvert fald bliver Stub i Højby, og han får det også nok bedre, da han bliver fri for Lütchen Kop. Stubs modstandere bliver vel også mere medgørlige, da de ser, at det var en stor fejltagelse, at de havde støttet Lütchen Kop.

Desuden sælger kammerråd Hansen Anneberg og Ellingegaarden 1770 og flytter tilbage til Egebjerggaard. Han vedbliver at være forvalter over det kgl. gods, så han har stadig noget at gøre i Højby sogn, men såfremt modsætningsforholdet mellem ham og Stub vedvarer, er det vel mindre generende, når de ikke bor i samme sogn.

1771 er Stub sætteprovst i en provsteretssag mod residerende kapellan i Vig-Asmindrup *Peder Schwane Bang* i anledning af en klage fra nogle bønder i Svinninge, Asmindrup sogn, som påstår, at Bang har krævet, at de skal lade deres børn gå i Asmindrup skole, skønt de er lagt til Højby skole. Pastor Bang hævder, at han blot har til ladt, at de lod børnene gå i Asmindrup skole, da de angav den lange vej til Højby som grund til de mange forsømmelser. De har også klaget over, at Bang har slået konfirmanderne, men han siger, at de har været så vankundige, at de ikke kunne stave, og de var også

genstridige. Da Bang havde spurgt en dreng om en mands pligt mod sin hustru, ville en anden dreng forføre ham til at svare: »Han skylder at slå hende bravt«. Pastor Bang frikendes, og klagerne idømmes bøder. Sagen viser, at bønderne endnu er modvillige med hensyn til at sende deres børn i skole.

I provst Stubs tid har vi også en sag om at få en trolovelse hævet. I stiftsøvrighedens arkiv finder vi en skrivelse fra kammerråd Hansen, dateret 1. september 1775, angående et andragende fra Hans Mikkelsen, Klint, om ophævelse af trolovelsen mellem hans datter Anna og hendes fæstemand, Mads Olsen fra Overby.

Anna havde i 3—4 dage kørt plov for sin trolovede, medens tjenestekarlen stod hjemme og tærskede byg, og tjenestedrengen kørte harve; det var på den tid, da man såede havre. Et par heste var løbet løbsk for tjenestepigen, hvorved hun var blevet slået i ansigtet, så hun måtte blive hjemme. Mads Olsen har truet Anna med hug af en hasselstok, men han foregav, at det var sagt i spøg. Han nægtede, at hans fæstemø var blevet foragtligt behandlet af ham eller andre, heller ikke havde han vist hende sin dør eller sagt, at han ville blive endnu værre imod hende. Om dette vidste andre efter tilspørgsel intet at forklare.

Hans Mikkelsen har i to mænds nærværelse indstændigt bedt Mads Olsen at leve kærligt og kristeligt med hans datter, men derpå havde han intet svaret. Da Hans Mikkelsen havde sagt, at om han skulle tage sin datter tilbage, fik han vel også det tilbage, som var givet hende med, svarede Mads Olsen: »Det skal du gerne få«, og leverede det til Hans Mikkelsen, som så tog sin datter med hjem.

Mads Olsen havde ikke andet dertil at sige, end at hans trolovede var for ung. Hun kunne hverken brygge eller bage eller forestå hans hus, og han kunne ikke undvære en kone, som kunne forestå huset. Begge begærede trolovelsen hævet, og kammerråd Hansen anbefaler trolovelsens opløsning ved kgl. bevilling. Da Mads Olsen imidlertid vidste, at Anna var ung, på sekstende år, mener kammerråden, at han for at tjene andre til eksempel bør bøde 8—10 rdl. til herredets fattigkasse og desuden betale, om ikke alt, så dog en del af trolovelsesbekostningen, som Hans Mikkelsen angiver at være 20 rdl. Amtmanden skriver til biskoppen og anbefaler, at trolovelsen ophæves,

men at Mads Olsen i så fald bliver ansat til at betale en tilstrækkelig mult og erstatte Hans Mikkelsen de på trolovelsen anvendte bekostninger.

Provst Cruse, Grevinge, døde 14. juni 1774, da han på tilbagerejse fra landemode opholdt sig hos sin svoger, forvalter Jacob Bang på Ledreborg. Mærkeligt nok blev Cruses lig ikke ført hjem til Grevinge, men blev begravet i Allerslev kirke. Ved valg af ny provst får Stub ikke alene de fleste stemmer, men Bruun, Nykøbing, og Grundtvig, Odden, anbefaler ham som den bedst skikkede. Grundtvig skriver, at han har et nøje kendskab til Stub, der har et redeligt hjerte til Gud og til sin næste, har grundige indsigter og udviser forsigtighed, hvad der vil blive ham en sikker vejleder til et lovforsvarligt forhold i jurisdiktionen og bøde på mangler i lovkyndigheden, den han vel, som de fleste af os, ikke har gjort til en hovedsag. Han vil lykønske herredet, om Stub bliver provst. Vi ser heraf, at Johan Grundtvig ikke deler sin hustrus stedfaders modvilje mod Stub, men det er også muligt, at kammerråden er kommet til bedre erkendelse og har opgivet sin modvilje mod Stub. Dennes forkyndelse er måske også blevet anderledes. Herrnhutismen var forlængst kommet bort fra den usunde sentimentale svælg i Jesu blod og vunder, og det er rimeligt, at også Stubs forkyndelse er ændret. De fleste præsters forkyndelse ændres jo fra deres unge til deres ældre år.

3. juli 1774 bliver Stub udnævnt til *provst*. Det har sikkert været ham en stor glæde, at han havde fået 5 af de 7 afgivne stemmer. Nu kan han i hvert fald ikke skrive, at han ingen venner har. Han fik kun 3 års virketid som provst, men det har nok været hans bedste år i Højby. Dog skriver han, at han har modtaget beskikkelsen til provst med stor frygt, da han har et svageligt helbred og kun mådelige sindsgaver til at forestå provsteembedets byrder og besværligheder; men han sætter sin lid til Gud, og han ved, at han har en biskop, der viser faderligt hjertelag mod alle sine underordnede. Alle »brødre« (herredets præster) er retsindige mænd, så han giver sig nogenlunde tilfreds og tiltræder i Jesu navn.

Ved begyndelsen af 1775 beklager Stub i et brev til biskoppen, at han på grund af mange forretninger ikke har visiteret i kirkerne. Han har visiteret 8 skoler, og visitats har været tillyst i 4 skoler til,

men måtte opsættes på grund af hårdt vejrlig og en ham påkommende farlig svaghed.

Stub sender samme år indberetning om en karl fra Vallekilde, der er indsat i Nykøbing arrest. Han har villet kvæle sin madmoder, men blev forhindret og ville så drukne sig. Stub har klaget til byfogeden over, at der ikke i arresten er de forordnede bøger, men det har ikke hjulpet, hvorfor han nu meddeler det til biskoppen. Hvis bøgerne var der, kunne degnene læse for arrestanten og synge passende salmer. Stub har tilsagt præster og degne til efter tur at indfinde sig hos arrestanten, og han har hos sognepræst Bruun, Nykøbing, indhentet erklæring angående arrestantens moralske karakter. Af denne erklæring fremgår, at arrestanten hævder, at hans madmoder, som nu er enke, medens hendes mand levede, havde bedt ham om at gifte sig med hende, når manden døde, hvad hun mente snart ville ske. Han mener, at hun langsomt har villet forgive manden med rottegift, hvad præsten dog ikke tror er rigtigt. Efter mandens død ville enken alligevel ikke gifte sig med arrestanten, der er småt begavet, men ikke sindssyg. Han angrer, hvad han har gjort, og pastor Bruun mener, at sandhed får indpas hos ham.

En karl, der har været borttrømt i 6 år, men af kammerråd Hansen er ført tilbage og har fået befaling om at tjene hos gdr. Lars Madsen i Højby, har flere gange bedt om at måtte komme til Herrens Bord, men han kan ikke skaffe noget skudsmål. Han har tjent flere steder, blev pågrebet som løsgænger og sat i Blaataarn, hvorfra kammerråden lod ham hente. Han har opført sig godt i Højby, og ved overhøring har der intet været at udsætte på hans kundskaber. Stub beder om tilladelse til at tage ham til alters.

Som vidnesbyrd om, hvorledes brandlidte blev hjulpet, skal oplyses, at Stub 1776 sender 41 rdl. 4 mk. til biskoppen. Pengene er indsamlet i kirkerne i Odsherred til brandlidte borgere i Stege. Samtidig anbefaler Stub, at der ydes hjælp til en skoleholders enke, hun har 3 børn.

På grund af svagelighed og ubehagelige omstændigheder har Stub kun visiteret 2 kirker i 1776. De »ubehagelige« omstændigheder er måske en hentydning til, at Stubs hustru døde 22. april 1776. Hun blev 55 år gammel. Pastor Grundtvig, Odden, holdt ligtaalen. I her-

redsbogen står, at hun fortjener at begrædes som en trofast ægtefælle af sin mand og som en øm og kærlig moder af 2 levende sønner, 2 levende døtre og 11 børnebørn.

Et år senere døde provst Stub selv efter en lang og smertefuld sygdom 1. april 1777. Han blev begravet på kirkegården (altså ikke i kirken) hos sin hustru. Ligtalen blev holdt af pastor Bruun, Nykøbing, som også meddeler dødsfaldet til biskoppen. Han skriver, at Stubs død er ham en stor hjertesorg. Pastor Hiort i Faarevejle skriver, at herredet ikke let får en provst som Stub, og Rasmussen i Grevinge skriver, at tabet af Stub vanskeligt oprettes. Af disse udtalelser kan vi skønne, at Stub har været afholdt af herredets præster. De har næppe været enige med ham i hans herrnhutiske anskuelse, men de har sat ham højt som menneske og som provst. Det herrnhutiske er måske også efterhånden blevet mindre fremtrædende hos Stub.

Modgangen, som i begyndelsen mødte ham i Højby, har nok taget hårdt på ham, da han vist havde tilbøjelighed til at tage tungt på vanskeligheder og tabe modet i modgangstider. Da han i Kallehave havde mødt så megen forståelse, har det nok været dobbelt svært for ham i de første år i Højby at måtte regne med, at hans arbejde var forgæves. Da forholdene blev bedre, var hans kræfter opbrugt, og i hans korte provstetid har han følt, at han ikke magtede så meget, som han ville og burde, men præsterne i herredet mindedes ham med taknemlighed. Han blev som tidligere nævnt kun 54 år gammel. Ved skiftet efter Stub ses, at han kun havde én arving, en søn, som var løjtnant. Måske har børnene af hustruens første ægteskab fået deres arv udbetalt ved moderens død.

Justesen er degn i hele Stubs tid, og det går antagelig bedre end i Schows tid, i hvert fald hører vi ikke om stridigheder mellem dem. Der er heller ikke skiftet skoleholdere ved de kgl. skoler i Stubs tid. Baarsen havde ønsket bedre embede eller i mangel deraf højere løn. Stub har anbefalet hans ansøgninger, men det er først efter Stubs død, at Baarsen opnår degnekald. Ved Stenstrup skole virker Ambech, der vist havde haft udsigt til degneembede, hvis hans første barn ikke var »født for tidligt«. Nu må han nøjes med at blive skoleholder ved den kgl. skole i Nakke 1772. Hans efterfølger i Stenstrup var en ustuderet mand, der hed *Lars Jacob Jensen*.

Stub skriver efter nogle visitatser, at det var en fornøjelse at høre de børn, som flittigt søger skole, men der er mange børn, som ikke har været i skole i hele år, skønt det er påtalt. Han klager også over, at der er ingen skolebøger til de fattige børn. Det, der blev givet i skolekassens tavle (formodentlig ved en indsamling i kirken), er ikke tilstrækkeligt til anskaffelse af bøger.

1775 klager skoleholderne ved de kgl. skoler over, at de ikke får det brændsel, de skal have. De skal have 3 skovlæs brænde, men det har de ikke fået, og den tørv, som de får, er af ringe kvalitet. De må af deres egen ringe løn købe til egen husholdning, og i skolestuen kan de ikke få varme, så børnene forlader skolen. Stub påtegner skrivelsen med bemærkning om, at det er rigtigt, at skoleholderne ikke får brændsel nok. Det er mest lyngtørv, de får, medens bønderne selv beholder den bedste tørv. Stub foreslår strengere bestemmelser om, at bønderne skal levere ordentlige tørv og det nødvendige kvantum.

Det er tydeligt, at en stor del af bønderne ikke anser skolegang for nødvendig. De tænker, at det er »de store«, der har fundet på, at der skal være skoler for bønderbørn, og det er bare til fortræd for bønderne, som skal betale for, at deres børn ikke kan få lov at blive hjemme og hjælpe til med arbejdet. At de er modvillige til at yde skoleholderen, hvad de skal, er derfor forståeligt, for de betragter ham som et påtvunget onde. 1768 ansøger skoleholder Lund i Sonnerup om nogen refusion for den afgift af hør, halm og tørv, som han i mange år har måttet undvære fra den jord, som er solgt til Klinteværket. Provst Cruse anbefaler, idet han henviser til skrivelser, hvorefter Klinteværkets ejer vel var fri for kgl. skatter, men ikke for ydelser til skoleholderen. Klinteværksejeren vil åbenbart ikke betale. Men om det lykkes at få ham til det, vides ikke. For skoleholderen, der kun havde en lille løn, kunne det godt betyde en del at mangle disse ydelser.

Der er blandt bønderne nogle, som har forståelse af, at det er gavnligt, at deres børn får lært at læse og skrive, men endnu er det nok de fleste, der vil blive ved det gamle, og som ikke forstår, at en ny tid er nær, og at der så vil blive brug for folk, der kan mere end at gå i dagligt slid livet igennem uden udsigt til bedre forhold for

dem selv eller deres børn. En befolkning, som er holdt nede i århundreder, har svært ved at tro på dem, der vil hjælpe dem frem til bedre forhold.

Ved provstevalget efter provst Stub skriver præsten på Odden, at han ikke drister sig til at stemme, da han ikke endnu kender alle præster i herredet (han er nylig kommet til Odden efter Johan Grundtvig), men han har allerede erfaret, at hans indkomster er ringe, og beder om nu, da Højby kald er ledigt, at Ebbeløkke må blive lagt til Odden. Beboerne i de 4 gårde søger ofte Odden kirke, hvortil der kun er 1/2 mil, medens der er 1 1/2 mil til Højby, hvis kald desuden, som bekendt, er stort nok. Hvis han fordristede sig til at søge Højby, ville han gerne afstå Ebbeløkke til Odden. Hans eftermand, men især han selv, ville velsigne biskoppen for en sådan velgerning. Han får dog ikke Ebbeløkke. Forøvrigt er han ikke den første af Oddens præster, som har forsøgt at få Ebbeløkke lagt til Odden. Der var en, som gerne ville have Lumsaas med.

Odden sognekald var iøvrigt næppe så ringe, som man har villet gøre det, især omtales det som meget ringe i Johan Grundtvigs tid, men ved en opgørelse 1757 af Odsherreds sognekalds indkomster er Odden med 250 rdl. årlig bedre end Asnæs (100 rdl.) og Faarevejle (179 rdl.), men der kan til tider have været pensionsydelse, som har forringet embedet.

Lütchen Kop

Som flere gange omtalt havde pastor Schow antaget en kapellan, som han efterlod til provst Stub, der længe ikke kunne blive ham kvit. Når han skal omtales nærmere, er det ikke for hans dyders skyld, men fordi han ved sit ryggesløse liv og ved de vanskeligheder, han beredte provst Stub og andre, voldte så megen fortræd, at han ikke kan lades uomtalt, når sognets historie skal skildres. Hans fulde navn var *Arp Lütchen Kop*, og han var født 1727 på Ørum Hovgaard i Jylland, hvor hans fader var forpagter. Han gik i Viborg og Aarhus skoler, kom derefter til København, hvor han blev cand. teol. 1752. Året efter blev han præst ved fortet Christiansborg i den daværende danske koloni i Guinea. Samme år giftede han sig, men

hustruen døde 1761. Efter at have været i Guinea i 6 år vendte han tilbage til København. 1762 blev han en kort tid feltpræst i Lübeck, hvor der må have ligget nogle danske soldater. Det kan have været, fordi man i Danmark frygtede krig med Rusland.

Lütchen Kops opførsel under dette ophold i Lübeck medførte, at han kort efter udnævnelsen til kapellan i Højby blev afkrævet en forklaring. Lütchen Kops forklaring går ud på, at en strid mellem ham og nogle soldater kom af, at han havde redet for hurtigt over en bro, hvorfor en soldat havde givet ham 3 slag over ryggen. Soldaten blev straffet, hvad Lütchen beviser ved domsudskrift m. m. Men han undlader at fortælle om et mere alvorligt forhold i Lübeck, hvorfor provst Cruse efter biskoppens ordre kalder ham til sig. Det drejer sig vistnok om et brudt ægteskabsløfte, og sagen må være alvorlig, for han beder indtrængende om nåde, og provsten går i forbøn for ham især af hensyn til hans kone, der er frugtsommelig, og til hans svigerfader, pastor Schow, »der er syg både på legeme og sjæl«. Lütchen Kop takker for, at Schow ikke har fået meddelt noget om sagen. Han er villig til at yde erstatning til pigens fader, der er boghandler, han har kun 200 rdl., men dem vil han give. Han har vist ladet boghandlerfamilien få den tro, at han var velhavende.

I Lübeck har Lütchen også haft en strid med en løjtnant, og den må have været af alvorlig art, for han beder om kongens nåde og mildhed. Efter Schows død kniber det for provsten at få mandtalslister fra Højby, de skulle udfærdiges af sognepræsten og bruges ved skatteansættelsen. Da Lütchen Kop ikke synes at ville udarbejde dem, henvender provsten sig til forvalter Christensen, der opholder sig hos Schows enke og ligesom Lütchen er gift med en af Schows døtre, og beder ham om at skrive listerne med Lütchen Kops hjælp. I slutningen af 1765 må Lütchen Kop være idømt en mulkt på 40 rdl. til den gejstlige enkekasse. Han beder om henstand med betalingen i et halvt år.

En kort tid ser det ud til at lysne for ham, idet han foruden at være kapellan i Højby, hvor han næppe har meget at bestille, da Stub helst vil være fri for ham, tillige bliver kateket i Nykøbing med en løn af 60 rdl. årlig, omtrent det samme, som han får i Højby. Sognepræsten i Nykøbing er en ny mand. Han kender Lütchens for-

seelse, men det gør ham ondt for ham, og han mener, at han hellere skal hjælpes op end trykkes ned. Lütchen har formodentlig indyndet sig hos ham, hvad han havde en vis evne til, så længe folk ikke kendte ham, og han havde endnu nogle venner i Nykøbing, der støttede ham. Han har talt nedsættende om Stub og angivet hans løn til at være omtrent 3 gange så stor, som den var. Da Lütchen sender de 40 rdl., som han skulle betale i mulkt, skriver han til biskoppen og roser sig selv, men skriver nedsættende om Stub. Brevet har sikkert gjort et dårligt indtryk på biskoppen. Efter at Lütchen har gjort tjeneste som kateket i Nykøbing et par år, vil sognepræsten ikke have ham længere, men skriver lidt senere, at han desværre igen vandrer på veje, som ikke er gode. Fra den tid Lütchen var feltpræst, har han en gæld på 15 rdl., som han ikke kan betale. En tid rejser han fra egnen og opholder sig i dårligt selskab på Vesterbro i København, hvor »han har begået så mange fæle og forargelige ting, at en eneste af dem kunne være nok til at gøre ham afskyelig for Gud og mennesker«. (Det er vist præsten i Nykøbing, der skriver således).

Efter biskoppens ordre har Stub forsøgt at få noget skriftligt fra Lütchen om hans forhold, men det er ikke lykkedes, derimod har han mundtlig erkendt, at hans forseelse er så stor, at han ikke kan håbe at få lov at blive i embedet. I bispearkivet er der et brev fra ham, hvori han beder om barmhjertighed. Han skriver, at han vil gerne opgave stillingen i Højby, og at Stub har lovet at give hans fattige kone og barn lidt til underhold. Han håber i Norge eller andet steds at kunne fortjene lidt.

Efter et brev fra Stub til biskoppens amanuensis i slutningen af 1769 ser det ud til, at han endnu har venner i Nykøbing, bl. a. en købmand Lind. Lütchen Kops hustru bor i et hus, der tilhører Stub, der dog har tilbageholdt Lütchens løn, hvad denne besværer sig over. Provsten mener, at Stub skal betale, til dom er falden, medens Stub regner med, at Lütchen ikke længere kan anses for kapellan.

Lütchen fremturer mere og mere i drukkenskab og løstgighed. Han prygl sin frugtsommelige hustru, så hun må gå fra ham. En mand i Staarup, hvis datter tjener hos Lütchen, tager hende derfra, fordi Lütchen vil forføre hende ved »gode ord og betaling«. Han rives og slås med bønderne på offentlig gade m. m. Han har været

i Høve, hvor han drak og spillede kort. Da han tabte, fordi han var beruset, tog en ven kortene fra ham, hvad han ikke ville finde sig i, men ville slå vennen med et krus. Da en husmand hindrede dette ved at holde hans arm og tage kruset fra ham, slog han husmanden med venstre hånd i det ene øje, så det blev blå, og der blev en hævelse som et hønseæg. Derefter sprang han op og greb efter vennens hår og hals. Da en anden holdt ham tilbage og sagde, at han som præst måtte skamme sig, rev han ham i ansigtet, så blodet flød. Han blev mere og mere rasende og slog husmanden i ansigtet med et krus, så han styrtede ned af bænken. De tilstedeværende bandt ham derefter på hænder og fødder.

Da Lütchen flyttede fra det hus i Højby, som tilhørte Stub, og hvor han havde boet for halv husleje, tog han det bedste fag vinduer med, hvad Stub naturligvis ikke var tilfreds med.

Den 3. oktober 1771 afsiger en kommissionsdomstol, bestående af en deputeret i admiralitetskollegiet og stiftsprovsten over Sjællands stift, en dom, hvorefter Lütchen har forbrudt sit embede. I præmisserne siges, at han ikke alene har vist forargelse i København, men også ude på landet. Dommen synes dog væsentligst at angå hans opførsel i gæstgivergården »Tre Hjorte« i København, hvor han havde logeret. Han var dødrukken, bød pigerne betaling for utugt m. m. Han har under sagen fremlagt nogle erklæringer om at have haft raserianfald i Guinea og i Højby. I Guinea måtte han i nogle måneder holdes indelukket, og i Højby er han stået op om natten og gået hen på kirkegården, hvor han er sprunget omkring på gravene som et forvildet menneske. Han har også haft heftige sygdomme og har lidt af melankoli. Retten har dog ikke taget hensyn til disse erklæringer.

Sagen går til højesteret, der 21. oktober 1772 fælder dom over Arp Lütchen Kop. Dommen lyder: »Han bør have sit kald som personel kapellan i Højby og sit præstelige embede forbrudt samt aflægge den kristelige habit og må ej bruges til gejstlige forretninger«.

Først 15. marts 1773 blev dommen forkyndt for Lütchen Kop i Nyrup, hvor han havde fået en gård i fæste. Han foregav at ville lære bønderne at drive deres gårde med fordel, hvad han dog ikke egnede sig til. Det er 1772, han får gården i fæste, den tidligere

fæster, Søren Nielsen, måtte afstå den på grund af fattigdom. Alle-rede 1773 må Lütchen afstå den til landsoldat Jens Hansen. I regn-skabet anføres, at afståelsen skete »formedelst sygdom og armod«. Han havde fået gården uden indfæste, men havde i høj grad forrin-get den.

Han får kønssygdomme i en sådan grad, at en læge beordrer ham indlagt på hospital. Også hans hustru, som han havde smittet, må indlægges.

Senere kommer hans hustru vist tilbage til sin moder, der tager sig af hende, såvidt hendes midler rækker. Derefter kommer hun i generalinde v. Schindels hus, hvor hun var, da provst Coldevin kom til sognet 1777, men 1779 må hendes moder igen tage sig af hende, da hun er svagelig. Provst Coldevin omtaler hende som et gudfrygtigt og godt menneske og skriver, at hun frygter sygdom og mangel, men en af hendes venner i København mener at kunne skaffe hende plads på Helsingør hospital. Coldevin skriver videre, at hun har været tål-modig mod den gale mand, som hendes fader havde nødt hende til. »Hun kunne have gjort et bedre parti«. Uden at være bedt derom vil Coldevin anbefale hende som ydmyg, skikkelig og gudfrygtig.

Lütchen Kop antages at være død i Skåne.

Provst Coldevin

24. juni 1777 blev *Christian Andresen Coldevin*, hidtil sognepræst for Thorup menighed og provst i Strø herred, kaldet til sognepræst i Højby. Hans gerning i Højby falder altså senere end det afsnit af sognets historie, vi hidtil har behandlet. Det er heller ikke meningen udførligt at skildre de kirkelige forhold i hans tid som sognepræst i Højby. Når vi alligevel vil forsøge at fortælle lidt om ham, skyldes det dels hans interessante levnedsskildring, dels hans faste forsynstro, som træder stærkt frem i nævnte levnedsskildring. Forsynstroen havde overordentlig stor betydning for den tids mennesker, det er derfor rimeligt at lade ham være med til at belyse, hvorledes datidens men-neskers gudsforhold var. Dertil kommer, at han er den eneste af disse præster, om hvem vi ved, at folk tillagde ham overnaturlige evner. Overtroen var stor, det er derfor rimeligt, at vi får dette træk med.

Med Schow og Stub har vi i Højby sogn haft henholdsvis en pietistisk og en herrnhutisk forkyndelse. Coldevins forkyndelse er anderledes. Den er næppe præget meget af studeringer, men mere af de oplevelser, han havde haft. Det var i den såkaldte oplysningstid, han kom til at virke. Den er en overgangstid til rationalismen, men de fleste holder endnu fast ved den kirkelige lære. At forsynstroen har haft en stor plads i Coldevins forkyndelse, kan vi betragte som sikkert, og det følelsesfulde har nok heller ikke manglet, men det passede godt nok til tiden. Om han også har fulgt tidsånden ved at fremhæve den menneskelige fornuft i sine prædikener, skal vi ikke udtale os om. Vi har omtalt provst Nyegaard som en overgangsskikkelse, idet han forberedte overgangen fra ortodoksi til pietisme. Måske Coldevin forbereder overgangen fra pietisme til rationalisme, men vi ved intet sikkert herom. Herrnhutismen har næppe i ret høj grad sat sit præg på sognet.

Coldevin er ligesom magister Holm født i Norge, han er født i Hole sogn, Ringerike, 25. januar 1709. Hans fader var advokat, og hans moder var datter af en sorenskriver. Han var deres tredje barn. Efter nogen privat undervisning i latin blev han 13 år gammel optaget i Christiania skoles 4. klasse. 15 år gammel blev han taget ud af skolen, fordi hans fader ville have ham til at hjælpe sig med nogle kommissionsforretninger. I foråret 1723 skulle han sammen med en fætter være rejst til Hjørring, hvor faderens svoger var rektor. På grund af et par dødsfald i familien (bl. a. døde nævnte rektors hustru) blev dette ikke til noget. Coldevin kom derimod i tjeneste hos en sorenskriver, hvor han 17½ år gammel blev fuldmægtig. Her blev han til 1729, da han af en oberstløjtnant (senere oberst) Coucheron lod sig overtale til at følge ham som lærer for hans børn og som auditør ved regimentet, da den egentlige auditør var sat til anden tjeneste.

Efter at han havde fået nogen undervisning af en student, rejste han 23 år gammel til Helsingør skole, hvorfra han blev student 1734. Han var da 25 år gammel. Året efter tog han filosofikum og blev baccalaureus, derefter var han et års tid huslærer i Randers, men kom 1736 igen til København for at fuldføre sin studier. Han blev imidlertid antaget som skibspræst for det ostindiske kompagni og fik

tilhold om hurtigst muligt at tage sin teologiske embedseksamen, hvorefter han skulle rejse til Trankebar og blive der i 3 år.

Da han var dårlig forberedt, opnåede han kun 2. karakter til embedseksamen, men fik 1. karakter for sin dimisprædiken. Han blev hurtigt ordineret og kom af sted som skibspræst. Han kom dog ikke til Trankebar, men til Kina, idet man forvekslede hans og en anden skibspræsts navn, så det blev denne, der kom med det skib, der skulle til Trankebar, medens Coldevin kom med et skib, der skulle til Kina. Det bar navnet »Kongen af Danmark«. Coldevin ser en Guds forsynsstyrelse i forvekslingen af navnene. Skibet til Trankebar forliste nemlig, og alt mandskab omkom.

Det skib, som Coldevin kom med, sejlede fra København 18. januar 1738 og kom tilbage 4. august 1739, uden at man på denne rejse havde været udsat for nogen synderlig fare.

Efter opfordring indvilligede Coldevin i at foretage endnu en rejse som skibspræst. Han fik lov at vælge, om han igen ville rejse med »Kongen af Danmark« eller med et nyere skib, der hed »Dronningen af Danmark«. Han valgte at blive på »Kongen«. Begge skibe lettede anker på Helsingør red 16. april 1740. Den følgende nat gik »Dronningen af Danmark« på grund i Kattegat, hvor skibet tog så megen skade, at en reparation i Arendal i Norge tog over et år. Igen havde Coldevin erfaret, at Gud havde været med ham og hjulpet ham til at vælge det rette skib.

På denne anden rejse kom Coldevin mere end én gang ud for stor fare, men han erfarede, at Gud var med ham og hjalp ham gennem alt. En søndag var skibet lige ved at drive ind på nogle farlige skær, og redning syntes umulig. Coldevin havde holdt sin prædiken for folkene og holdt bagefter en særlig bøn til Gud om redning i nøden. Folkene udviste herunder en rørende andagt, og man erfarede den Allerhøjestes hjælp. Under slutningen af bønnen og den påfølgende salme vendte vinden sig, så den bar fra land, og man var snart uden for fare. Coldevin samlede nu folkene til taksigelse, hvorunder de fældede tårer, da de havde set Herrens underlige velgerning. Man lagde på den tid stærk vægt på det følelsesfulde, hvorfor tårerne fremhæves som vidnesbyrd om, hvor stærkt begivenheden havde virket.

På den videre rejse havde man en besynderlig oplevelse. I 10 favnes afstand så folkene hovedet af en stor fisk. Coldevin skriver, at det var som kahytten på det største skib, og øjnene var på størrelse med tallerkener. Hovedet så ud som dækket af muslingeskaller. Folkene blev skrækslagne, og kaptajnen gav ordre til at lade skibskanonerne, men inden man fik dem affyret, var fisken gået under vandoverfladen. Derefter fulgte en skrækkelig storm, som varede nogle dage. Til Kina nåede de 3. november, og 12. juniar 1741 begyndte hjemturen. På denne blev skibet engang kastet om på siden, så al menneskelig hjælp var forgæves, men vinden kom ind under sejlene på den side, der vendte nedad. Nogle sejl blev sønderrevet, men skibet rejste sig.

Da de var kommet ind i Kattegat, stødte de i en mørk nat sammen med en »vestindienfarer«. Sammenstødet var så voldsomt, at »vestindienfareren« gik til grunde, og »Kongen af Danmark« var så hårdt beskadiget, at man ventede samme skæbne for den. Det viste sig imidlertid, at selv om skibet havde lidt stor skade, kunne man fortsætte rejsen til København, hvortil man nåede 21. august 1741.

Coldevin blev 30. marts 1742 kaldet til sognepræst for Fruering og Vitved menigheder i Aarhus stift. Kort efter, 4. maj, holdt han bryllup med jomfru *Mette Christine Hammer*, ældste datter af en bogholder på Kongens Sukkerhus i København. 21. maj gik de ombord i et skib for at komme til Aarhus, men på grund af uheldig vind varede sejladsen så længe, at de først nåede til Fruering 4. juni.

Præstegården var meget forfalden, men i løbet af 3 år byggede Coldevin den op. På det tidspunkt har han vel regnet med at skulle blive i Fruering i en længere årrække. Hans hustru og svigerforældre ønskede imidlertid, at han skulle forsøge at komme til Sjælland, og det fører til, at han bytter embede med sognepræsten i Thorup. 1749 får han kongens stadfæstelse herpå, og 1754 blev hans herredsprovst.

Da Coldevin blev forflyttet til Højby, var han 68 år. På grund af provst Gardes sygdom måtte han indsætte sig selv. Det skete 27. juli 1777. Han var altså en gammel mand, men han har nok været noget af en kraftkarl, i hvert fald havde folk respekt for ham, for de mente, at han magtede mere end almindelige mennesker. Engang, da der var ildebrand i byen, kom en mand, der boede mellem brand-

stedet og præstegården, til provsten og sagde: »Generalindens gård*) brænder, og der er ikke håb om at redde hverken Deres eller mit«. Coldevin svarede: »Kære, vend dog vinden«. Manden bandede på, at det kunne han ikke. Coldevin tog nu sin slåbrok på, gik hen til brandstedet og gik 3 gange rundt om det, idet han slog mod ilden med sit lommetørklæde. Vinden gik nu fra vest om i syd, så gnisternerne blæste ned i søen, og der var ikke længere fare for, at ilden skulle brede sig. Man tænker sig, at der er en sammenhæng mellem denne overlevering og den foran omtalte bøn, hvorefter vinden vendte, så skibet undgik at løbe på skær. Der fortælles også om andre mærkelige ting, som Coldevin kunne gøre, men det er noget lignende, som der fortælles om andre »kloge præster«.

Nogen tid efter at Coldevin er kommet til Højby, skriver han, at han er kommet vel ud af det med løjtnant Stub, provst Stubs søn og eneste arving. Der kunne være vanskeligheder med fordelingen af indtægterne i nådensåret, og der havde vist også været lidt tvivl om, hvorledes noget offer skulle deles, men det ordnes altså i mindelighed. Skiftet efter provst Stub havde trukket længe ud, fordi løjtnanten på grund af sin tjeneste ikke straks havde kunnet møde for skifteretten. Det kan også være, at en fordring, som kongens kasse gjorde gældende fra Stubs tid i Kallehave, har været medvirkende til, at det trak ud med at få afsluttet skiftet. Fordringen blev iøvrigt eftergivet og har nok været tvivlsom.

Medens Coldevin var i Thorup, havde han en strid med sin degn, der hed Risbrich, og som måske har været påvirket af kvækere, men hans skrivelser tyder på, at han ikke er normal. Når sagen omtales her, er det, fordi han flytter fra Thorup til Nykøbing, hvor han er kordegn en kort tid, men hurtigt må søge sin afsked.

Samme år som Coldevin kommer til Højby, indberetter han om en karl i byen, at han ikke har været til alters i to år. Han lider vist af svære anfægtelser og tror ikke, at der er nåde for ham. Som eksempel på, hvorledes man dengang mente at kunne kurere folk for sådanne tanker, skal anføres, at Coldevin mente, »et tykt blod kunne være nogen årsag, hvorfor han lod karlen årelade«. Derefter lod han

*) Generalindens gård skal have ligget omtrent, hvor den gamle møllergård ligger. Manden, der gik til provsten, boede vist i Holtegaard.

karlen komme i præstegården nogle gange om ugen, så de kunne tale sammen. Karlen begyndte at gå i kirke, hvor han ikke havde været i de to år. Han kunne søndag aften gøre rede for prædikenens indhold og ønskede at komme til Herrens Bord, når det kunne ske, uden at han skulle udstå kirkens disciplin, hvad Coldevin anbefaler.

Vi støder også i Coldevins skrivelser på den tidligere omtalte Lars Smed. Han er nu en gammel mand på 78 år, men har i 4 år forsømt altergangen. Han undskylder sig med, at han ikke har kunnet forlade sin nu afdøde hustru, der i mange år har »været fra forstanden« og i de sidste 3 år har måttet holde sengen. Da han efter hendes død meldte sig til Stub for at komme til alters, havde han fået det svar, at da det var gået over tiden, måtte han underkaste sig kirkens disciplin. Stub havde dog på hans bøn lovet at søge for ham om fritagelse, men på grund af sygdom fik han det ikke gjort. Coldevin har hørt, at Lars Smed i sin ungdom og manddom har »raset«, men han tror, at Guds langmodighed har ledet ham til omvendelse, og han beder om tilladelse til at tage ham til alters, uden at han skal udstå kirkens disciplin. Coldevin beder om et hurtigt svar for ikke at skulle nægte ham sakramentet, om han skulle blive syg.

Kronen købte 1775 Anneberg og Ellingegaarden (skødet er udstedt 1776). De nærmere omstændigheder herved, og hvad følgerne bliver for bønderne, hvoraf mange, der hidtil har været fri for hoveri, nu bliver hoveripligtige, skal ikke omtales her, men vi må nævne, at Ubberup by bliver nedlagt og jorden lagt under Anneberg. Bønderne får lov at bosætte sig på Asmindrup overdrev, hvor de bliver husmænd. Der blev ydet nogen refusion til præsten i Højby for den tiende fra Ubberup, som han derved mistede, da der ikke ydedes tiende af hovedgårdsjord. Men det er et spørgsmål, hvilket sogn disse beboere på Asmindrup overdrev skal tilhøre. Provst Garde, Vig, mener, at de skal høre til Asmindrup sogn, medens kammerråd Hansen mener, at da Asmindrup sogn har fået refusion for, at overdrevet er lagt under Anneberg, må de ligesom herregården høre til Højby sogn. Provst Garde siger, at han vil ikke modsætte sig dette, og provst Coldevin oplyser, at beboerne helst vil blive ved deres gamle kirke og begraves hos deres forfædre. Ved kgl. reskript af 12. februar

1779 blev fastslået, at de husmænd, som byggede på Asmindrup overdrev, skulle høre til Højby sogn.

Præsterne i Vig og Egebjerg klager over, at deres indkomster er forringet ved bøndernes forøgede hoveri, og ved, at der ikke er givet refusion af den jord, som er indtaget til skov. Provst Coldevin mener også at være forurettet, da han i refusion for præstetienden kun har fået halvt imod, hvad der er ydet en købmand i Nykøbing i refusion for kongetienden, og han får ingen erstatning for noget hø, som han før havde ret til. Coldevin klager til stiftsøvrigheden over, at gejstligheden er blevet forurettet af kammerråd Hansen og amtmanden. Han skriver, at det gamle had, som kammerrådens formand (Bang) havde mod »den gode provst Arctander«, har strakt sig til Højby, fordi Schow dengang tog provstens parti. Coldevin fortsætter med at sige, at dette had blev fortsat af den nuværende kammerråd, da han tog den forargelige Lütchens parti imod provst Stub. »Heraf tog bønderne anledning til at forringe deres offer og ganske aflagde ligtjenesten«. Der skulle betales for ligprædiken, men det var blevet almindeligt ikke at forlange ligprædiken. Jordspåkastelse kostede intet. Coldevin mener, at forholdet er blevet bedre i Egebjerg ved kammerrådens hjælp, og det er især blevet bedre på Odden, siden Grundtvig blev kammerrådens svigersøn.

Coldevin er nok lidt uretfærdig mod kammerråd Hansen, for præsten i Egebjerg mener sig som nævnt også uretfærdigt behandlet og ikke uden grund, for han havde uden at få erstatning mistet tienden af 4 bøndergårde, og da Johan Grundtvig var flyttet fra Odden, inden Coldevin kom til Højby, synes udtalelsen om begunstigelsen af ham mindre heldig, men det er temmelig sikkert rigtigt, at præsterne har haft tab ved kronens køb af Anneberg. Derimod er det næppe rigtigt at lægge hele skylden på kammerråd Hansen. Han skal som forvalter stræbe efter, at krongodset kan give så gode indtægter som muligt, og det kommer til at gå ud over præster, degne og de bønder, som bliver hoveriplitige. Købmanden i Nykøbing, som er berettiget til kongetienden, vil naturligvis have fuld erstatning for det, han mister. Det burde præsterne vel også have haft, men staten havde så længe forvaltet kirkens midler, at man til sidst betragtede dem som statens. Helt sådan var det ikke gået med præsteembedernes indtæg-

ter, men statsmændene mente, at det kunne lade sig gøre at beskære dem lidt. Det var sket flere gange før. Det er også urimeligt, når Coldevin anser kammerråden for at være særlig uretfærdig mod præsterne i Højby. Han havde jo da bidraget til, at husmændene på Asmindrup overdrev skulle blive ved Højby sogn. En anden sag er, at udvidelsen af hovedgårdens jorder vel nok kom til at gå mest ud over det sogns præsteembede, hvor gården lå. Coldevins klage har næppe ført til noget, for så kunne man have ventet flere klager, og det ønskede man naturligvis ikke. Når staten havde købt Anneberg og Ellingegaarden, var det vel sagtens for at få større indtægter. Det har man vel ikke fået, siden man snart solgte dem igen. Men de, der havde lidt tab ved handelen, måtte finde sig i det. Værst var det gået ud over bønderne i Ubberup og Hundstrup, der var drevet fra deres gårde, kort før bønderne blev fri.

I den første tid i Højby har provst Coldevin været en mand, som der blev lagt mærke til, og som sognet nok har været lidt stolt af. Han har vist ikke selv haft noget imod, at man mente, at han havde overnaturlige evner. Man har også lyttet til hans tale, når han fortalte om Guds beskærmelse, for folk vidste, at denne beskærmelse kunne de ikke undvære.

Det var dog kun i få år, provst Coldevin selv kunne passe sit embede. Alderen gjorde sin ret gældende, og i hvert fald fra 1785 må han holde kapellan. Det meddeles nemlig dette år i herredsbogen, at *Hans Marcher*, forhen personel kapellan i Bergens stift, er sendt af biskoppen for at assistere provst Coldevin i hans høje alderdom. I de følgende år har Coldevin forskellige kapellaner, hvoraf en hedder *Mørch*. Det er formodentlig ham, der 1792, da han er blevet residerende kapellan i Norge, bliver viet i Højby kirke til *Tabitha Coldevin*, datter af »den gamle olding provst Coldevin«, som der står i kirkebogen.

1799 blev cand. jur. *Johan Andreas Coldevin* og pigen *Bodil Andersdatter* ægteviede i Højby kirke. Brudgommen er selvfølgelig provstens søn, men hvem brudens forældre er, oplyses ikke. Da hendes forlover er husmand Anders Olsen, Højby, gætter man på, at hun er hans datter, i hvert fald er hun af bondestand, ellers ville der i kirkebogen have stået jomfru, ikke pige. Det var sjældent på den

tid, at en præstesøn med akademisk uddannelse giftede sig med en bondepige. Det må antages, at de har været forlovet i mange år, for da denne vielse finder sted, er det 6 år siden, provst Coldevin døde. Brudgommens forlover var gårdmand Lars Olsen, Højby, så der har næppe været mandlige slægtninge af brudgommen til stede, det er vel sandsynligt, at slægten har været imod giftermålet.

En anden af provst Coldevins sønner var officer. Han var løjtnant 1788 og 1789, da hans hustru i Højby præstegård fødte henholdsvis en datter og en søn. Det anføres, at moderen begge gange holdt sin kirkegang uden introduktion, d. v. s. hun satte sig ud over den almindelige skik, at en kvinde, der havde født et barn, ved sin første kirkegang blev i våbenhuset, til præsten under den første salme var gået ud og havde talt til hende. En sådan kvinde kaldtes kirkegangskone.

Provst Coldevin døde 16. marts 1793 84 år gammel, hans hustru var død 1787 67 år gammel.

Dejn Justesen døde 1779. Han havde været syg i nogle uger og havde ansøgt om tilladelse til at antage en medhjælper, men denne sag var næppe i orden, da han døde. Hans efterfølger som degn i Højby blev *Bolle Rose*, der havde været skoleholder i Herrestrup. Han måtte imidlertid tage sin afsked med pension 1785. Hans efterfølger skulle betale pensionen. Han hed *Huulbech*, var cand. teol. og havde været kateket i Nykøbing.

1791 døde skoleholder Lund i Sonnerup. Hans enke fik lov til sammen med sin søn at forestå skolen, så længe det skete forsvarligt og uden klage. Distriktets bønder havde ansøgt om, at det måtte ordnes på den måde.

Som skoleholder i Højby efter Baarsen blev antaget en ustuderet mand, som hed Christian Kieldorph og vist havde det ret småt med kundskaber og klagede over fattigdom. Også i Stenstrup er der skiftet skoleholder.

Folkets tro

Vi har forsøgt at skildre de præster, som i dette tidsrum virkede i Højby sogn, og vi har derigennem også fået lidt at vide om, hvorledes vi må tænke os, at deres forkyndelse har været. Desværre har

de, såvidt vi ved, ikke efterladt sig prædikener, så vi har m. h. t. deres forkyndelse været henvist til selv at drage slutninger ud fra de oplysninger, som vi har kunnet få om dem. Et er imidlertid, hvad præsterne prædikede, et andet, hvad folk troede.

Gennemgående var folk flittige kirkegængere. Under rektor Schnabels retssag mod husmænd og indsiddere kom det frem, at det kunne knibe med at få siddeplads i kirken, skønt befolkningstallet vel næppe har været meget over $\frac{1}{3}$ af det nuværende, men så var der ganske vist ingen kirke i Lumsaas. Man kan sige, at folk dengang *skulle* gå i kirke, og en tid er det rigtigt, men det varede ikke længe, at sabbatsanordningen blev krævet overholdt; de allerfleste regnede det dog nærmest for en selvfølge, at der ikke måtte gå ret mange søndage imellem, at de søgte kirken.

Præstens prædiken er nok heller ikke gået sporeløst hen over deres hoveder. De præster, vi har hørt om, bortset fra Lütchen Kop, har haft noget at sige til de mennesker, som de talte til, og de har også nok kunnet tale, så folk har forstået dem. Men vi må ikke tænke, at fordi Schow var pietist, blev sognet i sin helhed pietistisk. Nej, de fleste blev ved det gamle, men de måtte tænke over, hvad præsten sagde, og så fik de måske et lille skub i den retning, som han ville føre dem. Det kan også være, der var nogle, som blev frastødt af præstens prædiken. Det skete nok for en del i Stubs tid, men de fik måske også noget ud af det, for de måtte søge at klare for sig selv og andre, hvorfor de ikke kunne følge præsten. Det er også muligt, at en mand som pastor Schow har fået så ivrige tilhængere, at man kan tale om en vækkelse blandt nogle af sognets folk. Der er derved kommet nogen bevægelse i sognet, man er revet ud af sløvheden, hvor man lader det hele gå af sig selv. Kirkeligt har tiden ikke stået stille. De fire præster, vi har omtalt, var hver for sig i stand til at vække folk til eftertanke, men de har vel nok selv syntes, at det gik alt for langsomt, og at befolkningen var for trægt at få med. Således har Nyegaard nok i nogen grad følt det, og Stub følte det i meget høj grad.

Denne træghed skyldtes næppe i ret høj grad ligegyldighed over for kirken end mindre over for Gud, for Guds hjælp kunne man ikke undvære. Man kunne heller ikke undvære kirken og nadver-

bordet, for man trængte til at blive styrket i troen på en nådig Gud og på en Gud, som ville hjælpe én under det farefulde levnedsløb. Man trængte også til at kunne dø med håb om ikke at blive forkastet, men få et evigt liv. Døden tog ikke bare de gamle; men mange unge og folk i den bedste alder blev dødens bytte, så man måtte være beredt. Og hvem andre end Gud havde man at stole på, når de onde magter truede? Nej, uden Gud gik det ikke, men ham kunne man også stole på, det havde man lært af sin mor og far, og de havde igen lært det af deres mor og far. Det var hele slægtens erfaring, man byggede på. Og man kunne være bekendt at tro, for det gjorde så godt som alle. Var der enkelte, som ikke troede på Gud, var de tåber, for hvilket fornuftigt menneske kunne stole på sine egne kræfter?

Man vidste, at mennesket var et svagt væsen, og at de onde magter var stærke, og de var på spil alle vegne. Glemte man det, gik det galt. Der stod en stadig kamp mellem gode og onde magter, mellem Gud og djævelen, og det var mennesket, kampen drejede sig om. Gud ville frelse mennesker, derfor havde han sendt sin søn; men djævelen ville med list og vold søge at gøre dem til sine trælle, man måtte tage sin tilflugt til Gud. Når man kaldte på ham og holdt sig til ham, måtte de onde magter vige.

Mange overtroiske forestillinger knyttede sig til disse tanker om kampen mellem godt og ondt. Folk mente, at de skulle tage sig i agt for hekse og troldtøj, og at de meget ugudelige efter deres død ikke kunne finde hvile, men måtte blive ved at færdes, hvor de havde gjort deres ugerninger. Sådanne gengangere ville man nødig møde, men havde man åndsnærværelse til at slå kors for sig og kalde Jesus til hjælp, var man uden for fare. Det var dog ikke let at få taget alle de nødvendige forholdsregler, noget blev forsømt eller glemt, og så kunne det let gå galt. Blev kreaturerne syge, stod der onde magter bagved, men når de havde kunnet gøre fortræd, var det måske, fordi man havde glemt at sætte stål over døren, eller det var noget andet, man havde forsømt eller ikke havde tænkt på. Kunne man ikke få smør, når man kærnedede, var det et ondt menneske, der havde forvoldt det. Kunne man bare blive klar over, hvem det var, var der gerne et middel, som kunne hjælpe, men man skulle være sikker i

sin sag, for man skulle nødig med urette beskyldte nogen for at stå i ledtog med den onde.

Der var således megen overtro, som var knyttet til det onde, men overtro kunne også være knyttet til noget, som ansås for at virke i god retning. Dette gælder f. eks. de helbredende kilder. Dette er der grund til at nævne, for man havde på den tid, som her omtales, en sådan kilde i Højby sogn. Det var *Sct. Karens Kilde*, hvorefter Kildehusene har navn. De hører nu til Asmindrup sogn, men dengang hørte området, hvor de er bygget, til Højby sogn, og kilden omtales som *Sct. Karens Kilde* i Ubberup. I nogle år er der på Højby sogns fattiggasses regnskab en indtægtspost fra denne kilde. Det drejer sig i reglen kun om nogle få mark, men 1778 beløber det sig til 4 rdl. 4 mk. Det kan dog være, at det ikke altsammen stammer fra dette år, da der vist ikke er ført noget til indtægt i årene forud. Det er heller ikke sikkert, at fattiggassen i Højby sogn får det hele. 1780 gik det indkomne til reparation af kilden, »da den var ganske forfalden«. Kilden har altså en tid været så anset, at de syge har lagt penge dér som tak for helbredelsen eller for at få kilden til at virke. Det var vist særlig *Sct. hansaften* og -nat, at kilden mentes at have helbredende kraft.

De to kors på vejen mellem Stenstrup og Lumsaas (omtalt af Schow) har der vel også været knyttet nogen overtro til, selv om det allerede på Schows tid var glemt, hvorfor de var rejst.

I *folketroen* er overtro af gammel, måske hedensk, oprindelse sammenblandet med kristendom. Hvor langsomt det går med at forandre denne folketro, ser vi af en tildragelse, som August F. Schmidt omtaler i afsnittet »Sæd og Skik og Folketro« i bogen »Den danske Bonde«. Ved en overhøring i Højby kirke — det antages at have været 1840 — opfordrede præsten en af pigerne til at fremsige et vers, som hun selv holdt meget af. Det gjorde hun, idet hun sagde:

»Jomfru Maria, milde mø,
kom til mig, når jeg skal dø,
luk mine øjne, tæt min mund,
vogt min sjæl for Helvedes grund«.

Det må være et katolsk vers, som folk har lært deres børn 300 år efter reformationens indførelse. Schmidt fortæller også, at en gammel

kvinde, der døde 1780, brugte det som sin aftenbøn. Folketroen har haft kraft til at gå fra slægtled til slægtled i århundreder, men den er ændret i tidens løb. Stærkest har kristendommen virket til at ændre den. Den er ikke blevet til kristentro, men dermed er ikke alt sagt, for der er kristentro i den. Folketroen er ikke alene påvirket af kristendommen, men der er indgået en forbindelse mellem folketro og kristendom, så det ikke er let at udskille det ene fra det andet. Meget, som er kommet fra kristendommen, er blevet folketro, der er derfor ikke et modsætningsforhold mellem folketro og kristendom. Det er i almindelighed Gud Fader, man i folketroen henvender sig til, og det er vel nok den første trosartikel, som passer bedst til at indgå i folketroen. En anden sag er, at Jesu navn anvendes til bekæmpelse af det ondes magt, hvor det drejer sig om overtro. Folketroen skelner ikke mellem religiøse følelser og kristentro, og der er vigtige sider ved kristendommen, som ikke har videre betydning i folketroen. Hvor folketroen har magt, regner man sig for kristne, og i de fleste tilfælde er der også nok så megen kristendom i folketroen, at det er berettiget, selv om man kan sige, at det er småt med forståelsen af, hvad kristendom er. Den tro, som var folkets tro i 1700-tallet, hang sammen med, at det stod fast, at Gud kunne man ikke undvære, og det satte sit præg på næsten alt, hvad man havde med at gøre. Når man den første tingdag i et nyt år skrev i tingbogen: »Vi begynder det nye år i Jesu navn«, var det udtryk for, at de, der havde ansvar for afgørelserne på tinget, søgte Guds hjælp og ville være under hans beskyttelse. De skulle have Gud med i deres gerning.

Også i *dagliglivet* måtte man påkalde Guds navn eller Jesu navn. Forsynstroen, som vi lagde stærkt mærke til hos provst Coldevin, var almindelig hos hele befolkningen, og det var nok den, der bar bondebefolkningen gennem de trange tider. Man var sikker på, at det til sidst gik, som Gud ville. Og Gud ville det gode mod mennesker, også mod dem, der ikke havde fortjent hans godhed. så meget af kristendommen havde man forstået. Gud ville vende det onde til det gode for dem, der søgte ham. De fattige og lidende skulle ikke tabe modet, Gud var med dem. Det gik ikke, som de havde ønsket, men det gik; og engang ville alt blive godt, for han, der havde været med dem i livet, ville heller ikke slippe dem i døden. Det gik nok også

sådan, at disse mennesker, som aldrig havde kunnet undvære Gud, efterhånden lærte, at de var syndere, der trængte til en frelser. Sådan plejer det nemlig at gå den, der ikke kan undvære Gud. Meget af det, som de havde lært, men kun i ringe grad haft brug for før, det om Jesus Kristus som tolderes og synderes ven, det trængte de nu til. Det var det eneste, som kunne hjælpe dem, for de så, at de skyldte Gud meget, han havde været med dem og hjulpet dem; kun dårligt havde de takket ham, og nu trængte de til ham mere end nogensinde. Der var kun fred at finde i troen på, at han var netop så god, som han havde vist sig i Jesus Kristus.

Når mennesker ikke kan undvære Gud, finder han dem nok, selv om der er meget i vejen med dem, for så vil *han* ikke undvære dem, men leder dem til sig. Datidens mennesker kunne ikke undvære Gud, det skulle de heller ikke. Han var med dem i liv og i død. Den tro havde de, og den gav de til deres børn, så godt de kunne.

Var kirken så ikke overflødig for dem? Kunne de ikke klare sig med den nedarvede folketro? Nej, for det var det, som de modtog i kirken, gennem sakramenterne, salmesangen, prædiken og fællesskabet om det, Gud gav, at deres folketro blev kristnet. Uden kirken ville deres tro kun være blevet, hvad mennesker kunne tænke om Gud. Nu fik de også at vide, hvad Gud havde tænkt og gjort for mennesker, og det var det, der bar dem gennem ufrihed, sorg og undertiden sult. Det er ikke nok ikke at kunne undvære Gud, men har man den tro, at Gud ikke vil undvære mig, er der hjælp i nød og fare, og trøst når døden skiller dem, som gerne vil sammen være.

Hermed skal naturligvis ikke siges, at alle dengang kom på den rette vej, og der skal heller ikke siges noget om, hvor stor en del, der gjorde det, men blot dette, at når de mange dengang ikke kunne undvære Gud og ikke var bange for at vise, at de trængte til ham, stod det ikke helt ringe til med folkets tro. Så var der tilknytning for den kirkelige forkyndelse, for den, man ikke kan undvære, vil man gerne høre om og lære at kende bedre. Trods de dårlige kår og de ringe udsigter til at opnå bedring her på jorden var livet til at holde ud, for den Gud, som man satte sin lid til, gav kræfter til at tåle og lide. Den, der kan bære modgang og lidelse, er stærk, skønt han selv føler sig svag, og andre nødig vil tro, at han er stærk.

Noter

1. Når Schwane betegnes som stærkt religiøs, må begrundelsen herfor især søges i det venskabsforhold, som der var mellem ham og provst Nyegaard, og som næppe kan tænkes, uden at der var overensstemmelse på det kirkelige område. Schwane er fadder 1725 til en datter af Nyegaard, og madam Nyegaard er gudmoder til Ulrica Eleonora Schwane. Der er også andre vidnesbyrd i kirkebogen om, at Nyegaard satte Schwane højt. At Schwane oprettede skolen i Stenstrup, kan også tages som vidnesbyrd om, at han ville fremme kristenlivet på sit gods. Det kan også anføres, at Schwane selv bestemte, hvilke skriftsteder, der skulle læses og prædikes over ved hans bisættelse. At mange præster i Odsherred bliver indgiftet i slægterne Schwane—Bang tyder også på, at hjemmene er religiøst præget.

2. I Herredsbogen pag. 477—79 omtales den åbne begravelse i Vig kirke som værende i sakristigulvet, og den er for kirkepatronen og hans familie. Oplysningerne er fra en tid, da Schwane endnu levede. Der stod 3 ligkister, som indeholdt de jordiske levninger af Wildenradt, fru Vibeke og en datter, der døde som 15-årig.

Indskrifterne på kisterne er anført. Vi får heraf at vide, at Wildenradt var »af anseelig familie«, at han efter sit 16. år var på en flerårig udenlandsrejse gennem Holland, Tyskland, Polen og Preussen. Med fru Vibeke havde han 4 børn, hvoraf 2 sønner og 1 datter overlevede ham. I hans våben var 3 stjerner og en vildmand. Det samme våben er på datterens kiste, medens der på fru Vibekes kiste er et våben med en hånd, som holder en slange.

På Wildenradt og fru Vibekes kister er der sørge- eller æredigte i tidens svulstige stil.

3. Rygtet om, at Ulrica Eleonora Schwane skulle være Frederik IV's datter, er næppe troværdigt. Som begrundelse for det anføres, at kongen opholdt sig flere dage på Anneberg. Da Ulrica er døbt 2. november 1726 og ikke har været mange dage gammel ved dåben, skulle kongens langvarige besøg have været midt om vinteren, hvad ikke synes rimeligt, da han vist allerede på det tidspunkt var svagelig.

Kilder

TRYKTE.

- Jenny Alkær sig, August F. Schmidt og Axel Steensberg i »Den danske Bonde«.
Svend Gissel: Sjællands Stifts Landebog.
K. Hansen: Det danske Landbrugs Historie.
Povl Hansen: Bidrag til det danske Landbrugs Historie.
Hal Koch og Bjørn Kornerup: Den danske Kirkes Historie.
Holger Munk: Rytterbonden.
Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård.
Rockstroh i Historisk Tidsskrift 9. R. 3. B.
Skrubbeltrang: Den danske Husmand.
Trap: »Danmark«, 5. udgave.
»Fra Holbæk Amt« 1957, side 36—61: Grundtvigs mødrende slægt.

UTRYKTE.

Rigsarkivet

- Rentekammeret, Godsregnskaber: Dragsholm m. fl. Amters forbeholdne gamle Ryttergods. Regnskaber 1718—28 med jordebog 1719.
Odsherreds rev. Godsregnskaber 1728—70.

Landsarkivet for Sjælland m. v.

- Tingbøger for Dragsholm Birk 1723—60.
Sjællandsfars Landstings Justitsprotokol.
En pakke: Odsherreds Gods 1623—1754, indeholder adkomstbreve, skøder, jordebøger m. m.
Højby Sogns Fattigvæsenensprotokol 1732—1802.
Ods Herreds Provstearkiv: Bog over Ods Herred Gejstligheden vedkommende 1615—1808 (*Herredsbogen*).
Gejstlig Skifteprotokol for Ods Herred.
Bispearkivet: Indkomne Sager, Ods Herred 1728—79.
Visitatsbog for Ods Herred af bisperne Hersleb og Harboe.
Højby og Egebjerg sognes kirkebøger.

Højby præstegårds arkiv

- Højby Sogns Kaldsbog (liber daticus).

Stenstrup museum

- Lærer Stenfeldt: »Højby Sogn«.